

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

*Чорноморський
літопис*

Науковий журнал

Випуск 5, 2012

Миколаїв – 2012

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 16236-4708Р
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук,
професор, академік НАН України, директор Інституту історії
України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук,
професор, заступник директора з наукової роботи Інституту
історії України НАН України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук,
професор, завідувач відділу регіональних проблем історії
України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв), *заступник головного редактора*;

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та
зовнішньої політики Чорноморського державного університету
імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук,
доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву
Херсонської області (м. Херсон), *відповідальний секретар
редколегії*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету імені Петра Могили
від 15.03.2012, протокол № 7

рішенням вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
від 29.03.2012, протокол № 3

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв :

Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – 184 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем
історії України та регіональної історії, історіографії історії України,
історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти,
рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гайдай О. М. (Миколаїв) Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.)	10
Івангородський К. В. (Черкаси) Землеробська культура Кримського ханства у XV – XVII ст.....	16
Кухарчук О. С. (Мукачеве, Закарпатська обл.) Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України	23
Кучеренко А. А. (Херсон) Політика «нової ери» Казимира Бадені	27
Матвієнко Л. В. (Миколаїв) Білозерська археологічна культура в Степовому Побужжі.....	31
Синявська Л. І. (Черкаси) Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917-1919 рр.).....	36

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Балухтіна О. М. (Запоріжжя) Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України у другій половині XIX ст. – 1917 р.....	41
Котляр Ю. В. (Миколаїв) Врадіївська Хліборобська республіка.....	50
Кузьменко І. В. (Миколаїв) Земля Херсонщини в біографії Давида Бурлюка.....	54
Маслак В. І. (Кременчук, Полтавська обл.) Голод у Полтавській губернії 1833-1834 рр. та його наслідки.....	60
Петровська Ю. М. (Чернігів) Спроби покращення продовольчого забезпечення населення повітовими земськими установами Чернігівської губернії в 60-90-х роках XIX ст.....	64
Посунько О. М. (Дніпропетровськ) Поміщицьке землеволодіння на Півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: поземельні суперечки та їх вирішення	70
Рахно О. Я. (Чернігів) Переселенська діяльність Чернігівського губернського земства.....	77

Руснак О. В. (Чернівці) Становище сільського господарства Північної Буковини і Хотинщини у міжвоєнний період.....	84
Цецик Я. П. (Рівне) Зміни в земельних відносинах у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	91
Шпак Ю. Г. (Запоріжжя) Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 р.	97

***ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ***

Дорошенко О. М. (Первомайськ, Миколаївська обл.) Життя та діяльність Віктора Петровича Скаржинського крізь призму радянської історіографії і краєзнавства	105
Литвинова Т. Ф., Грищенко К. С. (Дніпропетровськ) «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції.....	111
Присяжнюк Ю. П. (Черкаси) Селянин у антиноміях історичних культур чи чого варті більшість наукових суперечок	122
Шманько О. В. (Чернівці) Найважливіші відкриття та дослідження пам'яток трипільської протоцивілізації на території Чернівецької області в другій половині XX – на початку XXI ст.	128
Якиминська Л. В. (Первомайськ, Миколаївська обл.) Історіографічний аналіз ментальності українського селянства	135

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Бурім Д. В. (Київ) Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін)	142
Лаврут О. О. (Донецьк) Освітній рівень майбутніх студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів періоду 1920-х років.	165
Нагрибельний Я. А. (Херсон) Розвиток сільськогосподарської освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку XX ст.	169
Нікілев О. Ф. (Дніпропетровськ) Сільська школа України в 1950-х – середині 1960-х рр.: реалії стану та функціонування	174

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Гайдай О. М. (Николаев) Сахарная промышленность как составная часть земледельческой культуры: история становления и развития на примере предприятий Харитоненко (середина XIX – начало XX вв.)	10
Ивангородский К. В. (Черкассы) Земледельческая культура Крымского ханства в XV – XVII вв.	16
Кухарчук О. С. (Мукачево, Закарпатская обл.) Организация Народной Обороны Карпатская Сеч – вооруженные силы Карпатской Украины	23
Кучеренко А. А. (Херсон) Политика «новой эры» Казимира Бадени.....	27
Матвиенко Л. В. (Николаев) Белозёрская археологическая культура в Степном Побужье	31
Синявска Л. І. (Черкассы) Положение сахарной промышленности в период украинской государственности (1917-1919 гг.)	36

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

Балухтина Е. Н. (Запорожье) Эволюция монастырского землевладения на Юге Украины во второй половине XIX в. – 1917 г.	41
Котляр Ю. В. (Николаев) Врадиевская Хлеборобская республика	50
Кузьменко И. В. (Николаев) Земля Херсонщины в биографии Давида Бурлюка	54
Маслак В. И. (Кременчуг, Полтавская обл.) Голод в Полтавской губернии 1833-1834 гг. и его последствия	60
Петровская Ю. М. (Чернигов) Попытки улучшения продовольственного обеспечения населения уездными земскими учреждениями Черниговской губернии в 60-90-х годах XIX в.....	64
Посунько О. Н. (Днепропетровск) Помещицкое землевладение на Юге Украины последней четверти XVIII – начала XIX вв.: поземельные споры и их решения.....	70
Рахно А. Я. (Чернигов) Переселенческая деятельность Черниговского губернского земства.....	77

Руснак А. В. (Черновцы) Положение сельского хозяйства Северной Буковины и Хотинщины в межвоенный период.....	84
Цецик Я. П. (Ровно) Изменения в земельных отношениях в Волынской губернии в конце XIX – начале XX вв.....	91
Шпак Ю. Г. (Запорожье) Место аграрного вопроса в политической борьбе на Юге Украины в 1919 г.	97

***ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ.
ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ***

Дорошенко О. М. (Первомайск, Николаевская обл.) Жизнь и деятельность Виктора Петровича Скаржинского сквозь призму советской историографии и краеведения.....	105
Литвинова Т. Ф., Грищенко Е. С. (Днепропетровск) «Помещики крепостники» Южной Украины как сторонники крестьянской эмансипации: попытка преодоления историографической традиции	111
Присяжнюк Ю. П. (Черкассы) Крестьянин в антиномиях исторических культур или чего на самом деле стоят большинство научных споров.....	122
Шманько О. В. (Черновцы) Важнейшие открытия и исследования памятников трипольской культуры на территории Черновицкой области во второй половине XX – начале XXI вв.....	128
Якиминская Л. В. (Первомайск, Николаевская обл.) Историографический анализ ментальности украинского крестьянства.....	135

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бурим Д. В. (Киев) Деятельность Общества поддержки украинской науки и культуры в Германии (по материалам Архива Федеральной Земли Берлин).....	142
Лаврут О. А. (Донецк) Образовательный уровень будущих студентов сельскохозяйственных высших учебных заведений периода 1920-х годов	165
Нагрибельный Я. А. (Николаев) Развитие сельскохозяйственного образования на Херсонщине во второй половине XIX – начале XX вв.....	169
Никилев А. Ф. (Днепропетровск) Сельская школа Украины в 1950-х – середине 1960-х гг.: реалии положения и функционирования.....	174

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Olha Hayday (Mykolaiv, Ukraine) Sugar industry as a part of agricultural crops: history of formation and development by example of Kharytonenko's enterprises (mid XIX – early XX c.)	10
Kostyantyn Ivanhorodsky (Cherkasy, Ukraine) Agriculture of the Crimean Khanate in XV – XVII c.	16
Olha Kukharchuk (Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine) The Carpathian Sich National Defense Organization – Armed Forces of Carpathian Ukraine	23
Alla Kucherenko (Kherson, Ukraine) Casimir Baden «New Era» policy	27
Ludmyla Matvienko (Mykolaiv, Ukraine) Belozersk archeological culture in Steppe Pobuzhye	31
Larysa Sinyavska (Cherkasy, Ukraine) Condition of the sugar industry during Ukrainian statehood (1917-1919)	36

REGIONAL HISTORY

Olena Balukhtina (Zaporizhyya, Ukraine) The evolution of monastery estates in Southern Ukraine in the second half of the XIX c. – 1917	41
Yuriy Kotlyar (Mykolaiv, Ukraine) Farming Republic of Vradiivka	50
Iryna Kuzmenko (Mykolaiv, Ukraine) Kherson land in biography of David Burlyuk	54
Volodymyr Maslak (Kremenchuk, Poltava oblast, Ukraine) 1833-1834 starvation years in Poltava province: Consequences	60
Yuliya Petrovska (Chernigiv, Ukraine) Attempts of food provision improvement for population by district Zemstvo establishments of Chernigiv province in the 60-90 th of the XIX c.	64
Olha Posun'ko (Dnipropetrovs'k, Ukraine) The landowner property on the South of Ukraine in the last quarter of the XVIII – early XIX c.: Land conflicts and their solution	70
Oleksandr Rakhno (Chernigiv, Ukraine) Resettlement activity of Chernihiv province Zemstvo.	77

Olexandr Rusnak (Chernivtsi) The situation of agriculture in Northern Bukovyna and Hotyn region in the interwar period.	84
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) Changes in land relations in the Volyn province in the late XIX – early XX c.	91
Yuliya Shpak (Zaporizhyya, Ukraine) Place of the agrarian question in the political struggle in Southern Ukraine in 1919.	97

***HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE***

Oksana Doroshenko (Pervomaysk, Mykolaiv oblast, Ukraine) Life and work of Viktor Petrovich Skarzhynskiy through the prism of Soviet historiography and regional studies	105
Tetyana Lytvynova, Kateryna Hryshchenko (Dnipropetrovs'k, Ukraine) «Serf's landowners» of Southern Ukraine as supporters of peasant emancipation: an attempt to overcome the historiographical tradition	111
Yuriy Prisyazhnyuk (Cherkasy, Ukraine) A peasant in the antinomies of historic cultures or what most of scientific discussions are worth of	122
Oleg Shmanko (Chernivtsi, Ukraine) Most important discovery and research of the Tripoli culture monuments in the Chernivtsi region in the second half XX – XXI c.	128
Lyubov Yakymynska (Pervomaysk, Mykolaiv oblast, Ukraine) Historiographical analysis of the Ukrainian peasantry mentality	135

HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) The activity of the Society for support of Ukrainian science and culture in Germany (according to the materials of the Archives of the Federal Land of Berlin)	142
Olha Lavrut (Donetsk, Ukraine) Educations level of the futures students the agricultures universities of the period 1920	165
Yaroslav Nahrybelny (Mykolaiv, Ukraine) The development of agricultural education in the Kherson region during the second half of XIX – early XX c.	169
Oleksandr Nikilev (Dnipropetrovs'k, Ukraine) Ukrainian rural school in the 1950s – mid 1960s: Realities of the situation and functioning	174

INFORMATION ABOUT AUTHOR

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

**ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ
ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМСТВ ХАРИТОНЕНКІВ
(середина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Розглянуто цукрову промисловість як складову частину землеробської культури, на прикладі підприємств цукрозаводчиків Харитоненків досліджено історію становлення та розвитку галузі.

Ключові слова: цукрова промисловість, землеробська культура, сировинна база, господарство, цукор.

Рассмотрено сахарную промышленность как часть земледельческой культуры, на примере предприятий сахарозаводчиков Харитоненко исследовано историю становления и развития отрасли.

Ключевые слова: сахарная промышленность, земледельческая культура, сырьевая база, хозяйство, сахар.

The author of the article considers the sugar industry as part of agricultural crops and on the example of sugar manufacturers Kharytonenko explores the history of formation and development of the industry.

Key words: sugar industry, agricultural culture, raw materials, mining, sugar.

Під аграрним устроєм країни в ХІХ столітті прийнято було розуміти: «всю сукупність суспільних умов землеробського виробництва, які в процвітанні і прогресі землеробської культури грають щонайменше таку роль, як і фізичні умови ґрунту, клімату, флори і фауни» [1]. Дослідження землеробської культури має першорядну важливість і значення для будь-якої країни, тим більше для України, яка жила переважно землеробством. Землеробське виробництво складається, як відомо з трьох економічно простих факторів: сила природи (землі), людської праці і капіталу. Різні поєднання цих первинних економічних факторів, їх розподіл і ті правові умови, в яких суспільство ставить їх по відношенню один до одного і до всього виробництва, і становлять аграрний устрій та землеробську культуру.

Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку

якої в значній мірі визначав економіку держави в цілому. Мета статті – дослідити історію становлення та розвитку цукрової промисловості як складової частини землеробської культури на прикладі підприємств Харитоненків.

Серед дослідників, які вивчають історію дорядянського цукрово-рафінадного підприємства на території України та розглядають окремі моменти зазначеної проблеми слід назвати таких науковців, як: В. В. Олянич [2], Р. В. Буравченко [3], Т. І. Лазанську [4], Ю. А. Белікова [5]. Безумовно дослідники, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, також зробили вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики [6]. Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна зробити висновок, що висвітленню питання щодо цукрової промисловості як складової частини землеробської культури на прикладі підприємств Харитоненків приділено недостатню увагу, і саме тому ця проблема потребує подальшого вивчення.

Перше законоположення щодо бурякового цукру відноситься до 1801 року, коли московський аптекар Біндгейм представив уряду проекти видобутку цукру з білого буряка. Зроблений ним цукор був визнаний нешкідливим і коли він виявив бажання відкрити школу для навчання цукроварінню, постановлено було відвести йому та іншим бажаючим землі в південній Росії, без всякого платежу в казну, але з тим, щоб землі ці було можна відібрати, якщо плантації не будуть протягом року заведені [7, с. 16]. Перший російський цукробуряковий завод був відкритий генерал-майором Бланкеннагелем в кінці XVIII сторіччя, в селі Аляб'єві Чернського повіту Тульської губернії. Йому була видана позика в 50 тисяч рублів на 20 років і дано право на вільний продаж 1 000 відер спирту, зі сплатою лише встановленого мита [7, с. 16]. Наступні заохочення інших заводчиків були в дозволі викурювати із залишків спирт, в розмірі не більше двох відер на пуд очищеного рафінаду або одного відра на пуд сирцю. З 1811 року ця пільга була надана всім поміщикам, з тим щоб вони відкривали цукрові заводи і підпорядковувалися відкупним правилам щодо продажу напоїв. З тих пір кількість цукрових заводів почала зростати: у 1825 році їх було 7, 1830 – 20, 1836 – 57, 1840 – 143, 1844 – 206 [7, с. 16]. За 1842-1847 рр. кількість цукрових заводів в Україні зросла більш, ніж у 2 рази. Завдяки впровадженням найпередовіших на той час технологій і обладнання, використання вільнонайманої праці та підтримки уряду цукрова промисловість на території України продовжувала розвиватися і до реформи 1861 року, незважаючи на кризу поміщицько-кріпосної системи [3].

Перші цукрові заводи в Україні виникли на початку 20-х років XIX ст. 1827 року було засновано цукровий завод у Бершаді Подільської губернії графом Машковським, який вивчав дану галузь промисловості у Франції 1826 р. У 30-х роках XIX ст. в Україні було лише 6 цукрових заводів. Згодом будівництво їх посилюється і в 40-х роках тут налічується 2/3 усіх цукрових заводів Росії [8, с. 76].

В історії цукрової промисловості Росії до 1861 року можна виділити три періоди: 1 – з

моменту зародження (1800 р.) до появи Комітету цукроварів (1834 р.); 2 – від 1834 р. до введення акцизу на цукор (1848 р.); 3 – 1848-1861 рр. Реформа 1861 року дещо уповільнила розвиток цукрової промисловості. Настав період кризи. Гостро відчувалася нестача сировини, робочих рук, вільних капіталів. Але в цілому галузь дуже швидко відновила свою роботу і у 1860-1861 роках в Україні діяло вже 229 цукрових заводів, або 59 % загальної кількості у Росії [8, с. 76].

Із 1862-1863 рр. по 1880-1881 рр. площа посівів буряку збільшилася з 44,1 тис. десятин до 197,9 тис. десятин землі. З 1880-1881 рр. по 1898-1899 рр. з 197 тис. десятин до 401,8 тис. десятин. Наприкінці 1899 року ця площа становила вже 455,7 тис. десятин [7, с. 18].

У Російській імперії виділялося три головних райони виробництва цукру: Привіслянський (Варшавська губернія, Седлецька, Калишська, Петроковська, Люблінська, Келецька, Радомська, Ломжинська, Плоцька), Південно-Західний (Київська губернія, Волинська, Подільська, Херсонська, Бессарабська), Середньо-Чорноземний або Центрально-Чорноземний (Воронізька губернія, Катеринославська, Курська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Самарська, Тамбовська, Тульська, Харківська, Чернігівська).

Підприємства родини Харитоненків знаходились переважно у Центрально-Чорноземних губерніях. Основна причина цього – сприятливі для засіву буряка природничо-географічні умови. В Харківській губернії провідним центром цукрової галузі виступало місто Суми. Саме тут нагромадили свій первісний капітал купці 1-ї гільдії – батько та син Іван Герасимович та Павло Іванович Харитоненки.

Іван Харитоненко вдало веде бізнес і вже перший власний цукровий завод побудував у 1866 році в с. Кияниця (Сумщина) та облаштував його найсучаснішою технікою, потім у с. Красна Яруга (Белгородщина).

Наприкінці 1860-х років в Сумах Іван Герасимович ставить торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином». Заводи торгового дому Харитоненків налічували:

1. Павловський рафінадний завод. Місто Суми Харківської губернії. Річне виробництво 1 750 000 пудів. За показниками задіяності

робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант;

2. Угородський цукробуряковий завод знаходився у селі Угородах Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 пудів;

3. Янковський цукробуряковий завод знаходився у селі Янков-Ріг Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів цукру;

4. Пархомовський цукробуряковий завод знаходився у селі Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 000 пудів;

5. Наталіївський цукробуряковий завод знаходився у селі Наталіївка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів;

6. Краснояружський цукробуряковий завод знаходився у селі Красна Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво 300 000 пудів цукру.

Таким чином, заводи торгового дому виробляли 1 750 000 рафінаду та 950 300 пудів цукру на рік. На всіх буряково-цукрових заводах у Харитоненків працювало 3 100 чоловіків та 290 жінок [9, с. 1005].

Згідно даним «Вісника Фінансів, Промисловості та Торгівлі» у 1893-1894 роках діяло 226 буряково-цукрових заводів, які переробляли 34 777 730 берківців цукрового буряку та виробляли (крім рафінаду) білого піску 28 215 458 пудів, жовтого 122 925 [10, с. 281]. Тобто 5 цукрових заводів Харитоненко виробляли 3,4 % цукру Російської імперії.

На початок ХХ століття володіння Харитоненків становили майже 70 тисяч десятин власної землі і 30 тисяч орендованої з 11 маєтками, посівами цукрового буряку та хлібів, лісництвами, молочними фермами, садами тощо [11, с. 195].

Слід зазначити, що в адрес-календарі Російської імперії за 1899 рік Харитоненко Іван Герасимович, Харитоненко Наталія Максимівна та Харитоненко Павло Іванович були включені до списку володарів видатних господарств Курської та Харківської губернії [9, с. 357, 402].

Всі господарські володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без своєї сировинної бази, яка б забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів, неможливо представити активний розвиток цукрової промисловості. Систему польового господарства Харитоненків можна назвати інтенсивною. Завдяки багаторічній практиці на польових землях маєтків із 1884 року переважала чотирипільна сівозміна, потім, у 1891 році, – дванадцятипільна, і в 1898 році – восьмипільна, які найбільше підходили для вирощування цукрових буряків та зернових культур [12, с. 58]. Сіяли пшеницю, овес, просо, ячмінь та гречку. У Миколаївсько-Улянівському маєтку, який належав Н. М. Харитоненко, крім цукрового буряка, який був найбільш прибутковим і тому домінував в усіх насадженнях рослинного господарства, займались ще скотарством, конярством, розводили рисистих першеронів та битюгів. Рогата худоба була переважно симентальської, фрейбургської та української порід. У господарстві також вирощували свиней йоркширів, беркширів та птицю. Це дозволяло приділяти велику увагу угноєнню полів. Крім того таке велике господарство могло дозволити собі утримання при заводах своїх ідалень для робітників.

У 1887 році на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, який став однією з перших монополій в Російській імперії. У 1890 році Іван Харитоненко був одним з головних членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків Російської імперії, страховий капітал його підприємств становив 1 млн. руб. У 1882-1893 роках синдикат об'єднував 203 цукрових заводи – 92 % усіх цукрових підприємств імперії. Іван Харитоненко був ініціатором цього об'єднання і став одним із його керівників.

Після смерті у 1891 р. І. Г. Харитоненка, його син П. І. Харитоненко став власником торговельного дому «І. Г. Харитоненко з сином». Станом на 1914 рік П. І. Харитоненко володів сімома великими цукроварними заводами (Віринським, Угородським, Янковським, Наталіївським, Пархомівським – Харківська губернія; Циглеровським –

Полтавська губернія; Оленівським – Чернігівська губернія) та одним з найбільших у Російській імперії – Павловським рафінадним заводом. Його підприємства напередодні Першої світової війни за різними даними оцінювались від 60 до 78 млн. руб. [13].

Розвиток технічних культур був нерозривно пов'язаний із ростом промислових підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. На початку капіталістичного розвитку підприємства з переробки технічних культур ще не були відокремлені від землеробства, а складали частину тих самих господарств, які обробляли технічні культури. Надалі переробка переходить до особливих промисловців, які скуповували сировину у сільських підприємців. Зростання сільськогосподарських технічних виробництв має важливе значення в розвитку капіталізму. По-перше, це зростання становить таку форму розвитку торгівельного землеробства, яка показує перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства. По-друге, розвиток технічної обробки сільськогосподарських культур також пов'язаний з технічним прогресом сільського господарства. Аналіз розвитку технічних культур дозволяє розкрити різноманітність форм торгівельного землеробства в Росії і відмінності у формуванні районів виробництва головних технічних культур. У Росії в 1913 році під посівами технічних культур було зайнято 4 551 тис. га, 87 % площі належало цукровим бурякам. З 1861 до 1913 року посіви цукрового буряку зросли більш ніж у 4 рази, а валові збори – в 11 разів [14]. Цукробурякова промисловість перейшла від вогневих до парових, більш продуктивних заводів. Переробка буряків на цукор була сконцентрована у великих капіталістичних підприємствах, які перебували, головним чином, у дворянських маєтках. Незважаючи на те що кількість заводів за 1860-1874 рр. зменшилася, виробництво цукру збільшилося. У 1860 році було вироблено 3,9 млн. пудів цукру, а в 1911 р. – 92 млн. пудів, тобто в 23,3 рази більше. Посівні площі цукрових буряків та валові збори поступово збільшувалися.

Характерним прикладом розширення та модернізації цукрового виробництва Харитоненків був Циглеровський цукробуряковий

завод, що розпочав свою діяльність у 1899 році і розміщувався у Костянтиноградському повіті на Харківщині. Технічне устаткування для його переобладнання було спеціально придбано в найкращих механічних майстернях Німеччини. Наприкінці 1906 року контрольний пакет акцій Циглеровського акціонерного товариства, яке володіло цукроварнею, придбав П. І. Харитоненко та піддав його модернізації. Наявність удосконалених модифікованих машин, провідна технологія та якісна сировина забезпечили заводу стабільні показники зростання продуктивності із 1 227 берківців, які у 1900/1901 рр. в середньому перероблялись за добу, до 4650 – у 1917 р. Велике значення мало технічне переоснащення й для іншого підприємства П. І. Харитоненка, розміщеного в Сумському повіті Харківської губернії – Віринського пісочного заводу. За своєю продуктивністю в 1913/1914 господарському році він був визнаний найпотужнішим у межах усієї Російської імперії. Добова переробка буряка на цьому заводі дорівнювала 8 281,2 берківців [15].

У маєтку Пархомовське, яке налічувало 8 470 дворів, було відкрито дослідне поле та метеорологічна станція [9, с. 402]. Господарі розуміли, що наукове забезпечення цукрової галузі даватиме можливість вирощувати конкурентоспроможні сорти та підвищувати якість продукту.

До роботи на своїх цукрових підприємствах П. І. Харитоненко залучав талановитих інженерів та конструкторів і це позитивно позначалося на виробництві. Так, наприкінці 1890-х років обсяг виробництва в грошовому еквіваленті вже складав 7 243 719 руб. [15]. Якщо цю суму поділити на середню ціну за пуд рафінаду, яка становила на той час 5 руб. 30 коп., виходило близько 1 366 740 пудів виробленого рафінаду на рік. Виробничий цикл коливався від 247 до 302 діб. До модернізації підприємство виробляло значно менше рафінаду на суму 4 598 097 руб., або 867 566 пудів. На початку ХХ ст. обсяг виготовленого продукту знову збільшився, дорівнюючи вже 2 860 000 пудів рафінаду щороку [15].

Особливо великих розмірів виробництво цукру досягло в дореволюційній Росії напередодні Першої світової війни.

У 1914 році на всіх цукрових заводах Росії було вироблено 17 074 000 центнерів цукру. У той час Росія займала в світі друге після Німеччини місце з виробництва бурякового цукру і четверте місце серед країн, що виробляли буряковий та тростинний цукор, поступаючись тільки Німеччині, Кубі, Індії [14]. Незважаючи на те що дореволюційна Росія займала одне з перших місць у світі за обсягами виробництва цукру, споживання цукру на душу населення всередині країни залишалось дуже низьким. Широкі народні маси не мали можливості споживати цукор через високі ціни, штучно підтримувані цукрозаводчиками на внутрішньому ринку. Російський цукор в оптовій торгівлі на ринках Лондона в 1901 році коштував 1 руб. 14 коп. за пуд. А в самій Росії пуд цукру продавався по 4 руб. 20 коп. [14]. У Лондоні ціни на хліб були вищими, ніж ціни на російський цукор. Цукрозаводчики, зацікавлені в одержанні високих прибутків як за рахунок вивізних премій, так і за рахунок

напружених цін на внутрішніх ринках, з року у рік розширювали експорт цукру за кордон. Але слід віддати належне цукрозаводчикам Харитоненкам, вони не шкодували грошей на благодійництво та меценатство. За великі заслуги перед державою в технічному покращенні галузі у 1899 році П. І. Харитоненку було присвоєне звання почесного громадянина міста Суми, а в 1901 році він отримує титул дворянина.

Безумовно розвиток цукрової промисловості як складової частини землеробської культури має велике значення. Вивчення досвіду успішних підприємців Харитоненків, відродження цукробурякового виробництва в Україні, формування та розвиток внутрішнього й зовнішнього ринків цукру є одним з головних стратегічних напрямів здійснення глибоких соціально-економічних перетворень в агропромисловому комплексі, і, як наслідок, у процесі створення демократичної незалежної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Южаков С. Формы земледельческого производства в России // Отечественные записки. С.-Петербург : Типография А. А. Краевского. – 1882. – № 7. Т. ССЛIII. – Отд. II. – С. 1-56.
2. Олянич В. В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2000. – 350 с.
3. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 200 с.
4. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65-73; Її ж. Торговельні дома України на межі двох століть (1892-1914 рр.) // Історія України. – 2001. – С. 31-32.
5. Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.
6. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.; Даниленко Л. А. Підприємницька та добродійна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176-182; Даниленко Л. А. Спонсорська та меценатська діяльність династії цукрозаводчиків Харитоненків / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство: Зб. наук.-поп. ст. / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик. – Х. : Курсор, 2005. – № 3. – 190 с.; Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) // Харьковский исторический альманах / А. Н. Козлов. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76; Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС–Медиа», 2003. – 71 с.
7. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – С.-Петербург : Типография Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Эфрон, 1900. – Т. XXIX. – 468 с.
8. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 77.
9. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1899.
10. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1895. – С. 280-288.
11. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., допов., –

- К. : Вид-во М. П. Коць; Ярославів Вал, 2006. – 416 с.:іл.
12. Юрченко Д. Господарський комплекс родини Харитоненків у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Волинські історичні записки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2010. – Т. 5. – 147 с.
 13. Гомоля Н. Купеческий талант, дворянское благородство // Контракты. – 2008. – 29 января. – С. 18.
 14. Воинова Н. Е. Становление свеклосахарного производства России (на примере Центрально-Черноземного экономического района) // Журнал «Ученые записки». Электронный научный журнал Курского национального университета. [Электронный ресурс] Режим доступа <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=3>
 15. Чумак М. М. Роль купецкого капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. ХІХ ст. – 1914 р.) / Михайло Чумак // Історичні і політологічні дослідження : Наук. журн. / Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 223-229.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© О. М. Гайдай, 2012

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2012

ЗЕМЛЕРОБСЬКА КУЛЬТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА у XV – XVII ст.

Проаналізовано еволюцію розвитку землеробської культури Кримського ханства у XV – XVII ст. Визначено основні шляхи становлення поземельних відносин і специфіку агрокультури кримських татар. Доведено помилковість твердження про відсутність у Кримському ханстві землеробської культури у період, що розглядається.

Ключові слова: землеробство, Кримське ханство, кримські татари, сільське господарство, аграрні відносини, ярлик, бейлик.

Проанализирована эволюция развития земледельческой культуры Крымского ханства в XV – XVII вв. Определены основные пути становления земельных отношений и специфика агрокультуры крымских татар. Доказана ошибочность утверждения об отсутствии в Крымском ханстве земледельческой культуры в период, который рассматривается.

Ключевые слова: земледелие, Крымское ханство, крымские татары, сельское хозяйство, аграрные отношения, ярлык, бейлик.

In the article the evolution of development of the Crimean Khanate agriculture in XV-XVII centuries is analysed. The basic ways of becoming of the landed relations and specific of agriculture of Crimean Tatars is defined. In the period which is examined the fallaciousness of the assertion about absence in the Crimean Khanate of agriculture is well-proven.

Key words: Agriculture, Crimean khanate, Crimean Tatars, rural economy, agrarian relations, yarlyk, beylik.

Досить часто у дослідженнях з історії Кримського ханства майже апріорно (при цьому, як правило, побіжно-поверхово) йдеться про іманентний кочівницький (до того ж екстенсивний) спосіб господарювання. Однак, слід відразу зауважити, що цей досить поширений стереотип, породжений слабкою, а до того ж ще й заангажованою дослідженістю проблеми, не може не тільки претендувати на істинність, а є хибним. Насправді ж, забігаючи дещо наперед, можна твердити, що специфіка такого державного організму, як Кримське ханство у XV – XVII ст., і зокрема землеробський сектор його економіки, як це не видається дивним на перший погляд, навпаки сприяли зменшенню динаміки набігів татар, і зростанню цивілізованості населення півострова, яке і без того не було «дикими варварами». Ці обставини визначили і мету статті – проаналізувати, яке місце та значення мало землеробство в економіці Кримського ханства впродовж XV – XVII ст.

Не викликає сумнівів і та обставина, що більшість істориків і минулого, і сучасного були заручниками недослідженості власне всієї історії Кримського ханства. Така ж ситуація спостерігається й щодо вивчення розвитку соціально-економічної сфери цієї держави, в тому числі мало уваги приділено вченими становленню та еволюції в ній саме землеробської галузі. Проте не можна сказати, що дослідники зовсім не зверталися до цієї тематики. Зокрема, частково ця проблема порушувалася у працях Ф. Хартахая, С. Сестренцевича-Богуша, В. Смірнова [1; 2]. Першим дослідником з історії кримськотатарського землеволодіння можна назвати Г. Блюменфельда, котрий дослідив проблему з погляду юридичного [3]. Втім, першою спробою ґрунтового аналізу безпосередньо аграрних відносин у Кримському ханстві стали праці Ф. Лашкова [4]. На жаль, починання цих істориків у радянську епоху були фактично перекреслені та забуті, хоч дехто з дослідників намагався вивчати цю тему надалі [5-11].

Добре відомо, що держава Кримське ханство сягає своїми витокami першої половини XV ст., коли Кримський улус остаточно вийшов зі складу Золотої Орди. Незаперечним є і те, що домінуючим видом господарства татар і в цій державі, і в Криму було кочове скотарство, яке не втрачало свого значення впродовж усієї історії ханства. Литовський дипломат XVI ст. Михалон Литвин, будучи свідком подій, відзначав із цього приводу: *«Життя татар первісне, пастуше..., вони не мають ні загорож, ні будинків, лише пересувні палатки з жердин і очерету, вкриті товстим войлоком...»* [12, с. 14]. Проте, переважання відгінного тваринництва зовсім не заперечувало існування землеробства, чого вимагав і невпинний процес осідання татар на землю, причому така ситуація спостерігалася й серед татар Золотої Орди.

На середину XIV ст. Золота Орда досягла найбільшого розквіту. З'явилося багато міст, у різних частинах держави окреслилися райони осілості не лише з міським, але й сільським населенням, хоча й надалі основна маса населення продовжувала вести традиційний, кочовий образ життя. Симбіоз двох основних аграрних сфер у цьому регіоні не був чимось екзотичним, адже він забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов [13, с. 140]. Схожу ситуацію спостерігаємо і в Кримському ханстві. Причому джерела фіксують татарське феодальне землеволодіння з примусом місцевого населення в передгірському Криму вже в XIV ст. У цей же час починають формуватися бейлики (форма татарського вотчинного землеволодіння) наймогутніших кримськотатарських родів – Сулешевих, Ширинів, Баринів, Аргинів. З одного боку, утворення цих бейликів стало виявом загальних тенденцій емірів до емансипації, внаслідок ослаблення Золотої Орди. З іншого – цей процес осідання татарських феодалів у Криму стимулювався наявністю старого місцевого землеробського населення, експлуатація якого, згідно з твердженням А. Якобсона, *«судячи за тарханними ярликами, набула досить важливого значення в татарському феодальному господарстві»* [8, с. 133].

Помітний процес осідання татар на землю

у Криму був водночас і потужним етноконсолідаційним чинником для всієї кримської спільноти, передусім її кочової та напівкочової частин. Забезпечення ж прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [10, с. 64]. Не останню (якщо не головну) роль у процесі осідання кримських татар на землю та переході до землеробської діяльності відіграли контакти з місцевим, осілим землеробським населенням. На специфіку кримськотатарського землеробства мали вплив не лише традиції агрокультури золотоординської доби, а й традиції класичного візантійського землеробства, що зберігалися в культурі місцевого населення Криму часів середньовіччя [7, с. 168].

Осідаючи на землі, асимілюючись і змішуючись із місцевим землеробським населенням, кримські татари неминуче включалися в його соціальну матрицю, переймаючи з неї агрокультурні надбання та долучалися до її організаційної (общинної) структури. При цьому дивують не риси общини, котрі внесли в неї татари – недавні скотарі (переважне значення пасовиськ і сіножатей), а її архаїчні риси – форма розподілу землі за паями (долями), поруч із цим общинна оранка, право переважної купівлі землі общиною, кругова порука тощо. Це дозволяє розглядати татарську общину (джемаат) не як привнесений із Дешт-і-Кипчаку соціальний інститут, а як приклад наслідування саме місцевої традиції землеробства.

Помітну роль у цьому відіграла й та обставина, що культура місцевих мешканців Криму «перемогла» культуру татар не в силу якоїсь винятковості, прогресивності чи, навпаки, відсталості прибульців, а тому що була краще пристосована до екосистеми Кримського півострова. З процесом осідання на землю, татари починають і більше її цінувати, в них розвивається почуття прив'язаності до «малої батьківщини», з'являється смак і прагнення до плодів її багаторічного господарського поліпшення. На думку В. Возгріна, *«це був колосальний переворот у свідомості маси, що не можна порівняти навіть зі зміною релігії, а коли він*

завершився, оволодіння технологічними та іншими методами веденням традиційного кримського господарства пішло цілком успішно» [11, с. 140].

Більшість дослідників проблеми погоджуються з тим, що досить помітним процес осідання татар у Криму стає у XVI ст., що викликало й зміцнення землеробського сектору економіки ханства. Крім вище згаданих причин, які зумовили цей процес, можна відзначити ще й такі. Скотарство не могло прогодувати все населення півострова, де досить часті посухи та епідемії істотно скорочували поголів'я худоби, а отже, й кількість продукції кочового тваринництва. Важливим фактором став і природний приріст населення, що зумовлював не обхідність інтенсивного шляху розвитку економіки, а отже, й рільництва. З іншого боку, татарські землевласники поступово усвідомлювали більшу прибутковість осілого землеробства, до якого все більше примушував переходити й попит на хліб. Адже розгром османами генуезьких торговельних факторій Кафи, Сугдеї, Чембало наприкінці XV ст. призвів до дефіциту зернової продукції в колишньому Константинополі, тому й самі турки мали б заохочувати кримських татар більше уваги приділяти хліборобству.

Показниками зростання значення землеробства в Криму впродовж XVI – XVII ст. можуть бути й приватні пожалування кримськими ханами земель із оранкою, сінокосами, пасовиськами, садками, млинами тощо. Причому ці жалувані грамоти зобов'язували нових власників обробляти та засівати землі. Характерним у цьому контексті слід визнати такого роду ярлик хана Саадат-Гірея, яким у 1530 році пожалував Ібрагіму Ефенді землю з тим, щоб «він оволодів названою землею, сіяв і обробляв її без будь-яких перешкод» [4, № 22, 85]. Схожий ярлик у 1551 році видав і хан Девлет-Гірей бею Ямгурчи-Хаджі. Ним володар ханства, «який приносить щастя», «надав... країну і слуг..., і щоб ні султани, ні інші беї та мурзи не зазіхали на зміни і не чинили перепон щодо володіння [цими] землями, які їм, Аргінським (до роду яких належав і вище згаданий Ямгурчи-Хаджі. – К. І.), при ханах, батьках і старших братах

наших слугували для хліборобства, сіножаті, зимівлі, випасання та утримання овець, – даний йому цей ярлик...» [14, с. 99-100]. При цьому, як правило, роздаючи землі мурзам таким чином, хан зобов'язував їх заселяти нові володіння передусім землеробським населенням [10, с. 55].

Не оминали увагою розвиток кримсько-татарського землеробства й сучасники подій. Так, польський посол до хана Мартин Броневський, який був у Криму в 70-х роках XVI ст., відзначав: «...хоч земля їхня (татар. – К. І.) дуже родюча, але... небагато займаються землеробством і вирощуванням хліба...» [15, с. 356]. Дортеллі Д'Асколлі, перебуваючи досить довго в Криму на початку XVII ст., переважно в Кафі, згадував «близько понад [цим] містом пагорби щільно заставлені млинами» [16, с. 118]. Такий переробний комплекс продуктів рільництва навряд чи був потрібен кочовикам. Не дивно, що й Гійом де Боплан у середині XVII ст. стверджував: «Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого, улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса» [17, с. 55].

У свою чергу Евлія Челебі говорить з цього приводу ще красномовніше: «Окрім тазавату, вони займаються ще й землеробством, тобто – вони селяни (!). Вирощують вони більше за все просо...» [18, с. 55]. Він же згадує і такий промовистий епізод: «Коли хани виступають у похід..., у цей час 6 разів по 100 тисяч полонених... блукає по горах, садах і полях... Коли військо уходить у похід із ханом, то дружини (тут жінки. – К. І.) кримських ногайців і бадраків сідають верхи, оперізуються мечами і пов'язуються саадаками, йдуть із козаками (так у Криму в той час інколи іменували всіх полонених. – К. І.) в сади, гори та поля і займаються там землеробством. Коли ж люди повертаються [з походу], вони знаходять готовий урожай. [Це вигідно і] тому кримські люди погодилися сплачувати податок на козаків...» [18, с. 177-178]. Оскільки значну кількість полонених у Криму становили українці, можна стверджувати, що й наші предки мали вплив на розвиток агрокультури кримських татар. Промовистим є і той факт, що впродовж XVII ст. на території ханства зафіксовано близько 50

козацьких зимівників та інших українських поселень [19].

Доречним буде також зауважити, що показником зростання значення землеробства в Кримському ханстві можуть слугувати й поширені у його межах в XVII ст. деякі податки та повинності. Наприклад, у ярлику хана Селім-Гірея перераховуються наступні пільги: звільнення від *«тижневої»* та *«земельної»* повинностей, від десятини з врожаю та від податку *«із сохи»* [20, с. 175-176]. Існував і окремий податок на землеробство незалежно від віросповідання – *херодж мексімет* [3, с. 30; 21, с. 43]. До стародавніх звичаїв кримські татари відносили й *«толоку»* [22, с. 37].

Як традиційне землеробське населення, кримських татар характеризує у XVIII ст. і Тунманн. Дивуючись тому, що татари не *«грубий, брудний, розбійний народ, як колись описували [його] такими брудними фарбами»*, німецький дослідник натомість зауважує: *«Вони живуть усі, за винятком деяких ногайців..., осіло, в будинках... і містах. Вони займаються хліборобством, виноградарством і садівництвом...»* [23, с. 20]. Стосовно розвитку землеробства, той таки Тунманн висловлюється далі ще чіткіше: *«Кримчаки культивують... майже всі сорти хлібу, головним же чином пшеницю, ячмінь і просо, особливо великонасіневе, червоне й жовте, а також трішки жита, вівсу, тарі й чечевіці... Вони харчуються хлібом – як пшеничним, так і просяним, просяною кашею, рисом і фініками...»* [23, с. 22].

Досліджуючи аграрний лад кримських татар у XVI – XVII ст., С. Секиринський доходить висновку, що вже з XVI ст. у них досить інтенсивно, поруч із скотарством, розвивалося зернове господарство, садівництво, городництво, певною мірою і виноградарство. Тому у XVIII ст. більшість кримських татар веде вже осілий спосіб життя [24, с. 149]. Технічні прийоми обробітку полів у кримських татар були ще не високими, зокрема, широко використовували плуги, в які запрягали 8-10 волів, борони з колючого хмизу, в степу хліб косили косами, а на півдні жали серпами, обмолочували кінями, інколи до 180 снопів на день, зерно зберігали в спеціальних ямах.

З іншого боку, родючість кримських ґрунтів, попри всю недосконалість їхньої обробітку, приносила істотні надлишки, котрі йшли на експорт до Стамбулу. Про надлишок хлібного збіжжя в Криму на цьому етапі говорить і ціна на хліб, яка була досить дешевою, згідно з тогочасними джерелами.

Крім зернових, поширення набуває й культивування технічних культур, насамперед тютюну та льону. Кліматичні умови південного Криму та оригінальна система зрошування полів позначилася на якості та досить високій ціні на *«кримський льон»*, який цінувався далеко поза межами півострова. Все більшого значення набувало й садівництво. Серед садових культур, які розводилися татарами, були яблука, сливи, вишні, черешні, волоські (грецькі) горіхи, кавуни, дині, гарбузи. Так, перебуваючи на півострові, Пейсонель дивувався *«неймовірній кількості вина»* для експорту [25].

Досліджуючи розвиток землеробства в Кримському ханстві у XV – XVII ст., не важко помітити, й передусім у записках очевидців, домінування тези про те, що для обробітку ґрунту кримські татари залучали переважно невольників, полонених у сусідніх країнах [18, с. 177-178; 15, с. 357]. Без належного критичного аналізу ця думка перейшла і до наукової історіографії. Проте, це не зовсім відповідає дійсності, адже в Кримському ханстві всі піддані місцевих землевласників несли звичайну повинність у формі панщини. Так, піддані князя з роду Аргинів *«усі старі та молоді... слухалися та підкорялися йому повністю»* і, *«як у часи предків, були зобов'язані косити, орати, йти з ним, куди він накаже»* [26, с. 102]. Можна пригадати й вище описаний випадок із загальною для всіх кримських селян толокою.

Крім цього, історичний аналіз дозволяє стверджувати, що праця невольників (рабів) в умовах кочового господарства була цілком не вигідною. Низка випадків натомість засвідчує надання татарськими землевласниками своїм невольникам худоби, щоб вони могли самостійно себе утримувати [27, с. 364]. То що тоді говорити про натуральний, слабо розвинений товарно, звичайний кримський селянський хутір чи сільський двір, у якому поява економічно не зацікавленого раба становила передусім

появу нового, безсумнівно зайвого, їдока за й так небагатим селянським столом. І хоча працю невільників могли собі дозволити заможні феодалі, все ж таки вони теж не досить охоче погоджувалися на неї, про що свідчить усталена в Кримському ханстві традиція відпускати з неволі через 5-6 років «ясирян», які «відробилися», на що існує величезна кількість вказівок у тогочасних документах [11, с. 175]. Отже, навряд чи можна погодитись із твердженням про те, що лише невільники в Кримському ханстві обробляли землі, а татари займалися суто кочівництвом і набігами на сусідів.

До того ж, якщо праця рабів у землеробстві кримських татар і була присутня, то очевидним є і наступний процес осадження «ясирян» на землю кримськими землевласниками в статусі вже кріпосних селян, що було набагато вигіднішим для феодалів з економічного погляду. Так, у володіннях мансурського бея, звільнені «від ясирства» люди, працювали на нього три дні. Вільне татарське населення, що перебувало на землях мурз, сплачувало власнику десятину «з хліба по його збиранню» [5, с. 327] та відбували панщину, причому набагато легшу, порівняно із сусідніми Річчю Посполитою та Московською державою.

Зростання значення землеробства в Кримському ханстві простежується і на специфіці поземельних відносин, які тут склалися в XV – XVII ст. Спочатку, згідно із звичаєм тюрків-кочовиків, у XIII – XIV ст. земля вважалася власністю всієї спільноти, а хану Кримського улусу належало первинне право розпоряджатися родовими землями. Спроби переходу до спадкового землеволодіння починаються лише з формуванням у кримських татар централізованої держави й під впливом місцевого осілого населення [3, с. 8-9]. При цьому, на думку Г. Блюменфельда, розподіл ханом земель відбувається в залежності від потреб і ступеня старшинства роду, що являє собою фактично не реалізацію ханом монопольної власності, а регулювання общинного, родового землекористування.

Набувши з часом значних земельних володінь (бейлики), бей наділяють ними своїх васалів, якими виступали татарські мурзи (своєрідне дворянство). Від XVII ст. можна

вже вести мову й про наявність у Криму відносно розвиненої форми приватної власності на землю. Найбільшим власником був безпосередньо кримський хан, домен якого – ерз міріє – включав також значну кількість оброблюваних земель: оранки, сади, сіножаті [28, № 23, с. 71-74].

Іншим видом кримськотатарського землеволодіння, що склався під впливом ісламу на основі шаріату, був вакуф, тобто договір, завдяки якому власник передає своє майно на благочинних підставах, на користь духовних установ. Зокрема прибутки з вакуфу передавалися на утримання мечетей, медресе тощо. На думку В. Халілової, можна припустити, що цей вид володіння виник в часи посилення світської влади та мав на меті охороняти майнові інтереси приватних осіб від незаконних зазіхань із боку світських володарів, ставлячи їх під протекторат духовенства [29, с. 158].

Нарешті, поруч із цими видами, можна відзначити ще й общинне землеволодіння, про що ми не раз уже згадували вище. Землеробська сільська община – джемаат – формується у кримських татар після поселення їх на півострові, передусім під впливом традицій землеробства місцевого населення. Характеризуючи побут кримських татар, Ф. Лашков вказує на зміни, які відбулися в їхньому житті впродовж другої половини XV – XVI ст., оскільки вже «від початку XV ст. землеробство набуло в Кримському улусі права громадянства» [28, № 22, с. 41]. Поступово землеробська соціальна організація – сільська община джемаат, як підкреслює цей дослідник, під впливом нової форми суспільної праці, все глибше проймає життя кримськотатарського населення. Крім цього, він виділяє ще й такі види землеволодіння в Кримському ханстві, як домен турецького султана, калгали – частина спадкоємця престолу в Криму (калги-султана), ходжалик – володіння духовних осіб. У свою чергу Г. Блюменфельд відзначав, що одноманітність общинно-родового землеволодіння перемежовувалася різноманітними формами земельної власності [3, с. 38].

У суспільстві кримських татар джемаат визнавався центральною владою і як

суспільно-економічна, і як адміністративно-територіальна одиниця Кримського ханства, а земля общини вважалася спільною власністю всіх її членів. Специфіка джемаата зі спільними землями, криницями, шляхами, колективним обробітком землі яскраво відображена в актовому матеріалі, опублікованому Ф. Лашковим [4]. Номінально джемаат володів і розпоряджався всією землею певного поселення, але фактично орна общинна земля розподілялася за паями між сім'ями – членами общини, до яких вона переходила на правах особистої власності [7, с. 168].

Відносна складність поземельних відносин у Кримському ханстві, що сформувалися в XV – XVII ст. засвідчує достатньо високий рівень суспільно-економічної організації кримських татар, зростання у них цінності земельних володінь, а отже, й першорядне значення їх обробітку, що істотно феодалізувало країну вже на початок XVIII ст. Таким чином, немає підстав говорити про відсталість, примітивність і цілковиту незначущість для кримських татар землеробства. Безперечно, достатньо пізній початок процесу осідання кочових татар у Криму (кінець XIV – початок XV ст.) не міг привести у XVII і навіть у XVIII ст. до тих результатів у галузі землеробської

агрокультури, які спостерігалися серед сусідніх осілих спільнот, у тому числі й української. Однак і заперечення суттєвого прогресування в цьому напрямі спільноти ханства є нелогічним і хибним.

Говорячи про соціально-економічний розвиток Кримського ханства у XV – XVII ст., слід враховувати й специфіку етносоціальної структури цієї держави, з її міцним напівкочовим конгломератом, який на півночі становили ногайці. Хоча й для останніх, традиції рільництва не були зовсім чужими. Розвиток землеробства в Криму значно поменшував і динаміку татарських набігів на сусідні країни. Основу ж цих «виправ» здебільшого становили не кримці, а ті ж таки напівкочові угруповання в Причорномор'ї. Хоча феномен цих татарських походів потребує глибшого дослідження, з виявленням і аналізом усіх причин, які зумовлювали таку ситуацію на Великому Кордоні. Проте, одна із причин, які поверхово залучаються істориками, – рівень землеробства татар, – має бути вилучена з інтерпретації цього історичного явища, оскільки це не сприяє встановленню історичної істини та об'єктивному усвідомленню в історичному контексті діалектики взаємин кримськотатарської спільноти насамперед з українцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – № 2.
2. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887.
3. Блюменфельд Г. Ф. Крымскотатарское землевладение (историко-юридический очерк). – Одесса, 1888.
4. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической учёной археологической комиссии (Далі – ИТУАК). – 1895. – № 23, 24; 1896. – № 24, 25.
5. Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. – 1936. – № 3; Цит. за: Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Далі – МАИЭТ). – Симферополь, 1993. – Вып. 3.
6. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948.
7. Яковсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1970. – Вып. 168.
8. Яковсон А. Л. Крым в средние века. – М., 1973.
9. Секиринский С. А. Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма: Дис. ... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1984.
10. Панашенко В. В. Крымське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1.
11. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
12. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890.
13. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985.
14. Андреев А. Р. История Крыма. – М., 1997.
15. Броневский Мартин. Описание Таврии // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Т. VI.

16. Д'Асколли Эмидио Дортелли. Описание Черного моря и Тартарии // ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. XXIV.
17. Боплан Гийом Левассер де. Опис України. – Львів, 1990.
18. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996.
19. Регушевський С. Українські топоніми в Криму // Культура народів Причорномор'я. – 1997. – № 1.
20. Гидаевич А. Два ханских ярлыка, принадлежавшие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // ИТУАК. – 1918. – № 5.
21. Герасимова В. С., Тур В. Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник. – К. ; Судак, 2004.
22. Лашков Ф. Ф. Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887.
23. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1990.
24. Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Аграрный строй крымских татар в XVI – XVIII вв. // МАИЭТ. – Симферополь, 1991. – Вып. 2.
25. Peyssonel M. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire. – Paris, 1787.
26. Лашков Ф. Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве. – Одесса, 1884.
27. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // Учёные записки Мордовского государственного университета. – Саранск, 1960. – Вып. 9; Цит. за: Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций. – М., 1996.
28. Лашков Ф. Ф. Исторический опыт крымскотатарского землевладения // ИТУАК. – 1895. – № 22, 23.
29. Халилова Д. Э. Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. / Под ред. И. Ф. Кураса. – Симферополь, 1999.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© К. В. Ивангородський, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2012

ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОЇ ОБОРОНИ КАРПАТСЬКА СІЧ – ЗБРОЙНІ СИЛИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Використані джерела дають можливість зробити висновок, що виникнувши у листопаді 1938 року як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України у березні 1939 року. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів. Опір Карпатської Січі угорським військам можна розцінювати як першу спробу опору фашизму у Європі.

Ключові слова: Карпатська Україна, збройні сили, січовики, Соїм, держава, влада.

Использованные источники дают возможность сделать вывод, что возникнув в ноябре 1938 года как полумилитарная организация, Карпатская Сечь прошла эволюцию к вооруженным силам Карпатской Украины в марте 1939 году. Ее появление связано с разрушительным действием международных факторов. Противостояние Карпатской Сечи венгерским войскам можем расценивать как первую попытку отпора фашизму в Европе.

Ключевые слова: Карпатская Украина, вооруженные силы, сечевики, Соїм, государство, власть.

The used sources give the opportunity to conclude that after appearing in November, 1938 as half-military organization Karpats'ka Sich developed into the armed forces of Karpats'ka Ukraina (Carpathian Ukraine) in March, 1939. Its appearance is connected with the destructive action of the international factors. The resistance of Karpats'ka Sich to Hungarian military forces can be considered as the first attempt of resistance to the fascism in Europe.

Key words: Karpats'ka Ukraina (Carpathian Ukraine), armed forces, sichovyky (soldiers of Ukrainian national army 1938-1939), Soym (National Assembly), state, power.

На листопад 1938 року припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ, хоча перші Січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Дмитро Климуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому Січі були звичайними протипожежними і культурно-просвітницькими товариствами. Необхідно також відзначити, що в 1920-1930-х роках не було і потреби створювати паралельні чехословацькій армії українські збройні сили, вона справедливо вважалася однією з наймодерніших і найбоєздатніших у Європі. Наприкінці 1930-х років загострилася міжнародна ситуація. Безперервні напади угорських і польських терористів, бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю змусило уряд Августина Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил.

9 листопада 1938 року в Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі, на яких

було прийнято статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання проти-державної пропаганди та всестороння підтримка уряду Підкарпатської Русі зокрема для удержування ладу та безпеки» [4, с. 10]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією Степана Папа-Пугача комендантом Карпатської Січі було обрано Дмитра Климуша. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Юліаном Реваєм 10 листопада 1938 року.

Головними органами Карпатської Січі були Головна Команда і Рада у відповідності до Статуту. У компетенції вищих органів Карпатської Січі було керівництво організацією та розпорядження її майном. Рада

складалася із команди і референтів (керівників секцій). Існували реферантури організації і зв'язку, пропаганди, преси та морального виховання, інструкторсько-оборонного навчання. При Головній Команді діяли адміністративний секретаріат і ревізійна комісія. Члени Карпатської Січі мали право брати участь у всіх заходах, що проводилися організацією, користуватися активними і пасивними виборчими правами, а також носити формений одяг, знаки і зброю. Низові організації Карпатської Січі поділялися на відділи. Кілька їх склали куш. За званнями керівний склад поділявся таким чином: старший січовик, десятник, сотник і отаман. Посади, які вони займали, були такими: гуртковий, провідник, кошовий, члени ради і комендант. Члени і посади позначалися на рукавах і головних уборах форменого одягу. Керівний склад приймав присягу у присутності коменданта [7, с. 43].

Станом на 30 листопада 1938 року крім команди Карпатської Січі у Воловому, аналогічні підрозділи були засновані в Іршаві, Великому Бережному, Перечині, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У кожному з названих округів до команд Карпатської Січі масово вливалася молодь, однак лише лічені одиниці пізніше взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків, або так званих дійсних членів Карпатської Січі, не перевищувала двох тисяч. Найбільш боєздатні військові частини знаходилися в Хусті. Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а уряд їх не мав. Августин Волошин звернувся з проханням про допомогу до громадян краю та української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. Не ліпшими були справи з озброєнням. Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до Августина Волошина з проханням передати зброю *«з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах»* [3, с. 29]. Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Відсутність зброї й призвела до спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 року між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

У ніч із 13 на 14 березня 1939 року в Карпатській Україні відбулися події, які мали значний вплив на подальшу долю краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося у безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил Чехословаччини і Карпатської України. Цим скористався уряд Угорщини, котрий ніколи не покидав думку про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною. 13 березня 1939 року відбулися дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Внаслідок цих нарад Августин Волошин підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю (понад 40 рушниць та близько 90 револьверів). Проте, Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ Августина Волошина. Хоча необхідно відзначити, що він не підпорядковувався прем'єр-міністру Карпатської України [8, с. 64].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Чеські війська вступили в Хуст, збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з'явилися барикади, зав'язалися вуличні бої. Августин Волошин усіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефонні дзвінки та телеграми Української влади. Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення січовики розбили жандармів у Телятині та Бурштині. Чеських вояків було роззброєно біля Іршави, Білок, Копані та Тячева.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 року значно послабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеськими військами проти агресора. Фактором, який негативно вплинув на політичну ситуацію в краї, були суперечності і в самому українському таборі. Автономний уряд Августина Волошина постійно відчував опозицію молодих і

радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій стосовно чехів.

6 березня 1939 року Адольф Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину, а 12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках: західному (Ужгород – Перечин – В. Березний – Ужок) з відгалуженням на Турянську долину (Тур'я Ремета – Порошкове), середньому, або центральному для дій у двох напрямках (Мукачеве – Чинадієве – Свалява – Воловець) і (Мукачеве – Іршава – Білки – Довге), а також східному (Берегове – Севлюш – Хуст – Тячів – Солотвине – Рахів – Ясіня), головним завданням якого було подолати опір січовиків і не допустити захоплення румунськими військами східних районів Карпатської України [7, с. 84]. Завдяки оперативності угорської розвідки офіційний Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій.

Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 року 12-й велосипедний батальйон. Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Але 15 березня 1939 року на всіх напрямках фронту вже йшли активні бойові дії угорських військ. І одним з найважливіших був східний напрям Брегівської військової групи на Хуст, столицю Карпатської України. Планувалося чим швидше арештувати уряд, не допустити відкриття Союму, перешкодити наступ румунських військ у східних регіонах краю. Але як відомо, до цього не дійшло. 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військ у Прагу, це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестало існувати, тобто обороняти не було що. 14 березня 1939 року Августин Волошин вислав до Берліну три телеграми, в яких просив захистити Карпатську Україну. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня близько 19 години угорці вручили представнику Карпатської України Вікентію Шандору ультиматум, який уряд Волошина відхилив. Августин Волошин був переконаний, що угорці

вторглися на територію краю без відома Німеччини. 15 березня німецький консул Гофман вручив прем'єр-міністру заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін пропонує карпатським січовикам не чинити опору угорській армії. Наприкінці дня 15 березня Августин Волошин покинув Хуст і не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон [2, с. 41].

Упродовж 15-16 березня 1939 року велися основні бої між захисниками української державності в Карпатах та її загарбниками. Особливої слави набув бій на Красному полі перед Хустом. Все почалося з того, що 14 березня 1939 року о пів на шосту ранку в Хусті чеське військо почало роззброювати карпатських січовиків. Цим скористалися угорські війська, котрі за мовчазної згоди Німеччини почали окупацію території Карпатської України. Впродовж цілого дня відбувалося протистояння чеських жандармів, військових з українськими січовими загонами з метою заволодіння збройними запасами. Чехи намагалися при відступі зберегти зброю, натомість січовики дбали про її збереження у своєму підпорядкуванні з метою її використання для захисту від іноземців. 15 березня угорські війська рухалися через кордон Карпатської України. Коли чеські війська отримали наказ відступати, на захист виступили юні семінаристи севлюшської горожанської школи та їх учителі, інша молодь. Відступаючи від Севлюша через Королеве, Веряцю аж до Красного поля, вони на певний час стримували переважаючі сили противника. На Красному полі вдалося заволодіти ще вісьмома кулеметами, 120-ма рушницями і близько 50 тисячами набоїв. Інші залишилися на Красному полі, як на останньому захисному рубежі, для того, щоб дати можливість послам-депутатам Союму Карпатської України прийняти важливі політичні рішення стосовно незалежності краю. Вранці 16 березня 1939 року Королеве і Веряця були захоплені угорськими військами. На Красному полі бій затягнувся. Тут вже були задіяні літаки угорської армії й легкі танкетки, котрі в декілька разів переважали військову потугу карпатських оборонців. 16 березня після Красного поля угорці зайняли Хуст, згодом Буштине,

Нягове та інші населені пункти. Карпатські січовики перше в історії захищали від поневолювачів Карпатську Україну, яка проголосила незалежність. Вони показали всьому світу, що в ім'я цієї незалежності готові обороняти її до останньої краплини крові. 18 березня 1939 року останні захисники Карпатської України припинили опір, однак окремі відділи Січі продовжу-вали боротьбу в партизанських загонах [6, с. 62].

В унісон цьому героїзму січовиків на Красному полі гордо звучали слова депутата Сойму Карпатської України Михайла Брацайка, виголошені ним на одному з засідань: *«Хоч які можуть скластися події, хоч який хід може мати історія, але одне є певним, що це є наша земля і буде наша українська земля і ніколи її український*

народ не дасть відібрати!... Най ворог знає, що він прийде сюди за гостя, а не за пана, бо паном-господарем будемо ми!... Не знаю, чи почислені години, або дні нашої влади..., але дні Карпатської України, дні карпатського народу не є почислені, і як він жив тут тисячу літ, так і буде жити і на далі!» [1, с. 58].

Використані джерельні матеріали дають можливість зробити висновок, що виникнувши в листопаді 1938 року як напівмірлітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України в березні 1939 року. Її поява пов'язана з руйнівною дією міжнародних факторів. Опір Карпатської Січі угорським військам можна розцінювати як першу спробу опору фашизму в Європі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Житкович Григорій І., був Губернатор Подкарпатской Руси. Экспозе о Подкарпатской Руси. – Гомстед, Па., 1921.
2. Огоновський Володимир. Возз'єднана Земля // Життя в Західних Областях Радянської України. – Київ, 1946. – ч. 2. – ст. 8-17.
3. Степовий Юрко. Срібна Земля в огні й бурі революція // На чужині: Накладом ОУН, 1947.
4. Стерчо Петро. Допомога ОДВУ Карпатській Україні // Самостійна Україна. – Чикаго. – річ. VIII, чис. 4 і 5.
5. Стерчо Петро. До питання прилучення Закарпаття до ЧСР в 1919 р. // Свобода. – Джерзи Сити, 1955. – 23-25 серпня.
6. Стерчо Петро. Вибори до Першого Сойму Карпатської України в 1939 р. // Свобода. – Джерзи Сити, 1954. – 12 лютого.
7. Стерчо Петро. Молодь і відродження Карпатської України // Шлях Молоді. – Мюнхен. – річ. II, чис. 2-3.
8. Штефан Августин. Шкільництво Карпатської України перед віденським арбітражем і після нього // Новий Час. – Львів, 1939. – 7 січня.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

ПОЛІТИКА «НОВОЇ ЕРИ» КАЗИМИРА БАДЕНІ

У другій половині XIX століття загострилося протистояння між українською та польською спільнотою в Галичині. Намісник Галичини К. Бадені увійшов в історію як польський політик, що здійснив спробу примирити два етноси.

Ключові слова: *намісник Галичини, Казимир Бадені, україно-польські взаємини.*

Во второй половине XIX века обострилось противостояние между украинской и польской общиной Галиции. Наместник Галиции К. Бадени вошел в историю как польский политик, что осуществил попытку примирения двух этносов.

Ключевые слова: *наместник Галиции, Казимир Бадени, украино-польские отношения.*

In the second half of the nineteenth century aggravated the confrontation between the Ukrainian and Polish Community of Galicia. The Viceroy of Galicia C. Baden went down in history as a Polish politician, which realized an attempt to reconcile the two ethnic groups.

Key words: *Governor of Galicia, Casimir Baden, the Ukraine-Polish relations.*

Після «Весни народів» польсько-українські взаємини в Галичині набули особливої гостроти і протистояння та були пов'язані з тим, що українці активно включились у громадсько-політичне життя краю, використовуючи всі можливості та права, надані їм австрійською конституцією 1867 року. «Поступово український національний рух, спираючись на конституційні принципи національної рівноправності народів, здобував для українців все більше прав та свобод, не зважаючи на шалений опір польської панівної адміністрації Галичини та неадекватну до різних ситуацій позицію офіційного Відня» [1, с. 50].

Метою статті є дослідження місця українського питання у діяльності намісника Галичини К. Бадені. В загальних рисах культурно-освітні та соціально-економічні процеси в середовищі українського населення Галичини вже досліджено у роботах українських науковців О. Аркуші [2-3], Я. Грицака [4], Т. Гунчака [5], М. Демковича-Добрянського [6], Л. Зашкільняка і М. Крикуна [7], К. Левицького [8], І. Монолатія [9], Ю. Михальського [10], М. Мудрого [11], І. Самаранцева [12], Ю. Плекана [13], О. Сухого [14], Д. Химки [15], І. Чорновола [16-18], а також польських істориків Я. Мокляка [19], Ю. Грухалія [20], Ст. Гродзіцкого [21] та француза Д. Бовта [22]. Особистість намісника

К. Бадені теж привернула увагу польських дослідників Ч. Партача [23], В. Язуги [24]. Загальну інформацію можна почерпнути із довідників [25].

У 1849 році на базі губернського правління в Галичині було утворено намісництво на чолі з призначеним із Відня намісником. Намісник представляв у Галицькому сеймі інтереси імператора. Сейм, створений у 1861 році, обирався за куріальною системою і формально проіснував до 1918 року. Фактично його остання сесія відбулася напередодні Першої світової війни у 1914 році. Організація Галицького намісництва регулювалася законом від 14 вересня 1852 року, який запроваджено в життя спільним розпорядженням міністрів внутрішніх справ, юстиції і фінансів від 19 січня 1853 року. Цей закон із часом був дещо змінений і доповнений законом від 19 травня 1868 року [26, с. 76-79]. За ним, намісникові підлягали поліція, крайові, повітові, міські і сільські органи управління. За цими законами намісник був чиновником третього рангу (після прем'єр-міністра і міністрів). Намісник безпосередньо керував підготовкою до проведення виборів і видавав обраним депутатам посвідчення про обрання. Тому небезпідставно дослідники визнали, що «вплив намісника на результат виборів до загальнодержавного австрійського парламенту і до галицького крайового сейму

був у певні періоди і в деяких частинах краю вирішальним» [27, с.249].

Після виборів засобом впливу намісника на сейм було його право законодавчої ініціативи і подання імператору на санкцію крайових законів із його висновком. Намісник пропонував кандидата на пост міністра для Галичини, який без його згоди не призначався, відтак мав і деякий вплив на формування віденського уряду. Він не видав конкретно галуззю управління, проте окремі міністри повинні були брати до уваги його думку стосовно справ Галичини. До компетенції Галицького намісництва входило підтримання встановленого правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, релігійних культів, торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва.

На відміну від попереднього губернського правління намісник фактично виступав главою краю, підлеглим безпосередньо міністру внутрішніх справ Австрії. Першим намісником Галичини з 1849 по 1859 рік був польський магнат граф А. Голуховський, який також був намісником вдруге з 1866 до 1868 року, і втретє з 1871 до 1875 року. Загалом перелік галицьких намісників у хронологічному порядку виглядає наступним чином: граф А. Голуховський (1849-1859), граф О. Менсдорф (1861-1864), барон Ф. Паумгартен (1864-1866), граф А. Голуховський (1866-1868), барон Л. Поссінгер (1868-1871), граф А. Голуховський (1871-1875), граф Альфред Потоцький (1875-1883), П. Залеський (1883-1888), граф К. Бадені (1888-1895), князь Е. Сангушко (1895-1898), граф Л. Пінінський (1898-1903), граф Андрій Потоцький (1903-1908), М. Бобжинський (1908-1913), поміщик В. Коритовський (1913-1915), генерал Г. Коллярд (1915-1916), барон Е. Діллер (1916-1917) і граф К. Гуйн (1917-1918).

«У другій половині XIX ст. в Галичині відбувся інтенсивний процес «великої емансипації». Він полягав у егалітаризації й відкритості політичної сфери для плебейських мас суспільства. Промовисто, що в Галичині він співпав з епохою конституції і демократичних свобод. Із цього часу український національний рух увібрав у себе риси масового народного руху,

притаманного громадянському суспільству. Його верхівку становили українські фракції Галицького крайового сейму і австрійського рейхсрату. Однак, якщо в останньому українські справи перебували на маргінесі, то найрезонанснішою була діяльність послів саме крайового сейму у Львові. Сеймові вибори 1889 року були «яскравою ілюстрацією перехідної доби», поєднуючи компоненти, як минулого (ідеї, гасла, союзи тощо), так і майбутнього. Саме ці вибори й стали переломними для українців: припинився процес втрати сеймових мандатів, число українців у сеймі вперше виявилось більшим, аніж у попередній каденції» [9, с. 65-70].

Для сучасного дослідника особливо цікавими є спогади Ю. Редька про похорон намісника Галичини Казимира Бадені 1909 року в Буську. *«Граф був колишнім намісником Галичини, австрійським прем'єр-міністром і міністром внутрішніх справ. В історію увійшов як запеклий ворог українців; відомі криваві «баденівські» вибори 1897, відома також роль, яку він відіграв у справі недопущення Франка до доцентури у Львівському університеті. Щоб добре бачити похорон (людей зібралось безліч), ми зайняли місця на сходах податкового уряду, звідки видно було весь похід. Я пам'ятаю тільки, що йшло дуже багато людей, більше в пам'яті чотирьохрічної дитини не збереглось. З пізніших оповідань знаю, що на похороні була вся аристократія Галичини, був представник цісаря, багато єпископів і в тому числі молодий ще тоді митрополит Шептицький» [28, с. 69].*

Чи дійсно К. Бадені був настільки негативною особистістю для українців? Очевидно, що відповідь на це питання необхідно шукати в дослідженні особливостей життєвого шляху намісника. Казимир Фелікс Бадені (пол. Kazimierz Feliks Badeni) народився 14 жовтня 1846 року, а помер 9 липня 1909 року. Відомий як шляхтич із роду Бадені, граф, австрійський державний діяч, польський поміщик, що володів у Галичині 10 600 га землі. Свою кар'єру почав депутатом галицького сейму. У 1888-1895 роках К. Бадені – намісник Галичини. В 1890 році К. Бадені уклав угоду з Олександром Барвінським, Юліаном Романчуком та

іншими народовцями (так звана «нова ера») з метою стабілізувати українсько-польські відносини в краї ціною незначних поступок українцям, пообіцявши їм за підтримку урядової політики декілька депутатських місць у парламенті, дозвіл на викладання української мови в школах та інше.

На переконання І. Чорновола *«Проблема політики «нової ери» в Галичині (1890-1894) і досі залишається однією з найменш досліджених сторінок української історії. Це стосується не тільки огорнутих ореолом таємниці передумов польсько-української угоди 1890-1894 років, а й часу безпосереднього тривання цієї акції»* [29, с. 373].

Досягнення угоди відбулося на осінній сесії галицького сейму 1890 року. *«Маршал Евстахій Сангушко, нащадок давно ополяченого українського роду, створив її промовою, в якій заявив м. і. що він не робить різниці ані поміж партіями ані національностями й додав по українськи: «не забуду ніколи, що мої предки говорили по руськи». Екзекутором «угоди» мав бути галицький намісник гр. Казимир Бадені, з польського й урядового боку тоді, як з українського взяв собі її особливо до серця Олександр Барвінський. Він відіграв роль посередника поміж урядом і народовцями, він теж залишився вірний «новій ері» й тоді, коли вона провалилася. Дня 24 листопада 1890 р. відбулася вступна конференція намісника Баденього з представниками народовецького політичного товариства «Народня Рада» Омеляном Огоновським, Олександром Барвінським, Костем Левицьким, сеймовими послами о. Кирилом Мандичевським і Константином Телішевським, та галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем. На другий день по конференції виступив у соймі посол Телішевський з заявою, що, оскільки поляки й австрійський уряд підуть назустріч вимогам українського народу щодо рівноправності на культурному полі, він ручить, що український народ подібно, як «є льояльний супроти династії й держави, буде також льояльний супроти польського народу»* [30].

Деякі із опонентів вважали, що маску «друга» українського народу К. Бадені скинув у 1897 році, коли за його наказом військо і поліція силою зброї розганяли

мітинги і демонстрації проти реакційного виборчого закону, який позбавляв більшість трудящих виборчих прав. У 1897 році під час виборів у Галичині 10 протестувальників було вбито, 19 тяжко поранено, 769 арештовано. Ці криваві вибори увійшли в історію під назвою *«баденівських»*, коли з 63 послів від Галичини було обрано лише 3 українців. Через протидію властей не був обраний на Збаражчині послом австрійського парламенту Іван Франко. Того ж року К. Бадені пішов у відставку і залишив політичну арену.

Існує думка, що українська громадськість несправедливо поклала на К. Бадені основну відповідальність за брутальні вибори до Галицького крайового сейму 1895 року, а особливо до австрійського парламенту в 1897 році, хоча насправді за виборчі зловживання були відповідальні президент польського Центрального передвиборчого комітету для Східної Галичини граф В. Дідушицький і намісник Галичини князь Є. Сангушко. Тема *«баденівських виборів»* була використана під час повалення коаліцією німецьких шовіністів, антисемітів та соціал-демократів уряду, очолюваного К. Бадені. Наслідком цього стало призначення 1898 намісником Галичини представника подоляків графа Л. Пінінського, через що започаткована К. Бадені програма широкомасштабних концесій на користь українців була фактично згорнута. Очевидно і те, що намісник Галичини не міг гарантувати народовцям виконання таких вимог, як, наприклад, відкриття нової гімназії чи університетської кафедри: для цього йому бракувало повноважень. Так, згідно з пропозицією А. Сапеги (А. Sapieha) віце-голова шкільної ради М. Бобжинський висловився проти української гімназії в Перемишлю. *«Замість нової гімназії пропонував утворити українські класи при перемишльській гімназії, додаючи: в міру потреби, натомість резолюцію про визначення умов відкриття паралельних українських класів у гімназіях інших міст»* [31, с. 184-185]. В цій ситуації намісник нічого вдіяти не зміг.

Отже, з представленого нами матеріалу стає зрозумілим, що намісник К. Бадені само-

стїйно керував найважливішими справами Галичини, в рештї випадків він діяв через повітові органи влади та органи місцевого самоврядування. Дїяльність намісника у межах його компетенції практично не була обмеженою ні місцевими представницькими органами, ні навіть відповідними міністерствами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Плекан Ю. Польсько-українські взаємини на початку ХХ столїття у Галичині // Питання історії України : Збірник наук. статей кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці : «Зелена Буковина», 2006. – Т. 9.
2. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1896 рр. / О. Аркуша. – Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 174 с.
3. Аркуша О. Проблема консолідації національно-політичних сил українського галицького суспільства у 90-х рр. ХІХ ст. // Молода нація: альманах. – 1996. – № 3. – С. 198-212.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 1996. – 360 с.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.
6. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки в ХІХ ст. / Передмова В. Янева. – Мюнхен, 1969. – 119 с.
7. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
8. Левицький К. Історія політичної думки Галицьких українців. 1848-1918 рр. – Львів, 1926-1927 рр. – Т. 1. – 432 с.
9. Монолатій І.С. Детермінантні фактори політичної участі (західноукраїнська парадигма транзитивного періоду) // Вісник СевНТУ. – Вип. 100: Політологія: зб. наук. праць – Севастополь, 2009.
10. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині напр. ХІХ – на поч. ХХ ст. (до 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 122-131.
11. Мудрий М. Виборчі кампанії до Галицького сейму: суспільство, політика та міжнаціональні взаємини (60-70 рр. ХІХ ст.) // Республіканець. – 1995. – № 1-2. – С. 35-42.
12. Самаранцев І. Австрійська провінція чи «Український П'ємонт»? Галичина // Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995. – С. 106-121.
13. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. Плекан. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008.
14. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1999. – 226 с.
15. Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). – К, 2002. – 310 с.
16. Чорновіл І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000. – 247 с.
17. Чорновіл І. Поляки і українці в політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років ХІХ ст. («Українська інтрига» графа Г. Кальнокі) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 71-81.
18. Чорновіл І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновіл. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 288 с.
19. Moklak J. Stanowisko posłów ruskich (ukraińskich) w Sejmie Krajowym galicyjskim wobec projektu ustanowienia Rady Szkolnej Krajowej (1866 r.) / J. Moklak // Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych / pod red. E. A. Mierzwa. – Piotrków Trybunalski, 2002. – S. 79-89.
20. Gruchala J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914) / Janusz Gruchala. – Katowice, 1988.
21. Grodzicki St. Sejm krajowy galicyjski. 1861-1914. – Warszawa, 1993. – 216 s.
22. Бовта Д. Битва за землю в Україні, 1863-1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с.
23. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1889-1908. – Toruń, 1996. – 280 s.
24. Jazuga W. «Rody polskie» w Austrii: Gabinet Kazimierza hr. Badeniego. 1895-1897. – Poznań, 1991.
25. Матейко Р. Бадені Казимир-Фелікс // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль : Вид.-поліграф. комбінат «Збруч». – Т. 1. – 2004. – С. 65.
26. Reichs-Gesetz Blatt fur das Kaisertum Osterreich. – Jahrgang, 1868.
27. Chtedowski K. Pamietniki.. – Krakow, 1957. – Т. 1.
28. Юліан Редько (1905-1993). Статті. Спогади. Матеріали / Упор. Т. Кульчицька. – Львів, 2006.
29. Чорновіл І. Умови польсько-української угоди 1890 року // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3.
30. <http://www.history.vn.ua/book/great/597.html> – режим доступу 10.02.2012.
31. Moklak J. W walce o tożsamość ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego. 1866-1892 / J. Moklak. – Kraków : Historia Jagellonica, 2004.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

БІЛОЗЕРСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Визначено основні елементи господарства населення Білозерської культури в контексті формування та функціонування економічної системи давньої ойкумени. Доведено, що за білозерського часу зберігалися риси скотарсько-землеробської форми господарювання. Стаття написана на археологічних знахідках з території Степового Побужжя.

Ключові слова: Білозерська культура, господарство, населення, скотарство, землеробство.

Определены основные элементы хозяйства населения Белозёрской культуры в контексте формирования и функционирования экономической системы древней ойкумены. Доказано, что в белозёрское время сохранились черты скотоводческо-земледельческой формы хозяйственности. Статья написана на основе археологических находок с территории Степного Побужья.

Ключевые слова: Белозёрская культура, хозяйство, население, скотоводство, земледелие.

The main elements of economy of Belozersk culture in the context of forming and functioning of Oikumena ancient economic system have been determined. It has been proved that the features of cattle-raising and agricultural forms of household had been served. The article has been written down on the facts of archeological resources on the territory of Steppe Pobuzhye.

Key words: Belozersk culture, household, population, cattle-raising, agriculture.

У процесі становлення археологічних культур Степового Побужжя в кінці XVI – на початку IX ст. до н.е. виділяються два етапи: сабатинівський та білозерсько-тудоровський. А. Мелюкова, дослідивши поселення поблизу Тудорова на Дністрі, вперше виділила пам'ятки білозерського типу в Північно-Західному Причорномор'ї, акцентувавши увагу на їх відмінності від подібних пам'яток східних районів степів: значну кількість лизькованого глиняного посуду, відсутність великих посудин з широким горлом, напівкулястих мисок та ін. [1, с. 5-52]. Ці відмінності послужили основою для введення терміну «пам'ятки білозерсько-тудоровського типу» [2, с. 87-123]. А. Мелюкова переглянула питання про те, що білозерський глиняний посуд з'явився в результаті подальшого розвитку зрубного посуду на сабатинівському етапі [3, с. 259], а також про появу лизькованого посуду в білозерських пам'ятках шляхом запозичення її із лісостепових культур: білогрудівської та чорноліської. Вказаної думки дотримувався А. Тереножкін [4, с. 230-248].

Серед дослідників немає єдиної думки щодо хронологічних рамок існування білозерських пам'яток та означених поселень

цього типу. Проте науковці одностайні в одному: білозерські пам'ятки знаменують певний перелом в розвитку та подальшій видозміні системи творення пам'яток доби пізньої бронзи, який відбувся в результаті внутрішнього економічного та культурного поступу за умов екологічних (кліматичних) змін, а також стрімкого перетворення культурного оточення племен Північного Причорномор'я [5, арк. 34-35].

Мета статті розглянути основні елементи господарства Білозерської культури на прикладі поселень Степового Побужжя.

Назва походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині Каховського водосховища) в м. Кам'янка-Дніпровська. Серед пам'яток Білозерської культури – поселення на берегах річок і лиманів (Тудорове, Воронівка, Зміївка), кургани (Широка Могила, Степовий, Кочковате) та ґрунтові могильники (Брилівка, Широке, Будуржель), комплекси ливарних форм (Завадівка, Новоолександрівка), майстерні ливарників (Кардашинка), скарби металевих речей (Новогригор'ївка), випадкові знахідки. Матеріальна культура репрезентована керамікою, знаряддями праці, тальковими ливарними формами, зброєю, прикрасами.

Основні заняття населення – скотарство, землеробство, металообробка. Дослідники вважають, що носії Білозерської культури спілкувалося на діалекті давньоіранської мовної спільноти.

Епоха Білозерської археологічної культури (XII – X ст. до н.е.) є перехідною не тільки в технологічному (бронзові артефакти витісняються залізними), але й у господарському аспекті – від сформованого протягом століть осілого (землеробського) побуту й способу ведення господарства населення регіону переходить до кочового. На цей змушений перехід впливав еколого-кліматичні фактори: поступове висихання степу, збільшення оранки землі, знищення рослинності [6].

Представники Білозерської культури переформували господарський комплекс. Але базовою соціально-економічною структурою суспільства, найвірогідніше, залишалась велика сім'я, що мешкала нерідко в ізольованій садибі хутірського типу. Невисока густина населення величезних просторів усередині білозерського ареалу створювала сприятливі умови для розвитку відгінного тваринництва за умов жорсткішого сухого та прохолодного клімату. Фактично, на межі II – I тис. до н. е. були створені передумови для переходу до кочового скотарства. У господарстві білозерців можна виділити три напрями:

- 1) харчова сфера виробництва;
- 2) реміснична сфера виробництва;
- 3) обмін та торгівля.

Тваринництво із складової стало базовою сферою господарства, хоча й було вимушене змінювати склад череди відповідно до нових умов, порівняно з попереднім періодом. Кількість коней перевищила поголів'я дрібної рогатої худоби. Їх використовували як тяглову силу. Переважав м'ясний напрямок у розведенні худоби.

Землеробство носило допоміжний характер і фіксується здебільшого в Правобережному степу, де вирощували переважно просо, а також ячмінь, жито. Для харчової сфери виробництва певне значення мали мисливство та рибальство.

З ремісничої сфери виробництва провідну роль відігравали ливарна справа та метало-

обробка. Обробка металів у господарстві білозерських племен відіграла істотну роль, не дивлячись на труднощі, пов'язані з довозом сировини. Гострий дефіцит сировини змусив майстрів мобілізувати резерви металевих брухту. В той час припинили практику закопування скарбів, що склалися з великої кількості бронзових виробів, а також відмовились від виробництва металомістких артефактів (клепані казани, сокири, мечі, металевий посуд). Криза сировини спонукала до використання твердих матеріалів, альтернативних бронзі, зокрема кременю та заліза.

Обробка кременю та інших порід каменю дещо поживалася, за гострої нестачі металів. Проте якихось надзвичайних досягнень в цій галузі зафіксувати не вдається. Можна лише відзначити прагматичний підхід населення до цієї сировини та її значний вжиток в зоні степів.

Литво металевих речей мало спеціалізований характер. На поселеннях Нижнього Дніпра виробництво металів здійснювали майстри-професіонали, що поєднували навички ливарника та коваля. Епохальним досягненням металообробки за доби фінальної бронзи стало опанування технології обробки заліза та налагодження виробництва перших серій біметалевих та суцільно залізних ножів.

Іншим технічним досягненням доби, тісно пов'язаним з металообробкою, постала білозерська школа склярства [7, с. 3-21]. Вона розвинулася на відходах металообробного виробництва. Мідь та бронза додавалися до хімічного складу бірюзової скляної маси як барвники [8, с. 10].

Керамічне виробництво також набувало ознак професійності. На це вказує уніфікація форм та стандартів якісного столового посуду.

Серед кістяних виробів переважають знаряддя праці, що використовувались у чинбарному (струги, лошила, проколки) та керамічному (шпателі, лошила, «ножі») виробництвах [9, с. 21-22]. Найретельніше виготовлялися псалії та інші деталі кінської вузди, які лише іноді прикрашали циркульним візерунком.

Археологічні матеріали із залишків поселень та могил засвідчують високий рівень

обробки дерева, аж до виготовлення якісних дощок для спорудження усипальниць еліти та колісного транспорту. На жаль, погана збереженість деревини не дозволяє в повній мірі розкрити вказану проблему.

Вагоме місце в господарстві кожного населеного пункту складали заняття переробки продуктів землеробства та тваринництва, фактично – ремісництво. Серед них виділяють косторізне та шорне виробництво, представлене значною кількістю кістяних знарядь, зброєю та озброєнням.

Серед знайденого остеологічного матеріалу певна частина належить кісткам великих тварин, а також різних видів риб та морських ссавців (включаючи хребці дельфіна). При цьому серед кісткових знахідок виділяється група копит, що належала коням, яка є свідченням значної ролі в суспільстві коня. Копита коней мають характерні сліди згладжування, що вказує на їх використання як знарядь праці для обробки шкіри. Застосовувалися й інші кістяні предмети (лощила, проколки, шпильки, «тупики», палії).

Серед археологічних пам'яток на Миколаївщині слід розглянути білозерське поселення Великі Копані I, яке знаходиться на відстані 2,5 км на схід від однойменного села у межах Козачотабірної арени Нижньодніпровських пісків, між пам'ятками Великі Копані I «А» і «В». Поселення відкрите в 1973 р., обстежувалось та досліджувалось у 1974-2006 рр. М. Оленковським. Загальна площа не перевищує 600 м² [8, с. 4-17].

На зруйнованій ділянці в північно-західній частині поселення, виявлено один із виробничих комплексів, представлений скупченням абразивних знарядь, переважно з пісковіку (терочники, точильні й шліфувальні плити). На дослідженій площі, більше ніж 200 м², виявлено напівземлянку, 2 дещо заглиблені вогнища відкритого типу та господарчу яму. Більше за розмірами вогнище є центром окремого скупчення культурних залишків, з яким пов'язане бронзове ливарництво.

Напівземлянка є округлою камерою діаметром близько 8 м, з вхідним коридором, завдовжки до 4,5 м, який розташований на південно-західному боці. У центрі камери знаходиться вогнище, перекрите попелом та

вугіллям. Навколо вогнища виявлено сім ямок, які могли слугувати ячейками для горщиків. На межі між житловою камерою та вхідним коридором досліджено сліди опорної будівельної конструкції, представлені десятьма вертикальними жердинами, що заглиблені в пісок. Поруч з опорною конструкцією виявлено яму, заповнену частково попелом [10, с. 104-105].

Історико-археологічні знахідки численні та різноманітні. Вони складаються з глиняних, бронзових, крем'яних та кам'яних виробів; прикрас зі скла та фаянсу; фауністичних залишків. Глиняний посуд різноманітний: уламки корчаг, горщики, кубки, миски, сковорідки, жаровні, ткацькі грузила та прясла, іграшкові або ритуальні коліщата. Орнаментованої кераміки небагато. Орнамент – гладкі та защеПЛені валики (іноді з опущеними кінцями), заглиблення у вигляді прокреслених стрічок, ямок, насічок, надколів. Досить поширений чорно- та жовтолошений тонкостінний посуд. Бронзові знахідки складаються з крученої пронизки, уламків кельту, кільця. Крем'яні вироби численні, але знарядь праці мало – 2 двобічно-оброблені вкладники серпів, кілька примітивних скребків. Найцікавіші знахідки – до десятка намистин з буро-червоного, блакитного та синього «глухого» скла (за А. Островерховим та даними хімічних аналізів, місцевого виробництва), підвіска з фаянсу бірюзового кольору. Фауністичні залишки належать таким тваринам, як кінь, коза або вівця.

Великі Копані I є показовим для періоду, що вивчається. Це пов'язано з наявністю таких чинників: природне оточення, господарська специфіка, соціальна структура, короткотерміновий комплекс матеріальної культури. За своєю соціально-економічною структурою – це достатньо довгострокове скотарське стійбище. Враховуючи наявність більш-менш довготривалого стаціонарного житла, Великі Копані I можна вважати постійно-сезонним поселенням однієї скотарської общини [11, с. 35-37].

Територія сучасної регіону інтенсивно засвоювалась згідно з новим типом господарства. Про це свідчить кількість пам'яток, досліджених в зонах більш придатних до ведення цілорічного випасу

худоби. Вони різноманітні: поселення, залишки стійбищ, ґрунтові могильники, підкурганні поховання, кургано-ґрунтові могильники, бронзоливарні майстерні, скарби ливарних форм та бронзових речей. На поселеннях камінь в будівництві житла не використовувався. Помешкання будувалися у формі напівземлянки – переважно овальної, з вхідним коридором. Безумовно, у незначній мірі існувало землеробство навколо поселень. Але основу економіки складало напівкочове (відгінне) та присадибне скотарство. Є деякі аргументи на користь збільшення ролі конярства та зменшення в череді відсотку великої рогатої худоби. Зменшується використання бронзи. Відновлюється застосування кременю, з якого виготовляються, перш за все, вкладники, можливо, для серпів та деякі інші знаряддя праці. Серед прикрас розповсюджені намистини [12].

Залишки таких пам'яток зафіксовані здебільшого на піскових аренах та бокових терасах, де трава зберігається весь рік, наявні високі сезонні покоси та існують невеликі гаї. Найбільш виразні знахідки цього періоду знайдено на території сучасної Кінбурнської коси, а також інших подібних місцях.

Матеріали Воронівки II вказують на структуру родової організації, роль родини, зокрема, на її економічний стан, підкреслюють економічну відокремленість кожної сім'ї, що мешкала в своєму житлі. Влаштовані в житлах кам'яні ящики та корита для зберігання продуктів харчування кожної родини підтверджують певну її економічну самостійність [13, с. 12-13].

Проте найбільш виразною, хоча й суттєво відмінною від попередніх, пам'яткою регіону Степового Побужжя цього періоду є городище «Дикий Сад» (загальна площа понад 3 га). Воно зафіксовано Т. Камінським

наприкінці 1920-х років на високій терасі лівого берегу р. Інгул у місці його злиття з р. Південний Буг, в історичному центрі Миколаєва. На цьому місці виникла фортеця, на базі якої побудоване місто. Регулярні розкопки городища під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Ю. Гребеннікова і старшого викладача К. Горбенка дозволили накопичити значний історико-археологічний матеріал, який дає можливість робити історичні узагальнення за різними аспектами життєдіяльності населення всього регіону.

Аналіз основних археологічних показників пам'ятки «Дикий Сад» дозволяє простежити тенденцію переходу населення Степового Побужжя від осілого способу життя, в якому провідну роль відігравало землеробство, до кочового побуту, коли скотарство почало домінувати над землеробством, а більш тісні етнокультурні контакти стали простежуватися в матеріальній культурі жителів регіону [14, с. 21-27].

Таким чином, у жителів Причорноморських степів за білозерського часу зберігалися риси скотарсько-землеробської форми господарювання. Простежувалася тенденція переходу населення Степового Побужжя від осілого способу життя, при якому провідну роль відігравало землеробство, до кочового побуту, коли скотарство почало превалювати над землеробством, а тісніші етнокультурні контакти почали яскраво простежуватися в матеріальній культурі жителів регіону. Господарська діяльність мешканців Степового Побужжя в період кризи технології бронзових виробів XII – X ст. до н.е. орієнтувалася на розвиток різноманітних промислів та на підтримання економічних зв'язків з окремими регіонами ойкумени.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мелюкова А. И. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии / А. И. Мелюкова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – № 96. – С. 5-52.
2. Черняков И. Т. Краснояцкий клад литейщика / И. Т. Черняков // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1963 г. – Одесса : Маяк, 1965. – С. 87-123.
3. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир / А. И. Мелюкова. – М. : Наука, 1979. – 285 с.
4. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 246 с.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Експ. № 9063. Отрошенко В. В., Болдин Я. И., Белов А. Ф., Ляшко С. Н., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я., Савовский И. П., Тихомолова И. Р. «Отчет

- о раскопках Запорожской новостроечной экспедиции в 1978 году», 120 арк. + 90 табл.
6. Гумилев Л. Н. О термине «этнос» / Л. Н. Гумилев // Доклады и сообщения отделений и комиссий ГО СССР. – Л. : Нева, 1967. – Вып. 3. – С. 3-17.
 7. Островерхов О. С. Склярство білозерського часу / О. С. Островерхов // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 3-21.
 8. Оленковський М. П. Поселення білозерської культури – Великі Копані I / М. П. Оленковський, Я. П. Гершкович // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон : Айлант, 1993. – С. 4-17.
 9. Сапожникова Г. В. Костяные орудия с поселения Струмок III / Сапожникова Г. В., Секерская Е. П., Черниенко Ю. А. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч. 2 – С. 71-72.
 10. Оленковский Н. П. Поселение белозерской культуры Большие Копани I на Нижнем Днепре: материалы научной конференции / Н. П. Оленковский. – Запорожье : Дикое Поле, 1989. – С. 104-105.
 11. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Цюрупинського району Херсонської області. Археологічна карта / М. П. Оленковський. – Херсон : Айлант, 2007. – 114 с.
 12. Оленковський М. П. Пам'ятки середньої та пізньої бронзи. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону / М. П. Оленковський. – Херсон, 1993. – Вип. 4. – 84 с.
 13. Кушнір В. Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Г. Кушнір. – Одеса, 1999. – 16 с.
 14. Горбенко К. В. Основные черты материальной культуры населения Степного Побужья в эпоху финальной бронзы (По материалам поселения «Дикий Сад») / К. В. Горбенко // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса : Тетра, 1999. – Ч. 1. – С. 21-27.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

СТАН ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1919 рр.)

Розглянуто стан цукрової промисловості за часів української державності (1917-1919 рр.), висвітлено кризові тенденції в галузі та акцентовано увагу на економічній політиці урядів.

Ключові слова: цукрова промисловість, українська революція, економічна криза, державна монополія.

Рассмотрено состояние сахарной промышленности во времена украинской государственности (1917-1919 гг.), отражены кризисные тенденции в отрасли и акцентировано внимание на экономической политике правительств.

Ключевые слова: сахарная промышленность, украинская революция, экономический кризис, государственная монополия.

The article examines the state of the sugar industry during the Ukrainian statehood (1917-1919), highlights the crisis tendencies in the field and focuses on the economic policy of governments.

Key words: sugar industry, the Ukrainian revolution, economic crisis, the state monopoly.

Перша світова війна докорінно змінила народне господарство Російської імперії, в тому числі й українських губерній. Спостерігається занепад промисловості, транспорту, аграрного сектору, що посилюється під час революційних подій. Кризові тенденції не минули й цукрову промисловість, тому завданням нашої статті є спроба розглянути становище цукрової галузі в даний період.

Увага вітчизняної історіографії була прикута переважно до загальних питань сільськогосподарського виробництва [1], продовольчої кризи [2; 3], фінансової та податкової політики [4-6] напередодні та під час революції. Лише незначна кількість дослідників у різні періоди так чи інакше звертала увагу на дослідження цукрової промисловості в революційну добу, серед яких можна виокремити Г. К. Архипова, М. І. Ксензенко, Т. Ю. Герасимова [7-9].

Під час лютневої революції 1917 року українські виробники цукру поклали великі надії на скасування попередньої економічної політики і очікували, що нова демократична влада принесе певні зміни в організацію сільськогосподарського виробництва. Однак реальність була іншою: господарський безлад не припинявся, проблеми постачання української промисловості усім необхідним не лише не зменшилися, але

й прийняли жахливі розміри внаслідок перманентного процесу розвалу залізничного господарства, паливного дефіциту, браку металів та інших проявів економічної руйнації. Цукрова промисловість, яка органічно була поєднана із сільським господарством, зіштовхнулася з безладом через так звану демократизацію органів сільського самоуправління.

На місцях під різними назвами виникали комітети – виконавчі, продовольчі, земельні – без чіткого визначення їх компетенції. Вони не визнавали жодних відносин підпорядкованості і відповідальності перед органами центральної влади і фактично зосередили всю владу у своїх руках, будучи мало досвідченими у питаннях управління державою. У багатьох випадках ці комітети нерідко ставали зброєю у руках особистостей з кримінальним минулим. Так зване «правоторення знизу» обійшлося українській цукровій промисловості надто дорого. Насильницьке відсторонення від керівництва 50 найкращих директорів цукрових заводів, сотень посадовців та економістів дезорганізувало і знесиловало виробництво, викоринювало підприємництво. Тисячі десятин землі насильницьким шляхом перейшли в оренду селянам за низькими цінами. Землі, призначені під буряки, примусово здавалися

під зернові культури і через це унеможливлено їх використання. Найбільш відчутну шкоду цукровому виробництву завдали земельні комітети, які виступали у ролі регуляторів розміру заробітної плати, коли ціни на працю у першій половині 1917 року були підвищені у 5-6 разів порівняно з 1916 роком [10, с. 60]. Правління товариства Березинського цукрового заводу Київської губернії, подаючи прохання міністру фінансів від 16 листопада 1917 року, констатувало, що підприємству не вистачає обігових коштів, тому що поряд з труднощами військового часу робітники знову висувають вимоги підвищення оплати праці, через що вартість переробки кожного берківця буряка збільшується на 4-5 руб., а необхідність сплачувати заробітну плату була першочерговою, так як робітники могли розгромити завод [11, арк. 6]. Таким чином, дорожнеча робочих рук збільшувала собівартість продукції, що призводило до зростання цін.

Цьому також сприяла і політика Міністерства землеробства, яке 16 липня 1917 року ухвалило і санкціонувало передачу земель селянським комітетам. Непродумана політика Міністерства землеробства вела до розладу господарства, збільшення вартості робочої сили і в кінцевому підсумку – дорожнечі продуктів харчування. Натомість Міністерство продовольства прагнуло шляхом запровадження інституту твердих цін утримати їх безмірне зростання. Наприклад, для нового врожаю 1917 року була залишена без змін ціна 1916 року [10, с. 60]. Незважаючи на фіксацію оптових цін на місцях виробництва, міністерство констатувало, що роздрібні ціни на споживчих ринках продовжують нестримно зростати [12, арк. 41]. Це підкреслює недосконалість форми економічної організації, незлагодженість дій відомств і неконтрольованість ситуації.

На місцях продовольчі управи займалися розподілом цукру серед населення, поділивши його на три категорії: сільське, міське й висококваліфіковане, до яких відносилось населення міст понад 500 тис. мешканців, а також робітники, які працювали на підприємствах, пов'язаних з обороною. На червень 1917 року були встановлені розміри видачі цукру на одну особу: для

сільського населення $\frac{5}{6}$ фунта у місяць, $\frac{1}{2}$ фунта для міського та 2 фунта – для висококваліфікованого населення [12, арк. 2]. Але вже на середину грудня 1917 року продовольчі управи отримали дозвіл на збільшення видачі цукру населенню України втричі за картками чи іншим встановленим способом розподілу. Додатково, понад встановленої норми, видавали сільському населенню $\frac{1}{2}$ фунта, міському – 3 фунта, у великих містах – по 4 фунти на особу в місяць [12, арк. 45].

Постанова Тимчасового уряду від 14 вересня 1917 року «Про запровадження цукрової монополії» оголошувала виключним правом казни продаж цукру в країні, а також його експорт та імпорт. Державні органи мали право проводити продаж цукру із заводів, складів і казенних лавок. За їх дорученням могли продавати цукор на комісійних умовах також кооперативні магазини і приватні торговці. Загальне керівництво цукрової монополії здійснювалось міністерством фінансів. Така монополія залишала за цукровиробниками вирішальне право у виробництві цукру.

Відповідне розпорядження приймає уряд УНР, де вказувалося: «Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопада 1917 року, на підставі закону з 14 вересня 1917 року визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки» [13].

На початок 1918 року відбувається різкий спад цукрової промисловості, через революційні соціалістичні експерименти Центральної Ради та більшовиків 1917-1918 років, а також присутність на території України австро-німецьких військ. Однак, навіть за такої ситуації, в умовах інфляції та знецінення грошей, саме цукор стає альтернативною валютою. Гетьманський уряд, розуміючи важливість цукрового виробництва для країни, і, виходячи з потреби виконання зовнішньоторговельних зобов'язань за торговельною угодою з Центральними державами, забезпечення внутрішнього ринку, одразу ж взяв важелі цукрового виробництва в свої руки. Вже на початку травня 1918 року урядом видана Постанова про вилучення з ужитку на ринку

цукру вільного продажу і з 7 травня встановлена державна монополія на цукрову промисловість [9, с. 237], яка дала підвищення ставок непрямих податків і замінила відповідний закон Тимчасового Уряду та Центральної Ради від 14 серпня 1917 року.

На регіональному рівні функції міністерств виконували ті ж самі губернські управління акцизними зборами і місцеві продовольчі управи, які поєднували розподіл цукру серед населення через карткову систему (місячна норма становила 3 фунти (1,35 кг) на особу) та вільного продажу за цінами, що не повинні були перевищувати встановлені державою. Зрозуміло, відпущений цукор за картками не міг задовольнити вимоги всіх споживачів, а, відповідно, створювався ажіотаж на цукровому ринку, що призводило до поширення спекуляції [9, с. 237].

У другій половині травня 1918 року скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон «Про підвищення постійних продажних цін на цукор» [3, с. 188]. Також дозвіл вільного продажу цукру було закріплено юридично у згаданому Законі про державну монополію, де зазначалося: *«Скарбовий цукор продавати без карток, надавши право Міністрові фінансів організувати цей продаж в населених пунктах і містах на комісійних умовах, а також з скарбових скарбниць, плян же розподілу складається Міністром продовольчих справ по згоді з Міністром фінансів»* [4, с. 115]. Поєднання системи розподілу та вільним продажем ще більше ускладнювало ситуацію з забезпеченням цукром населення та ціновими спекулятивними проявами.

Для втілення в життя Закону уряду про монополію було виділено Міністерству фінансів кредит у 140 млн. руб., який було цілком використано для розрахунку з цукрозаводчиками. Тоді ж були підвищені постійні монополійні та ринкові ціни на цукор, що вводилися з 15 травня 1918 року. У законодавчому порядку було встановлено ціни: для цукрового піску – від 37 крб. 20 коп. до 60 крб. та від 40 крб. до 80 крб. – для рафінаду за пуд, з 1 липня ціни зросли до 80 крб. та 100 крб. відповідно, а з 1 вересня 1918 року, у зв'язку з загальним підвищенням цін і необхідністю наповнення

бюджету тощо, їх було підвищено до 100-120 крб. за пуд [5, с. 115-116]. Цей чітко визначений захід дав великий валовий прибуток, понад 1/3 загальної кількості, тобто було отримано від монополії на реалізацію цукру 355 млн. крб. бруто. Цукор і горілчані вироби у ті часи були найліквіднішими продуктами українського народного господарства, прибутки від реалізації яких забезпечували головним чином міцність українських грошей у період існування Гетьманату [4, с. 14].

Багато цукру (до 3 млн. пудів) контрабандою вивозилось до Росії, де на нього була значно вища ціна, багато його розкрадалось австро-німецькими військами. Тепер держава брала процес розподілу цукру під свій контроль. Причому розподілом цукру займалось не міністерство продовольства, а міністерство фінансів. Весь цукор пісок закуповувався державою за сумарними із собівартістю цінами. Продаж проводився казенним управлінням. Введення монополії на цукор дало змогу державі фінансувати також цукрові заводи, які не мали своїх обігових коштів [6].

Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Оскільки, у порівнянні з 1917 роком, площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 році майже наполовину, 14 червня вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.». Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих землях цукрових заводів, мав належати заводам, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків [3, с. 189]. Однак заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали бажаних результатів.

Із 4 жовтня 1918 р. набрав чинності Закон про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про продаж цукру, який встановлював більш жорсткий правовий контроль над його виробництвом та регулював продаж [14, с. 1]. Однак, вони не були ефективними, оскільки спрямовувалися тільки на боротьбу із наслідками, а система розподілу цукру в

країні була переглянута лише наприкінці існування Гетьманату. 3 грудня 1918 року урядом на таємному засіданні було ухвалено, внесений А. Ржепецьким, Законопроект про вилучення з обігу на ринку цукру вільного продажу, який, втім, уже не встиг увійти в дію [5, с. 117].

Підсумовуючи, зазначимо, що Перша світова війна та революційні події в Україні зруйнували потужну конкурентноздатну

цукрову промисловість, яка була створена на початку ХХ ст. Уряди прикладають всі зусилля для збереження та охорони цукрової галузі, а також обирають найбільш доцільний в інтересах країни захід – державну монополію, якою завершилось створення єдиної загальнодержавної економічної системи регулювання виробництва, розподілу та споживання продукту цукрової промисловості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України». – Дніпропетровськ, 1999.
2. Борисов В. І. З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні 1917-1920 рр. (зрівняльний аналіз політичних партій) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України». – К., 1993.
3. Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) // Студії з історії української революції 1917-1921 років. – К., 2011.
4. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917-1919 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – Вип. 4 (№ 420).
5. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004.
6. Нечай Н. Фінансова та податкова політика за часів української державності (1917-1919 рр.) // Вісник податкової служби України. – 2011. – № 27.
7. Архипов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние. – Х., 1923.
8. Ксензенко Н. И. Решение аграрного вопроса в свеклосеющих районах Украины (1917-1922 гг.) // Вопросы истории. – 1972. – № 2.
9. Герасимов Т. Ю. Цукрова спекуляція на Поділлі доби Української держави П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.
10. Пилипенко О. Видатні українські підприємці ХІХ – початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2009. – № 3(387).
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1434, оп. 1, спр. 8 Листи та прохання цукрових заводів, управителів акцизних зборів про відтермінування сплати акцизу, призначення на посади, асигнування коштів.
12. ЦДАВО України, ф. 462, оп. 1, спр. 5 Отдел циркуляров.
13. Народня воля. – 1917. – 12 грудня.
14. Державний вісник. – 1918. – 13 жовтня.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

ЕВОЛЮЦІЯ МОНАСТИРСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у другій половині XIX ст. – 1917 р.

Проаналізовано розвиток монастирського землеволодіння у південному регіоні України; визначено його особливості окремо по губерніях; представлені основні джерела поповнення земельного фонду.

Ключові слова: монастирі, землеволодіння, десятина, повіт, пожертвування, статистика, Південь України.

Проанализировано развитие монастырского землевладения в южном регионе Украины; определены его особенности отдельно по губерниям; представлены основные источники пополнения земельного фонда.

Ключевые слова: монастыри, землевладения, десятина, уезд, пожертвование, статистика, Юг Украины.

The article is devoted to the development of monastery land property in southern region of Ukraine. Its features are defined in separate provinces. The basic sources of recruitment of ground fund are presented.

Key words: monasteries, land properties, desyatyna, district, donation, statistics, South Ukraine.

За часів незалежної України відбулися процеси, пов'язані з поверненням людей до православ'я. Багато церков та монастирів відроджуються на тих місцях, де вони існували до подій жовтня 1917 р., які повністю зруйнували економічну базу церкви в країні. Культові споруди були закриті, землі – націоналізовані.

В сучасних умовах розвитку земельного ринку та при активній підтримці православною церквою ідеї реституції церковної власності, набирає особливої актуальності питання про землі, які раніше належали монастирям. Без звернення до історії питання розвитку монастирського землеволодіння, регіональних особливостей цього процесу, вирішення питання про земельну власність релігійних об'єднань у сучасних умовах не можливе.

Тема монастирського землеволодіння зацікавила істориків ще в кінці XIX – на початку XX ст. Про це свідчать праці В. В. Зверинського [6], Л. І. Денисова [5], М. А. Любинецького [12], Д. І. Ростиславова [22]. Словник Брокгауза та Ефрона містить об'ємний фактичний матеріал про землевоз-

лодіння та землекористування монастирів [35]. Окремо зазначимо працю єпископа Гермогена, у якій подається цінна інформація про джерела формування земельної власності монастирів Таврійської єпархії [3].

В радянській історіографії це питання стало предметом спеціального дослідження в роботах І. У. Будовніца [1], В. Ф. Зибковець [7], А. І. Клібанова [23]. Так, на основі залучення архівних матеріалів та статистичних даних із дореволюційних праць, Я. Є. Водарський, автор розділу про землеволодіння РПЦ та її господарсько-економічну діяльність, центральною господарською ланкою в системі церковних відносин називає саме монастирі, які сконцентрували великий земельний фонд [23]. Незамінної в плані використання архівних джерел є монографія В. Ф. Зибковець, створена за матеріалами націоналізації монастирських земель у 1920-х роках.

Сучасна російська історіографія, що активно розробляє тему монастирського землеволодіння, представлена працями П. М. Зирянова [8], В. В. Морозана [15], Н. В. Синициної [13]. Українські вчені, які займаються історією православної церкви, вивчають господарську

діяльність монастирів в їх регіональному аспекті. Окремо відзначимо праці Ю. А. Катуніна [9], Г. М. Надтоки [16], В. О. Левицького [10], М. В. Сударева [32], В. Г. Тура [33].

Враховуючи відсутність спеціальних досліджень монастирського землеволодіння у цілому по Південній Україні, поставлено за мету проаналізувати процес формування земельної власності монастирів та особливості цього процесу у кожній з трьох південноукраїнських губерніях.

Хронологічні рамки статті обумовлені наявністю за цей період більш повних статистичних даних стосовно усіх губерній, що забезпечує порівнянність цифр не лише щодо південного регіону але й по інших російських регіонах у цілому. Верхня хронологічна межа – період стабільності економічного та політичного розвитку Росії, відображений в загальноімперській статистиці за 1877 р. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком кризи в країні, викликані революційними подіями 1905 р., світовою війною 1914-1918 рр. та жовтневими подіями 1917 року, які повністю змінили існуючий суспільний лад.

Основним джерелом служать матеріали статистики землеволодіння 1905 р. у порівнянні з 1877 р., зібрані в окремі збірники по південноукраїнських губерніях [28-30].

Напередодні жовтневих подій 1917 р. у Російській імперії налічувалося за одними даними 916, за іншими – 1 257 монастирів (разом зі скитами, монастирськими подвір'ями, архієрейськими домами та релігійними общинами) [7, с. 29]. На Півдні України в 1917 році у Катеринославській губернії діяло 9 монастирів, з них 5 – жіночі; у Таврійській губернії – 14 монастирів, з них 3 – жіночі; у Херсонській губернії – 6 монастирів, з них – 3 жіночі [7, с. 167-169]. Загалом 29 монастирів (разом з архієрейсь-

кими домами), з них – 11 жіночих. Виходячи із загальної кількості монастирів в імперії, частка південноукраїнських обителів складала всього 2-3 %.

За підрахунками вчених, лише кожний дев'ятий монастир знаходився на теренах сучасної України. Така відносно невелика кількість монастирів пояснюється, на думку Г. М. Надтоки, дослідника православної церкви початку ХХ ст., стриманішим сприйняттям монастирського ідеалу релігійного служіння серед українського населення [16, с. 54].

На Півдні України найдавнішими з існуючих на початок ХІХ ст. монастирями вважалися Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир (заснований близько 891 р.), Бахчисарайський Успенський скит (близько 1587 р.) та Самарський Пустинно-Миколаївський (близько 1602 р.) [4, с. 328, 339, 343].

Згідно з діючим у ті часи російським законодавством, для відкриття монастиря необхідно було мати матеріальну базу та обов'язковий наділ землі. З 1838 року уряд Миколи I збільшив норми цих наділів від 50 до 150 десятин [21, с. 487]. Також монастирі наділялися лісами із державного казенного фонду (до 150 десятин і більше). За даними загальноімперської статистики у 1904 р. від казни по всій імперії було відчужено монастирям 21 865 десятин або 22,8 % та архієрейським домам – 2 326 десятин або 3,4 % [25, с. 83].

Крім цього, вони мали право самостійно купувати землі в містах та одержувати землю за рахунок пожертвувань та за заповітом. Звід законів 1857 року встановив податкові пільги для монастирської земельної власності [26, с. 138]. Джерела поповнення земельного фонду деяких монастирів Південної України показані у Таблиці 1.

Таблиця 1

Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України (в дес.)*

Назва монастиря	Сучасне місцезнаходження	Рік	Від кого	Кількість землі (дес.)
Катеринославська губернія				
Знаменська жіноча пустинь	Дніпропетровська обл, Васильківський р-н., с. Вербове	кінець 1870-х рр.	дворянка	500
		станом на 1917 р.	Василенко Катерина Павлівна	1 500
Самарський	м. Новомосковськ	1752 р.	Азовська	120

Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир		станом на 1871 р.	губернська канцелярія	1 632 дес. 1 630 саж ²
		станом на 1908 р.		444 дес. 1 927 саж ²
		станом на 1917 р.		644
Тихвінський жіночий монастир	м. Дніпропетровськ	1867-1877 рр.	монах Архієрейського дому Трифон, купці Жирови, Гусєви, Бабушкіни	30
			князь Кудашев	500
			ігуменя Олімпіада	200
		станом на 1888 р. та 1908 р.		720
		станом на 1917 р.		752
Свято-Іосифський жіночий монастир	Дніпропетровська обл, Магдалинівський р-н., с. Мар'ївка	1873 р.	засновниця монастиря Свинцицька Марія	1 200
		станом на 1917 р.		475
Таврійська губернія				
Олешківський Успенський жіночий монастир	Херсонська обл., м. Цюрупинськ	1868 р.	писар сільського товариства Молчалін Єфрем	2 дес. 2 301 саж ²
		1890 р. станом на 1917 р.	поміщиці сестри М. Т. Бутович та М. Т. Тищенко	120
Балаклавський Свято-Георгіївський чоловічий монастир	м. Севастополь	друга половина XIX ст.	ієромонах Калининник	44 дес. і хутір
			перший командир грецького батальйону полковник Цапонія	240
			греки	60
			Севастопольське лісництво	150
			адмірал Ф. Ф. Ушаков та віце-адмірал Пустошкін	решта землі
		1895 р.	Севастопольська міська управа	200 саж ²
		1898 р.	сестри Говоруські Дар'я та Устина	60 дес. (Кавказьке подвір'я біля Катеринодара)
станом на 1917 р.		904		
Бахчисарайський Успенський чоловічий скит (разом з Анастасіївською чоловічою кіновією)	АРК, м. Бахчисарай	станом на 1887 р.		61 дес. 2 033 саж ² – у скита
		станом на 1917 р.	дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов та севастопольський купець Гуцин	270 дес. 1 600 саж ² – у кіновії 229
Катерлезька Св. Георгія чоловіча кіновія (далі – жіночий монастир)	АРК, Ленінський р-н., с. Войкове	станом на 1887 р.	Керченська міська дума	10,5
		станом на 1917 р.	поміщик К. А. Хамарито	10,5 179
Кизилташський Св. Стефана чоловічий монастир	АРК, м. Феодосія, сел. Краснокам'янка	1858 р.	дійсний ст. радник М. І. Кашкадамов	154
		станом на 1917 р.		227
Корсунський Богородицький чоловічий монастир	Херсонська обл., м. Нова-Каховка, с. Корсунка	1797 р.	за рахунок конфіскації землі у дворян	5 447 дес. 775 саж ²
Козьмо-	АРК, м. Алушта,	1851 р.	лісничка казенна	4

Даміанівський чоловічий (далі – жіночий) монастир	с. Партеніт Кримський державний заповідник		дача	
		1872 р.	від казни	19
		1881 р.	севастопольський міщанин Г. П. Поривай	201 дес. 1952 $\frac{3}{4}$ саж. ² (хутір при с. Григоріївка)
		станом на 1917 р.		233
Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир	АРК, м. Севастополь	станом на 1900 р.	самостійна купівля землі, дарчі від імператора та приватних осіб	2 600 (Мелітопольський та Бердянський повіти)
		станом на 1917 р.		2 473
Херсонська губернія				
Григоріє-Бізюківський чоловічий монастир	Херсонська обл., Бериславський р-н., с. Червоний Маяк	1783 р. та 1803 р.	князь Г. О. Потьомкін	25 964
Херсонський Благовіщенський Білозерський жіночий монастир	м. Херсон, смт. Комишани	1856 р.	поміщик Л. Б. Скадовський	280
		станом на 1917 р.		954
Одеський Свято-Михайлівський Архангельський жіночий монастир	м. Одеса	1840 р.	генерал-губернатор Одеси князь Воронцов	165
Одеський Свято-Успенський чоловічий монастир	м. Одеса	1814 р.	молдавський дворянин О. Теутул	50
		1837 р.		158
		станом на 1917 р.		356

* Таблиця складена за: 7, с. 167-169; 24, с. 92; 27, с. 71; 19, с. 56; 6, с. 54; 3, с. 472-498; 18, с. 5; 9, с. 72; 15, с. 17; 29, с. 15; 20, с. 26; 4, с. 2; 17, с. 45; 34, с. 62

Дані цієї таблиці переконливо ілюструють усі перераховані вище джерела поповнення земельної власності, серед яких основна роль належала благодійникам.

Для визначення співвідношення церковних та монастирських земель використаємо дані Таблиці 2, що характеризують їх розвиток за період 1877-1905 рр.

Таблиця 2

Землі церкви та монастирів (в дес.)*

Губернії	Церковні землі (в дес.)		Монастирські землі (в дес.)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Катеринославська	31 590	39 874	2 389	5 469
Таврійська	91 651	95 090	11 899	8 442
Херсонська	36 273	41 484	27 356	27 159
Разом по Півдню України	159 514	176 448	41 644	41 070

* Таблиця складена за: 28, с. 30; 29, с. 30; 30, с. 27

Таблиця 2 добре ілюструє загальноімперську тенденцію по домінуванню церковного земельного фонду над монастирським. Церковне землеволодіння Російської імперії у 1905 р., яке складало 1 871 858 десятин, переважало монастирське (739 777 десятин) більш ніж в два рази [30, с. 132-133]. По Півдню України в 1877 р. ця цифра складала 3,9 рази, а в 1905 р. – вже 4,3 рази, що свідчить про більші темпи розвитку церковного землеволодіння над монастирським. У цілому, за період 1877-1905 рр.

церковні землі збільшилися на 16 934 десятин, а монастирські зменшилися на 574 десятин. Остання цифра пов'язана зі зменшенням монастирського землеволодіння в Таврійській губернії, характеристика якого буде представлена пізніше. Частина земель монастирів трьох південноукраїнських єпархій серед 50 губерній Європейської Росії у 1905 р. складала 5,55 % (кордони єпархій співпадали з кордонами губерній – О. Б.) [Підраховано за: 30, с. 133].

Далі, на наш погляд, доцільно проаналізувати монастирське землеволодіння у південному регіоні України окремо по губерніях, що дасть змогу більш детально порівняти цей процес, визначити його

спільні риси та особливості. Для цього використаємо статистичні дані, представлені в матеріалах губернських збірників по землеволодінню та систематизовані у Таблиці 3.

Таблиця 3

**Монастирські землі Південної України
(за статистичними даними 1877 р. та 1905 р.) (в дес.)***

№ п / п	Повіти	Загальна площа землі (в дес.)		Монастирські (в дес.)	Відсоток в заг. площі (%)	Монастирські (в дес.)	Відсоток в заг. площі (%)
		1877 р.	1905 р.	1877 р.		1905 р.	
Катеринославська губернія							
1	Катеринославський	651 760	642 493	30	0,00	90	0,01
2	Олександрівський	872 755	859 822	–	–	525	0,06
3	Бахмутський	809 680	822 319	–	–	–	–
4	Верхньодніпровський	615 512	604 184	220	0,03	72	0,01
5	Маріупольський	762 142	829 869	–	–	–	–
6	Новомосковський	563 759	593 890	2 139	0,37	2 305	0,38
7	Павлоградський	772 823	794 207	–	–	2 477	0,31
8	Слов'яносербський	427 523	424 235	–	–	–	–
	По губернії	5 475 963	5 571 019	2 389	0,04	5 469	0,09
Таврійська губернія							
1	Сімферопольський	482 851	454 659	1 291	0,26	433	0,09
2	Бердянський	764 365	811 281	1 000	0,13	1 000	0,12
3	Дніпровський	1 023 546	1 035 824	3 063	0,29	4 169	0,40
4	Євпаторійський	499 594	526 434	–	–	–	–
5	Мелітопольський	1 151 922	1 151 104	1 358	0,11	–	–
6	Перекопський	545 040	519 567	3 804	0,69	1 295	0,24
7	Ялтинський	148 626	151 594	–	–	811	0,53
8	Феодосійський	609 696	608 571	1 383	0,22	734	0,12
	По губернії	5 225 640	5 259 034	11 899	0,22	8 442	0,16
Херсонська губернія							
1	Херсонський	1 774 887	1 774 887	26 668	1,50	26 349	1,48
2	Олександрійський	850 860	850 860	–	–	210	0,02
3	Ананьївський	821 653	821 653	–	–	450	0,05
4	Єлизаветградський	1 359 758	1 359 758	–	–	–	–
5	Одеський	684 597	684 597	688	0,1	150	0,02
6	Тираспольський	653 347	653 348	–	–	–	–
	По губернії	6 145 102	6 145 103	27 356	0,44	27 159	0,44
	По Півдню України	16 846 705	1 697 5156	41 644	0,23	41 070	0,23

* Таблиця складена за: 24, с. 30; 25, с. 30; 26, с. 27

Повертаючись до аналізу земельної власності монастирів окремо по губерніях, дані таблиць 2 та 3 вказують на те, що зростання монастирського землеволодіння за вказаний період простежується тільки у Катеринославській губернії (на 0,05 %), зменшення – у Таврійській (на 0,06 %). У Херсонській губернії показник в 0,44 % не змінився [28, с. 30; 29, с. 30; 30, с. 27].

Монастирі в Катеринославській і Таврійській губерніях мали незначні земельні володіння, й займали останнє місце у третій

групі (землі казни, церкви, монастирів та інших установ). За даними 1877 р. в Таврійській губернії монастирських земель було у 5 разів більше, а в 1905 році – лише у 1,5 рази більше, ніж в Катеринославській. Крім того, в останній у 1877 році лише у 3 повітах були монастирські землі, а в 1905 році – вже у п'яти повітах.

Згідно з таблицями 2 та 3 монастирі в Катеринославській губернії володіли на 1905 рік 5 469 десятинами землі, що складало 0,09 % від загальної площі губернії.

Володіння їх були розпорошені в п'яти повітах, причому в основному у Павлоградському (2 477 десятин землі) та Новомосковському (2 305 десятин землі). У 1877 році Новомосковський повіт був першим із трьох по кількості вказаної землі, а саме 2 139 десятин монастирської землі [28, с. 30].

Маємо дані, вперше введені до наукового обігу В. Ф. Зибковець, про те, що в 1917 році найбільше землі в губернії мали Архієрейський дім (3 337 десятин), Знаменська жіноча пустинь (1 500 десятин) та Самарський Святотроїцький монастир (1 409 десятин) [7, с. 168].

Далі, на наш погляд, необхідно охарактеризувати ситуацію з монастирським землеволодінням у Таврійській губернії. За 50 років, з середини ХІХ ст. до 1901 р., було побудовано 11 монастирів. Така бурхлива діяльність влади по відновленню колись існуючих та створенню нових обителей мала свою мету: довести історичну єдність Криму з Росією та невіддільність його від православної держави та православної церкви. За словами історика В. Г. Тура, *«Кримський півострів намагалися перетворити на «Новий Афон»* [33, с. 19]. Як наслідок, монастирі ставали власниками великих земельних ділянок.

Але в кінці ХІХ ст. розпочалася криза, спричинена економічною нестабільністю. Деякі обителі Криму опинилися в складній економічній ситуації, поєднаній із залежністю від державної влади та світських проблем. Так, Козьмо-Даміанівська та Катерлезька чоловічі кіновії були скасовані. В руслі загальноєвропейської тенденції до збільшення жіночих монастирів, на їх місці виникли жіночі обителі [33]. Відповідно зменшилася й площа монастирського землеволодіння. Про це переконливо свідчать дані таблиці 2, згідно з якою простежуємо наступне: за період 1877-1905 рр. монастирська власність в цілому по губернії зменшилася на 3 457 десятин [29, с. 30].

Отже, згідно з даними таблиць 2 і 3, монастирські володіння Таврійської губернії на 1905 рік склали 8 442 десятини землі, або 0,16 % від загальної площі губернії [Підраховано за: 29, с. 30]. Половина цих земель знаходилася в Дніпровському повіті

(4 169 десятин землі), за яким ішов Перекопський (1 295 десятин землі). Зауважимо, що така кількість монастирських земель у цих двох повітах дорівнювала всій площі монастирських земель у Катеринославській губернії. Але були також і повіти, які зовсім не мали монастирських володінь: у 1877 р. – Ялтинський та Євпаторійський, а в 1905 р. – Євпаторійський та Мелітопольський [29, с. 47]. За вказаний період зменшення монастирської землі відбулося у трьох повітах, збільшення – в двох, в одному залишилися незмінними, та ще в одному ці землі зникли зовсім. Маємо дані про те, що в 1917 році найбільше землі в Таврійській губернії мали Корсунський Богородицький чоловічий монастир (5 447 десятин), Архієрейський дім у Сімферополі (3 594 десятини), Херсонський Св. Володимира чоловічий монастир (2 473 десятини) [7, с. 169].

Найбільше монастирських земель було в Херсонській губернії: шість монастирів на 1905 р. володіли площею у 27 159 десятин, з яких 26 349 десятин – лише в одному Херсонському повіті. Разом із цим, Єлизаветградський та Тираспольський не мали зовсім монастирів. Незважаючи на це, Херсонська єпархія мала найбільший відсоток монастирських земель – 0,44 % [Підраховано за: 30, с. 44]. За 28 років, згідно даних таблиці 3 площа монастирського земельного фонду у губернії майже не змінилася за рахунок того, що у двох повітах землі стало менше та у двох повітах майже така ж їх кількість з'явилася.

Величезну земельну власність (нагадаємо, при законодавчій нормі в 100-150 десятин на монастир) мали Григоріє-Бізюківський (25 963 десятини), Херсонський Благовіщенський жіночий монастир (954 десятин) та Архієрейський дім в Одесі (856 десятин) [7, с. 167].

Найбільші земельні володіння Григоріє-Бізюківського монастиря все ж у 2,5 рази були меншими від володінь Соловецького монастиря (66 666 десятин), який вважався по всій країні найпершим латифундистом [26, с. 156].

Окремо зазначимо, що серед архієрейських домів найбільшими земельними ресурсами розпоряджався саме Сімферопольський [7, с. 169].

По губерніях розподіл земельного фонду у відсотках мав наступний вигляд: монастирі володіли у Катеринославській – 0,09 %, Таврійській – 0,16 %, Херсонській – 0,44 % від загальної площі земель. Відсоток земель монастирів в Південній Україні – 0,23 %, що є значно більшим при загальноімперському показнику в 0,02 % та 0,01 % по 50 губерніях Європейської Росії [26, с. 690].

У роки Першої світової війни по всій імперії активно росла земельна власність монастирів, відкривалося багато нових, переважно жіночих монастирів. Хоча за цей період у Південній Україні не відкрилося жодного монастиря, земельна власність вже існуючих (разом з Архієрейськими домами) з 1905 р. по 1917 р. збільшилася на 10 457 десятин (або на 25 %), й складала 51 527 десятин [Підраховано за: 7, с. 167-169]. Отже, за 12 років (з 1905 по 1917 рр.) земельна власність монастирів зросла в Катеринославській губернії на 3 130 десятин, в Таврійській – на 6 050 десятин, в Херсонській – на 1 273 десятин. Особливу прихильність з боку царської сім'ї мали монастирі Криму, яким вони дарували багато земель. Темпи зростання земельних володінь монастирів на Півдні України, як і в 50 губерніях Європейської Росії, складали 5,5 % [Підраховано за: 7, с. 167-169].

У Катеринославській губернії в 1917 р. монастирське землеволодіння складало 8 599 десятин землі (0,15 % загальної площі), у Таврійській – 14 496 десятин (0,27 %), у Херсонській – 28 432 десятин землі (0,46 %). У Катеринославській губернії в 3,5 рази, в Таврійській – у 2 рази менше земель, ніж в Херсонській. Загальна кількість – 51 527 десятин, або 4,44 % від загальної кількості монастирської землі в Російській імперії, та 5,55 % від загальної кількості цих земель в 50 губерніях її Європейської частини та 0,29 % від загальної кількості земель на Півдні України [Підраховано за: 31, с. 133].

Для порівняння доречно, на наш погляд, навести також статистичні матеріали, які характеризують процес еволюції монастирського землеволодіння у цілому по імперії. Так, за даними, наведеними у звіті обер-прокурора Св. Синоду, в 1905 році в Росії діяли 48 375 православних церкви, 267 чоловічих монастирів та пустиней,

208 жіночих монастирів та общин. Кількісний склад білого духовенства (протоіереїв, священників, дияконів і псаломщиків) – 103 437 чоловік, чорного (або чернечого) – 20 199 чоловік.

Земельний фонд монастирів та архієрейських домів 50 губерній Європейської Росії у 1905 р. складав 739 777 десятин, у 1910 р. – 784 516 десятин, у 1914 р. – 802 436 десятин [26, с. 564; 2, с. 107].

За матеріалами націоналізації монастирських земель, представлених у монографії В. Ф. Зибковець, у 1917 році монастирське землеволодіння в цілому по Російській імперії складало 1 159 875 десятин, у тому числі по 50 губерніях Європейської Росії – 928 566 десятини [7, с. 169]. По відношенню до 1905 року воно збільшилося на 188 789 десятин. Враховуючи націоналізовані та не націоналізовані земельні площі, вчена підрахувала, що на початок революції в жовтні 1917 р. монастирська земельна власність складала трохи меншу цифру – 1 083 271 десятин [7].

Підсумовуючи, при цьому зазначимо, що дані офіційної статистики як церковної та і монастирської власності мають певні відмінності від інших, наприклад, земських або губернських статистичних даних.

Через це важко вказати точні дані про загальноімперський земельний фонд православних церков та монастирів. Нагадаємо, що церковне землеволодіння в 1905 р., яке складало 1 871 858 десятин переважало монастирське більш ніж в два рази. Отже, в порівнянні з поміщицьким (79 млн. десятин) та надільним селянським землеволодінням (124 млн. десятин) в межах тих же 50 губерній церковне та монастирське землеволодіння складало невелику частину. З урахуванням церковної, монастирської та приватної власності духовних осіб (337 тисяч десятин) одержуємо цифру в 3 млн. десятин землі, які знаходилися під контролем духовенства [31, с. 132-133]. В. І. Ленін на початку ХХ ст. наводив цифру в 6 млн. десятин церковної та монастирської землі [11, с. 146].

На сьогодні, маючи у розпорядженні архівні матеріали, історик В. В. Морозан називає цифру більше 4 млн. десятин, наголошуючи на тому, що офіційна статистика

початку ХХ ст. та саме духовне відомство навмисно зменшували масштаби церковного земельного фонду [15, с. 313]. Ті наділи, що виділялися сільськими товариствами, окремими особами, казною на правах безстрокового користування і з роками переходили повністю у власність церкви та монастирів дуже часто до офіційної статистики не вносилися.

Підсумовуючи викладене та порівнюючи дані по південноукраїнських губерніях, зазначимо наступне: монастирське землеволодіння на Півдні України, як і у цілому по імперії, було значно менше за церковне (у 1877 р. – у 3,9 рази, у 1905 р. – у 4,3 рази). У кожній з трьох губерній існували повіти, де монастирські землі були відсутні. Невелика кількість монастирів регіону у порівнянні з загальноімперськими показниками була краще забезпечена землями. Жіночі монастирі (за виключенням Катеринославської губернії) були гірше забезпечені землями ніж чоловічі.

Монастирський земельний фонд форму-

вався за рахунок наділення від казни (у т. ч. казенних лісових дач), міських управ, пожертвувань благодійників, за заповітом від інших осіб та шляхом власної купівлі землі. Найменше монастирських земель було в Катеринославській губернії, найбільше – в Херсонській (більше, ніж разом в Катеринославській та Таврійській). Різні тенденції в розвитку монастирського землеволодіння окремо по губерніях: у Катеринославській – активний ріст земельного фонду, у Таврійській – навпаки, значне його зменшення, у Херсонській губернії показники за 28 років суттєво не змінилися. При цьому загальні розміри землеволодіння монастирів Південної України за період 1877-1905 рр. не зазнали суттєвих змін. Період з 1905 до 1917 р. характеризувався активним наділенням монастирів землею (збільшення власності відбулося на 25 %).

В подальшому перспективним вважаємо питання аналізу землекористування та господарської діяльності монастирів Півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Будовниц И. У. Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV – XVII вв. / И. У. Будовниц. – М., 1966.
2. Всеподанейший отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству духовного православного исповедания за 1913 г. – СПб., 1915.
3. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков : Тип. губернского земства, 1887. – 520 с.
4. Горностаев Е. В. Благовещенский монастырь / Е. В. Горностаев // Православная Таврия. – 1999. – Февр. – С. 2; Март. – С. 6.
5. Денисов Л. И. Православные монастыри Российской империи / Л. И. Денисов. – М., 1908.
6. Зверинский В. В. Преобразования старых и учреждение новых монастырей с 1764-1795 гг. по 1 июля 1890 г. (594 монастыря) / В. В. Зверинский. – СПб. : Тип. В. Безбородова, 1890-1897. – Т. 1. – 1890. – 293 с.
7. Зыбковец В. Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917-1921 гг.) / В. Ф. Зыбковец, И. Е. Зеленин. – М. : Наука, 1976. – 206 с.
8. Зырянов П. Н. Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX вв. / П. Н. Зырянов. – М. : Вербум, 2002. – 319 с.
9. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов) / Ю. А. Катунин. – Симферополь : Культура народов Причерноморья, 2000. – 128 с.
10. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Левицький. – Запоріжжя, 2006. – 22 с.
11. Ленин В. И. К деревенской бедноте / В. И. Ленин. // Полн. собр. соч. – Т. 7. – С. 131-203.
12. Любинецкий Н. А. Землевладение церковей и монастырей Российской империи / Н. А. Любинецкий. – СПб. : ЦСК МВД, 1900. – 150 с.
13. Монастыри и монашество в России IX – XX вв. Исторические очерки Института Российской истории / под ред. Н. В. Синециной. – М. : Наука, 2002. – 346 с.
14. Монастыри: Энциклопедический словарь / Русская православная церковь / Под общ. ред. Бронницкого Тихона. – М. : Изд-во Московской патриархии, 2000. – 464 с.
15. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312-362.

16. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
17. Ногачевский Н. Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1894. – 83 с.
18. Олешківська обитель: [З матеріалів нарису священика І. Воскресенського] / До друку підгот. Б. Прищепа // Християнин Таврії. – 1998. – № 4/6, черв.-серп. – С. 4-6.
19. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы за 1888 г. – Верхнеднепровск : Тип. Н. Я. Губермана, 1889. – 264 с.
20. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. – Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1912. – 220 с.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. IX. отд. 1-е: 1834. – СПб., 1835. – 892 с.
22. Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей / Д. И. Ростиславов. – СПб. : Тип. Морского министерства, 1876. – 396 с.
23. Русское православие: вехи истории / [Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.] под ред. А. И. Клибанова. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
24. Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1875. – 121 с.
25. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: Статистика мобилизации земельной собственности / В. В. Святловский. – СПб. : Начало, 1907. – 103 с.
26. Смолич И. К. История русской церкви 1700-1917: пер. с нем. / И. К. Смолич. – М. : Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. 1. – 800 с.
27. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
28. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 45 с.
29. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XLII. Таврическая губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 48 с.
30. Статистика землевладения 1905 г. Вып. XVI. Херсонская губерния. – СПб. : Центральная типография М. Я. Минкова, 1906. – 44 с.
31. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб. : Изд. ЦСК МВД, 1907.
32. Сухарев М. В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Сухарев. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
33. Тур В. Г. Крымские православные монастыри XIX – начало XX веков. История. Правовое положение / В. Г. Тур. – Симферополь : Таврия – Плюс, 1998. – 154 с.
34. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / Сост.: игумен Виктор (Быков), протоиерей Виктор Петлюченко. – Одесса : Одесский паломник, 2005. – Вып. 2. – 352 с.
35. Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. Репринтное воспроизведение. – СПб. : Терра, 1992. – Т. 38. – 960 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© О. М. Балухтіна, 2012

Стаття надійшла до редколегії 10.01.2012

ВРАДІЇВСЬКА ХЛІБОРОБСЬКА РЕСПУБЛІКА

Розглянуто процес становлення та існування у 1919 р. селянського формування – Владіївської Хліборобської республіки. Її керівництво підтримало Директорію, діяло в контексті антибільшовицьких повстань. З діяльністю республіки пов'язана доля відомого повстанського отамана Лиха-Бондарука.

Ключові слова: *республіка, повстанський рух, селяни, антибільшовицька боротьба.*

Рассмотрен процесс становления и существования в 1919 г. крестьянского формирования – Владивской Хлеборобской республики. Ее руководство поддержало Директорию, действовало в контексте антибольшевистских восстаний. С деятельностью республики связана судьба известного повстанческого атамана Лыха-Бондарука.

Ключевые слова: *республика, повстанческое движение, крестьяне, антибольшевистская борьба.*

Becoming and existence is considered in 1919 peasant forming – Vradiivska of the Tilling republic. Her guidance supported Directory and operated in the context of antibolshevist revolts. With activity of republic the constrained fate of the known insurgent ataman Misfortun-Bondaruk.

Key words: *republic, insurgent motion, peasants, antibolshevist fight.*

Селянський повстанський рух в Україні, незважаючи на значну кількість наукової та краєзнавчої літератури, до цього часу є недостатньо вивченою сторінкою історії. Особливо важливою є проблема селянських республік, які виникали в роки національно-демократичної революції на території України і боролися проти різних влад. Самоорганізація селян в ті часи зростала разом із посиленням національної свідомості. Проте, селянські республіки не набули своєї організаційної довершеності. Навіть під час найвищих проявів селянського руху – збройних повстанських виступів, селяни віддавали перевагу місцевим, а не загальноукраїнським інтересам.

В історичній літературі описані селянські республіки, такі як Висунська, Баштанська [1; 2; 3], Мліївська [4], Медвинська [5] та Холодноярська [6; 7]. А от діяльності Владіївської Хліборобської республіки приділено значно менше уваги. Спеціально Владіївській республіці не присвячено наукових досліджень, але згадки про неї є в ряді публікацій В. Шкварця [8; 9], Ю. Котляра [10], М. Ковальчука [11] та «Історії міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» [12].

Події Владіївської Хліборобської республіки слід розглядати в контексті антибільшовицьких повстань, що розгорнулися на Півдні України навесні-влітку 1919 р. Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена – продзагони забирали вирощений селянами хліб, торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику «воєнного комунізму» (продрозверстка, насадження комун). Не покращило ситуації і розширення селянства – класова політика, яка включала натравлювання одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи називали «антирадянськими», хоча більшість антибільшовицьких повстань були демократичними і радянськими. Про це свідчать і їх гасла: «Геть комуністів і

чрезвычайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК» [13, с. 9]. Здійснення і придушення повстань супроводжувалися насильством і кровопролиттям.

Чисельні партизанські загони тримали під контролем велику територію Південної України, де спалахували антибільшовицькі повстання [14, с. 195] різних типів. Враховуючи тенденцію збільшення кількості повстань з травня по липень і їх поступове затухання до серпня 1919 р., нами було підраховано, що навесні 1919 року на Півдні України було 68 повстань, а влітку – біля 170 [15].

Найбільше повстань антибільшовицького напрямку були селянськими. Деякі з них, незважаючи на стихійність під час формування, досягли високого рівня організації, що проявився у створенні самоврядних формувань – «республік». Республіка – форма політичного устрою, де джерелом усіх видів влади є народ і вищі органи державної влади обираються громадянами на певний термін [16, с. 325]. В період існування Давньоруської держави, згадуючи про республіканський устрій, найчастіше описують Новгород та Псков, свідомо чи підсвідомо забуваючи про те, що основи республіканської форми правління були закладені як мінімум, у VII – VIII ст. на території України під час переростання у східних слов'ян органів племінного управління в державні органи влади [17, с. 25].

Республіканський устрій на прикладі легендарної давньоруської Тухольщини показав у історичній повісті «Захар Беркут» І. Франко. У ній змальовано протистояння прадавнього вічевого (республіканського, демократичного) устрою з князівсько-боярським на тлі запеклої боротьби з монголо-татарським нашествям. І. Франко передусім цікавила не достовірність опису історичних фактів, а поетичне піднесення ідеалу громадської, духовної і природної цільності особи і народу як важливої діяльної сили суспільного розвитку. Запорукою прогресу (Сторожем) виступають громадянська активність і солідарність усіх членів суспільства [18, с. 464]. Таким чином, І. Франко змалював майже ідеальний республіканський устрій Тухольської республіки, яка посправжньому турбується про кожного із

своїх громадян, вирішує всі питання за справедливими «наказами» пращурів. Головною ідеєю твору І. Франка «Захар Беркут» була спроба показати прагнення народу до свободи, до республіки. Адже сила українського народу, його непереможність – в єдності, згуртованості, любові до рідної землі. Повість про Тухольську республіку – «Захар Беркут» була написана за короткий час (з 1 жовтня по 15 листопада 1882 р.) [19]. Геній І. Франка напророчив створення через якихось 37 років по всій території України великої кількості республік, коли українці в тяжкі часи боротьби з різними ворогами «згадали» прадавні закони існування громад і республіканського устрою.

Однією із таких республік і була Врадіївська Хліборобська республіка на Миколаївщині, яка була проголошена на початку червня 1919 р. Син кривоозерського поміщика Люстгартена [12, с. 362] (тестя якого був другом К. Колоса [20, арк. 109]) організував повстання [20, арк. 70] проти більшовицької влади. Повстанці оволоділи Кривим Озером та Врадіївкою і проголосили «Хліборобську республіку», територія якої простяглася вздовж залізниці та долини річки Кодима від Любашівки на схід до Голти та Богополя [11, с. 125]. Повстання підтримала переважна більшість селян, що були невдоволені політикою «воєнного комунізму». Головнокомандуючим військових загонів «республіки» став колишній штабс-капітан К. Колос [21, с. 44], а начальником загону кінноти – колишній вахмістр гусарського полку С. Мокряк [11, с. 125]. Комендантом Великої Врадіївки був Люстгартен. Його заступником – вчитель Т. Чапленко, а діловодами – О. Гедецький та Бортко [20, арк. 70].

Керівництво Врадіївської Хліборобської республіки оголосило про співробітництво з Директорією УНР та спільну боротьбу проти радянської влади більшовиків і денікінців [11, с. 125]. Тому, для інспектування збройних сил «республіки» до Великої Врадіївки прибув К. Бондарук [11, с. 125] – дорадник Запорізької армійської групи Директорії УНР, а в майбутньому – відомий отаман Лихо-Бондарук [22].

У цей час регулярні частини радянської 45-ї дивізії (пізніше названої Сиваською)

разом із загонами «чекістів», комсомольців та партизан Т. Гуляницького розпочали військові дії проти військ Директорії УНР, які дислокувалися на Півдні України. Спочатку натиск більшовицьких частин успішно стримувався. Як би надалі розвивалися події, судити важко, однак несподівана зрада начальника загону кіннотників С. Мокряка поставила українські частини у вкрай скрутне становище. К. Колос, зваживши на нерішучі дії партизанів Т. Гуляницького та згадавши колишні «хитання» останнього між українськими патріотами та більшовиками, направив С. Мокряка з невеликим кавалерійським загonom на залізничну станцію Заплази (західніше Любашівки) для перемовин з Т. Гуляницьким, щоб схилити того на бік «Врадійської Хліборобської республіки», але сталося все навпаки. Т. Гуляницький схилив С. Мокряка до зради і той перейшов на бік більшовиків. С. Мокряк виказав схеми розташування українських військ і повстанців [11, с. 125].

Внаслідок зради, бій з повстанцями Врадійської Хліборобської республіки у липні 1919 р. поблизу станції Заплази завершився перемогою більшовицьких загонів Т. Гуляницького та І. Базарного [9, с. 88]. Армійська група М. Омеляновича-Павленка була змушена відступати. Кінний полк А. Гулого-Гуленка був розпорошений по різних ділянках фронту, проте його основній частині вдалося прорватися до Савранських лісів. До Голованівського лісу з боями відійшли і залишки загону К. Бондарука та частина кіннотників «Врадійської республіки». А сама територія «Врадійської Хліборобської республіки» була захоплена більшовицькими військами. Зрадникові С. Мокряку спеціальна колегія армійської групи генерала М. Омеляновича-Павленка винесла смертельний вирок [11, с. 125].

Підтримали «республіку» у Великій Врадіївці селяни Лисої Гори. Вони намагалися пошкодити залізницю, по якій рухалися більшовицькі частини. Зустрінуті вогнем бронепоезда (командир Т. Гуляницький), повсталі були змушені відступити. Їм вдалося полонити 6 червоноармійців і одного матроса з команди бронепоезда, яких пізніше стратили [23, арк. 28].

У подальшому, учасники «Врадійської Хліборобської республіки» зустрілися у

1921 р., коли піднялася нова хвиля антибільшовицької боротьби. К. Бондарук став головнокомандувачем Південної оперативної округи Повстансько-партизанського штабу Головного отамана С. Петлюри і його було направлено через Румунію на Херсонщину [24, с. 100]. К. Бондарук разом з курінним отаманом І. Нагорним – уповноваженим штабу головної розвідки та військовим інструктором трьох повітів: Єлизаветградського, Ананьївського і Вознесенського [20, арк. 60] – перетнув кордон у районі Бендер. Звідти добрався до Одеси, де протягом тижня налагоджував зв'язки з підпільними українськими та білогвардійськими групами, домовляючись про спільні дії, явки та паролі. Потім перебазувався до Тирасполя, у якому три дні проводив таку ж роботу. Із Тирасполя до залізничної станції Заплази К. Бондарук та І. Нагорний доїхали потягом, а звідти вже верхи на заздалегідь підготовлених конях дісталися до Савранських лісів, де дислокувалася повстанська дивізія отамана С. Заболотного. Діяльність С. Заболотного на Півдні України, зокрема, в районі Кривого Озера, відома ще з лютого 1919 р. [25, арк. 84]. Повстанська дивізія сформувалася у 1920 р. після розгрому армійської групи М. Омеляновича-Павленка із її залишків, поповнюючись місцевими жителями, які піднялися проти більшовицької влади. Керівниками значного повстанського формування стали отамани С. Заболотний та Я. Кощовий. Більшість повстанських загонів на Одещині були об'єднані у велике угруповання, яке мало назву «Чорноморського війська» або «Наддністрянської дивізії». Цим з'єднанням керував отаман С. Заболотний, який був фігурою номер один у повстанському русі на Одещині [26, арк. 2].

Прибувши до дивізії С. Заболотного, К. Бондарук здійснив її інспектування, дав настанови по організації полків та штабів повстанських загонів, провів інструктивну нараду з командирами повстанських з'єднань, що дислокувалися у навколишніх повітах: П. Степовим, Я. Кошовим, якого К. Бондарук призначив командиром Кривоозерської дивізії, Д. Свищом, Г. Деренчуком та С. Заболотним. Під час наради були розглянуті списки міліціонерів, що відзначалися особливою жорстокістю серед місцевого населення. Так було знайдене прізвище

начальника міліції 7-го округу С. Мокряка [11, с. 127]. Смертельний вирок зрадникові виконали повстанці К. Бондарука через декілька днів [20, арк. 69]. Тіла С. Мокряка і міліціонерів знайшли в невеликому яру неподалік від залізниці в десяти верстах на захід від Великої Врадіївки [11, с. 129].

Залишки загону К. Колоса діяли в районі с. Велика Врадіївка і роз'їзду Сирове у 1921 р. [8, с. 67], де повстанці підпалили

кілька хат активістів. Для боротьби із загоном К. Колоса з Одеси у Велику Врадіївку було направлено спеціальний кавалерійський загін на чолі з В. Малофіївським [9, с. 88].

Таким чином, серед подій повстанського руху на Півдні України слід виділити діяльність Врадіївської Хліборобської республіки, яка підтримала Директорію УНР. З діяльністю «республіки» пов'язана доля отамана Лихо-Бондарука.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : ПП «Спрінт – прінт», 1999. – 117 с.
2. Котляр Ю. В. 1919. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2010. – 48 с.
3. Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – Исторична бібліотека ЧДУ. – Кн. 3. – 92 с.
4. Чос В. Мліївська республіка / В. Чос // Нова Січ. – 2007. – 7 листопада.
5. Щербатюк В. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163-168.
6. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К. : «Діокор», 2001. – 288 с.
7. Пономаренко М. Холодноярська республіка / М. Пономаренко // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. – К. : Українські пропілеї, 2002. – С. 486-497.
8. Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917-1921) / В. П. Шкварець. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 120 с.
9. Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї / В. П. Шкварець // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. – Миколаїв : ОППО, 2011. – С. 81-91.
10. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв-Одеса : ТОВ ВіД, 2003. – 196 с.
11. Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Историчні розповіді про виникнення та розвиток села / М. Ковальчук. – Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. – 190 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / гол. редкол. В. О. Васильєв. – К. : УРЕ АН УРСР, 1971. – 772 с.
13. Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 7-9.
14. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922): Сб. док. в 4 т. – М. : Воениздат, 1972. – Т. 2. Март 1919 – апрель 1929 г. – 804 с.
15. Підраховано за: Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917-1921 гг. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 111-112; Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922) / А. В. Лихолат. – К. : Політвидав УРСР. – С. 350.
16. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
17. Шевчук В. Історія української державності / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
18. Історія української літератури. – К. : Наукова думка, 1987. – Т. 1. Дожовтнева література. – 632 с.
19. Франко І. Я. Захар Беркут / І. Франко // Вибр. твори. – Львів : Каменяр, 1977. – С. 21-178.
20. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 44224, т. 6.
21. Мушинський П. Трифон Маркович Гуляницький / П. Мушинський. – Одеса : Маяк, 1970. – 84 с.
22. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / Р. Коваль. – Режим доступу: http://unknownwar.info/----33--_435/?p=34.
23. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 13.
24. Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції. 1917-1921: В 3 т. / І. Мазепа – Прага : Українське вид-во «Пробоем», 1943. – Т. III: Польсько-український союз. Кінець визвольних змагань У.Н.Р. – 245 с.
25. ГДА СБ України, спр. 66646, т. 17.
26. Державний архів Одеської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 14.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

ЗЕМЛЯ ХЕРСОНЩИНИ В БІОГРАФІЇ ДАВИДА БУРЛЮКА

Перші кроки Давида Бурлюка до звання «батька» російського футуризму пов'язані з початковою освітою у Росії і набутими враженнями від зустрічі з мальовничою Україною. У цьому процесі важливе місце займає Херсонщина – с. Чернянка Таврійської губернії. Архівні матеріали уточнюють деякі біографічні данні життя Бурлюка.

Ключові слова: авангард, Херсонщина, Давид Бурлюк.

Первые шаги Давида Бурлюка к званью «отца» российского футуризма связаны с начальным образованием в России и полученными впечатлениями от встречи с живописной Украиной. В этом процессе важное место занимает Херсонщина – с. Чернянка Таврической губернии. Архивные материалы уточняют некоторые биографические данные жизни Бурлюка.

Ключевые слова: авангард, Херсонщина, Давид Бурлюк.

The first steps of David Burlyuk to the name of «father» of Russian futurism are related to the primary studies in Russia and got impressions from meeting with picturesque sights of Ukraine. In this process an important place occupies Chernjanka of Tavrian province. The archived materials define more exactly some biographic dates of life of David Burlyuk.

Key words: advance-guard, Tavrian province, David Burlyuk.

Життя і творчість одного з найвидатніших діячів українсько-російського авангарду – Давида Бурлюка – пов'язані з Україною і Росією. У межах географії новаторського мистецтва опинилось маленьке поселення у Херсонській губернії – Чернянка, де зародилась одна з течій авангардного мистецтва – футуризм.

Мета запропонованої роботи – уточнити деякі біографічні дати, відтворити сторінки херсонського періоду життя Давида Бурлюка, прослідкувати процес становлення художника, теоретика, організатора авангардного руху, спираючись на твори класиків авангарду, пресу та архівні матеріали. Незважаючи на те, що авангард ХХ ст. достатньо описаний в науковій літературі [10], проблематика українського авангарду висвітлена ще недостатньо.

Для Д. Бурлюка шлях до звання «фельд-маршала російського футуризму» [25, арк. 10] почався з дитячого захоплення малюванням і першими успіхами у сумській гімназії. Викладач з Петербургу відзначив малюнок Давида зі словами: «Ось як ви повинні малювати!» І з цієї фрази почалась для

Д. Бурлюка кар'єра художника [14, с. 19]. Навіть зміна гімназій (за період з 1894 по 1899 рр. – сумська, тамбовська, тверська) не змінили предмету захоплення. Мистецтво наповнило життя смислом, новими знайомствами, радістю творчого пізнання.

Слід зазначити, що деякі біографічні відомості життя Д. Бурлюка різняться. Наприклад, у автобіографічному конспекті «Батька російського футуризму» – «Сходини моїх років» [11, с. 13] та у біографічному дослідженні Б. Калашина, події 1897-1900 рр. позначаються різними датами. Цей період в житті Д. Бурлюка пов'язаний з навчанням у гімназіях, формуванням художніх смаків, міркуваннями про естетичні і моральні принципи мистецтва, є важливим, а тому потребує уточнення хронології. Розбіжності починаються з дати навчання Давида у тверській гімназії. Б. Калашин називає вересень 1898 р., в автобіографії Д. Бурлюка інша дата – 1897 р. Але 1897 р. для сім'ї Бурлюків був насичений значними подіями: народженням третьої доньки – Маріани, переїздом до нового місця роботи батька – Давида Федоровича у Новгородську

губернію, для художника Давида – знайомство з Третяковською галереєю. Тільки навесні 1898 р. у зв'язку з продажем новгородського маєтку, сім'я Бурлюків знову була змушена шукати нове місце проживання [14, с. 21]. Переїзд Бурлюків став причиною переходу Давида до тверській гімназії, у який він навчався з вересня 1898 р. Архівні матеріали – зошит із щоденниковими записами Давида за 1898-1899 рр. розповідає про сімейні події, датовані лютим 1899 р.: «...несподівано приїхали сюди всі мої – я безумовно дуже задоволений... Ну а як би я хотів щоб вони влаштувались тут у Твері хоча місяця на три...» [24, арк. 130-131]. Але сім'я Давида зупиняється на зиму у Москві, де навесні 1899 р. до них приєднується Давид [14, с. 21], що підтверджує щоденниковий запис за 10-18 квітня: «...малювати хочеться страшно, а у Москві, як на лихо малювати не можу, але я тепер не ...можу більше думати ні про що крім малювання» [24, арк. 120-121]. З наведених відомостей зрозуміло, що восени 1898 і взимку 1899 рр. Д. Бурлюк перебуває у Твері і ніяк не може бути учнем Казанського художнього училища, як пише художник в автобіографічному нарисі [11, с. 16].

Влітку 1899 р. Д. Бурлюк показує свої роботи викладачу училища Медведєву, який пропонує негайно присвятити себе мистецтву [14, с. 22]. Архівний щоденник Д. Бурлюка містить запис, зроблений у Казані і датований 8 вересня 1899 р.: «Ось я у школі на випробуваннях. Сьогодні немає малювання, нудьга страшна... А як хочеться малювати: так би здається і просидів цілий день і ніч у школі, а тут не те що день, а дві години в день (5-7) а яка різниця коли заняття йдуть у школі і коли у гімназії, з яким натхненням малювати тут і з якою млявістю працювати у гімназії що значить несправжній – класицизм...» [24, арк. 136]. Звертає увагу остання фраза уривку, вона виявляє ставлення Д. Бурлюка до всього фальшивого, канонічно-незмінного, вже на початку творчого шляху формується дух мистецького реформаторства майбутнього футуриста. У повній віддачі мистецтву загартовується характер митця: «Вже майже три тижні малюю. Важко поки живеться, шукати таку людину з якою зійшовся би. Віра в себе

поки ще не падає буває (звичайно), що знижується, але це швидко минає» [24, арк. 134].

У 1899 р. Д. Бурлюк набуває нових вражень не тільки мистецького характеру, юний художник замислюється про майбутнє мистецтва, про етичну і соціальну природу прекрасного. Наштовхує Давида на теоретичні проблеми культури трактат Л. Толстого «Що таке мистецтво», в якому письменник розмірковує над актуальними питаннями моральних і етичних принципів мистецтва. Д. Бурлюка вразила ідея Л. Толстого, що мистецтво повинно бути відповідальним і додавати до зробленого раніше щось нове. Представник «старого світу» проголошував головний принцип футуризму – спрямованість у майбутнє, формування активної соціальної позиції. Пізніше Д. Бурлюк визнавав, що ідеї Л. Толстого закарбувались у пам'яті і звідти для художника почався поділ мистецтва на дві протилежності: на мистецтво «буржуазне» обивательське та мистецтво «соціальне» – соціально-корисне [14, с. 22].

Ім'я видатного письменника і мислителя неодноразово пригадується у літературній спадщині Д. Бурлюка. Спочатку як ім'я «старої» культури – у маніфесті «Ляпас суспільному смаку», де пропонується «скинути Пушкіна і Толстого з пароплаву сучасності». Але цей заклик переслідував, у першу чергу, наміри футуристів дистанціюватися від традицій класицизму, епатажно заявити про своє існування. Пізніше, у своїх спогадах, Д. Бурлюк визнає значення традицій російської культури у формуванні тих самих футуристів «ми виховані на школі «російських раціоналістів» і спогади юності залишаються незмінними» [7, с. 144]. Перебуваючи у США, художник видає збірник до 20-річчя футуризму, у якому виправдовує категоричність будучників 1910-х років. Пояснюючи нігілізм футуризму, знову пригадує імена О. Пушкіна і Л. Толстого, твори яких залишаються «вічними як документ» [1, с. 11].

Незабутнім враженням для художника стала зустріч з поетичною красою Дніпра і Чорного моря. Влітку 1900 р. у зв'язку з новим призначенням батька, сім'я потрапила на Південь України. Д. Бурлюк знаходить нове джерело творчого натхнення, написавши

біля трьохсот етюдів, одна з картин цього періоду отримала перший приз на виставці у Казанському художньому училищі у 1901 р. У зв'язку з переїздом Бурлюків у с. Золоту Балку Херсонської губернії – маєток князя Святополк-Мирського, Давид переходить навчатися до Одеського художнього училища. Д. Бурлюк називає дату переходу – осінь 1899 р., що суперечить архівним документам училища. Особиста справа Д. Бурлюка містить запис про те, що *«Бурлюк Давид Давидович, син міщанина Херсонської губернії допущений до іспиту у III клас 1 вересня 1900 р. і прийнятий у III клас»* [12]. Проте, Д. Бурлюк провчився в Одесі тільки рік, йому не сподобалось засилля старої школи у системі навчання, рабське слідування класичним канонам мистецтва, осуд будь-якого новаторства [14, с. 22]. У 1901 р. він повернувся до Казані. Розбіжності у датуванні бібліографічних подій можна пояснити часом написання автобіографічного конспекту Д. Бурлюка *«Сходи моїх років»*. Спогади створені до 25-річчя художньо-літературної діяльності, написані в США без документальної підтримки, тому можуть містити не уточнені данні.

У 1907 р., після довгих блукань сім'ї, херсонська земля стає притулком для родини Бурлюків. Про історичні коріння фамільного маєтку графа М. Мордвінова *«Чорна Долина»* писала донька адмірала у спогадах від 1873 р., що батько купив землі подешевим цінам у Криму і у Дніпровському повіті. *«Чорну Долину»* згадував історик М. Маркевич в *«Історії Малоросії»* під назвою *«Серкет і Гайман»* [20, с. 27-28]. За часи володіння маєтком спадкоємцями славетного адмірала, заповідні Чорної Долини перетворилися у провідне господарство. Офіційний бланк Чорнодолинського Заповідного господарства прикрашає зображення восьми медалей – державних відзнак за *«корисні фонди господарств»* [13, арк. 75]. Статусу провідного господарства відповідала кваліфікація економа – Давида Федоровича Бурлюка, освіченого практика і теоретика у галузі сільського господарства. У херсонській газеті *«Юг»* за 1904 р. є об'ява про безкоштовний додаток до газети –

книжки відомого у сільськогосподарській літературі практика – Д. Ф. Бурлюка [21, с. 1]. Прагматичність батька не була перешкодою для розвитку мистецьких талантів дітей. Сімейна підтримка, доброзичливість родини, певним чином сприяли формуванню творчої атмосфери у домі Бурлюків, який став справжньою лабораторією творчих експериментів, місцем зародження *«ідеології»* нового мистецтва. Тут органічно об'єдналися дух степової вольниці, мистецькі і міфологічні образи Гілеї та новаторські амбіції молодих митців.

Накопичений мистецький досвід, захоплення археологічними дослідженнями історії таврійської землі [18, с. 15] надавали можливість Давиду і Володимирі Бурлюкам здійснювати пошук свого особистого стилю. Як писав Д. Бурлюк, кожний період становлення його як художника, позначений певним впливом різних мистецьких шкіл: 1897-1904 рр. – *«під знаком Шишкіна, Куїнджі і Рєпіна, децю менше – Серова»* [3; 4], паризький період вразив його творчістю Курбе, Дені, з'являється захоплення імпресіонізмом, пуантилізмом. Творчі пошуки цього часу відобразились у херсонській виставці 1905 р. Відкрита у січні в приміщенні Губернської земської управи, вона не мала відгуків у пресі, але у житті Д. Бурлюка вона стала першим рішучим кроком у заяві про себе як художника і теоретика мистецтва [5; 6].

Пізніше, у 1906-1907 рр. в творчості Д. Бурлюка здійснюється поворот до примітивізму. Можливо, це відбувається під впливом знайомства з Ларіоновим, Гончаровою, Акуловим, Шевченко, Кандінським, які перші серед російських художників шукали нові форми живописного зображення [16, с. 69]. В автобіографічних нарисах Б. Лавреньова є інше пояснення еволюції мистецтва Д. Бурлюка, яке він спостерігав у *«Чорній Долині»*: *«...Давид Бурлюк, приставив до очей нерозлучний лорнет, стояв перед розвішаними по стелях майстерні своїми чудовими, трохи імпресіоністичними пейзажами ... і, кривлячи рота, казав, що на класичних традиціях, на серйозному живопису у наш час ні слави, ні капіталу не наживеш і що треба глушити*

буржуа і обивателя дубиною нового. Таким було «ідейне» обґрунтування новаторства у літературі і мистецтві» [17, с. 12]. Безумовно, Б. Лавренєв дуже поверхово сприймає культурологічні процеси початку ХХ ст., за зовнішньою епатажністю він не бачив істинних причин походження авангардного руху. Навіть слова Д. Бурлюка є простою бравадою, за якою стоїть творчий пошук, бажання знайти свій шлях у мистецтві, безумовно, прослідковується і соціальне підґрунтя у розвитку мистецьких процесів. Незважаючи на повне неприйняття Б. Лавренєвим новітніх процесів у мистецтві, він визнавав, що певний час належав до руху футуристів тому, що тільки він був «деякою віддушиною у тій страшній чавунній задусі, якою характеризувалася епоха реакції після першої російської революції» [17, с. 7].

Слід зазначити, що таврійський період в історії формування і становлення російсько-українського авангарду має особливе значення. Створення літературно-мистецького товариства «Гілея» було обумовлено культурною тенденцією того часу, яке прагнуло до розширення меж жанру, до видового синтезу різних форм. Відбувалося органічне поєднання живописного мистецтва з літературним. Художники і поети стали теоретиками і критиками. Як писав Д. Бурлюк, тільки тоді нове мистецтво буде зрозумілим, коли кожен глядач стане на місце художника і спробує його очима побачити світ [2, с. 100]. Безумовно, це зовсім інший підхід до художньої творчості, коли глядач стає співучасником мистецького процесу, художник залучає його до своїх відчуттів, думок. Навіть учасники Гілеї, починаючи з її організатора Д. Бурлюка, намагались предстати у різних творчих іпостасях, займаючись живописом, літературою, книгодрукуванням. Достатньо назвати їх імена: М. Бурлюк, В. Маяковський, В. Хлебніков, Б. Лівшиць, О. Гуро, О. Кручених, В. Каменський, кожен з яких залишив творчу спадщину, що сприяла формуванню нових мистецьких тенденцій і напрямів культури. За образним виразом Б. Лівшиця, земля Гілеї стала «крапкою перетину координат», зародженням тієї течії у російсько-українському живописі, яка

увійшла в історію під іменем футуризм. Це сталося само собою, за загальною мовчазною угодою, точно так, як і, усвідомивши спільність наших цілей і завдань, ми не принесли один одному ганнібалових клятв у вірності яким би то не було принципам. Та все ж, роз'їжджаючись з Чернянки, ми не сумнівалися, що започаткували там не лише міцній дружбі, але і новому напрямку в російському мистецтві, що мусить на роки визначити його шляхи» [19, с. 340, 347].

Таврійський період можна назвати найбільш плідним у житті Д. Бурлюка. Про це свідчать його листи з квітня по липень 1912 р., написані у Чернянці і адресовані М. Кульбіну. Йдеться про активну участь у виставках «Салону В. Іздебського» на Півдні України, про виставку картин у Парижі на популярних «Салонах незалежних». Д. Бурлюк пригадує про надруковану у Мюнхені за допомогою В. Кандінського статтю «Дикуни» Росії в альманасі «Der Blaue Reiter» [8]. Художник встигає брати участь у культурному житті Москви, Петербургу: виставляється у товариствах «Бубнового Валету», «Союзу молоді» [27, с. 293-363]. У звіті про діяльність товариства «Бубнового Валету» за 1911-1912 рр. йдеться не тільки про художні виставки, а й організацію полемічних зустрічей, що стають невід'ємною частиною життя нового мистецтва. У диспутах того часу поряд з Кульбіним, Волошиним, Маяковським виступає і Бурлюк. Як свідчить звіт, інтерес публіки до молодого мистецтва зростає, число відвідувачів доходило до 5 тис. осіб [26, арк. 7].

Активно пропагувати ідеї нового мистецтва Д. Бурлюк продовжує й у Херсоні. У звіті про діяльність міського Народного дому за 1913 р., є запис про грошове надходження від художника Д. Бурлюка за лекції про футуризм [23, с. 5]. Але головним для митця залишається сам процес творення – акумулювати ідеї і враження і знайти відповідні їм мистецькі форми. У листах до М. Кульбіна від 9 і 14 липня 1912 р. художник писав, що серйозно готується до виставного сезону 1912 р. «Одурманивши голову природою, людьми, картинами (художник набув вражень від поїздки по Європі у квітні 1912 – І. К.) – тепер переварюю все це на дозвіллі. Повісив у майстерні своїй

розклад дня від 7-ї ранку – до 10-ї вечора: заняття, читання і живопис безкінечно. Голова сповнена нездійсненими планами різних праць, теоретичних і практичних з живопису і поезії» [9]. У листі від 9 липня 1912 р., написаному на бланку контори Чорнодолинського Заповідного маєтку графа О. Мордвинова, Давид щиро турбується про долю мистецтва, про сподвижників. Звертаючись до Кульбіна, Бурлюк шкодує про ігнорування його статті, яку художник надіслав для друку у пітерському журналі. «Ця статейка плід багаточисленних міркувань, пасквіль – каміння, дуже життєва-дісний і для всіх нас корисний» [8]. Стаття «Дикі» була надрукована В. Кандинським у альманаху «Der Blaue Reiter» («Синий всадник») у травні 1912 р. Незважаючи на те, що стаття була скорочена, Д. Бурлюк підкреслює у листі слова подяки В. Кандинському, який підтримував ліве мистецтво у Росії, де немає ніякої можливості «ні читати, і ні друкувати» [8].

Стиль письма, характер звернень Д. Бурлюка свідчать про почуття глибокої поваги до Кульбіна. Професор військово-медичної академії, статський радник, став лівим художником і організатором виставок нового мистецтва [15, с. 88]. Призиваючи до сміливих експериментів у мистецтві, вплинув на практику роботи і мислення Д. Бурлюка та інших авангардистів [14, с. 59]. У листі автор висловлює стурбованість з приводу підготовки монографії про творчість Кульбіна. Давид пропанує свою допомогу, вважаючи, що писати про мистецтво авангардного художника повинен тільки близький до нього теоретик. «Якщо Ви доручите писати про себе іншому кому, а не мені – це жахливо, справді» [8]. Цей факт підкреслює одну з характерних рис Давида – допомагати, підтримувати всіма можливими засобами талановитих новаторів від мистецтва. Як писав В. Каменський, «тільки Давид вмів... якби між іншим, надавати незабутньо важливі теоретичні, технічні

вказівки, спрямовуючи таким непомітним, але вірним засобом роботу» [15, с. 139].

Таким чином, історичний час формування і розквіту авангарду як напряму мистецтва визначається періодом – 1907-1914 рр. За цей короткий час сформувалися нові прийоми художнього зображення, змінилася філософія творчості, соціальне проникло у духовну сутність мистецтва. Однією із сторінок цього культурного феномену початку ХХ ст. є таврійська група митців. Разом з іменами Давида, Володимира, Миколая Бурлюків, земля Гілеї увійшла в історію російсько-українського авангарду. Тут формувались ідейні і мистецькі новації, консолідувались сили «будущників» мистецтва. У Херсоні відбувалась перша проба пера Д. Бурлюка як митця і літератора. Перегортаючи сторінки місцевої преси початку століття, звертає увагу майже відсутність інформації про культурне життя міста. Одна із статей зауважує, що відмінною рисою Херсону являється нестача у місті засобів і закладів, які повинні розвивати культурні потреби обивателів. Концерти і літературно-музичні вечори дуже рідкісні, але особливо проблематичним є питання про розвиток художньо-естетичних смаків городян, картинні виставки взагалі відсутні [22]. Ось таку атмосферу мистецької неосвіченості сколихнули молоді новатори із сім'ї Бурлюків. Місто отримало перші цікаві мистецькі виставки і разом з цим публічні скандали, пов'язані з іменами Д. Бурлюка та його однодумців. Утворене на херсонській землі літературно-мистецьке товариство «Гілея» відіграло значну роль у пропаганді ідей футуризму, навіть перший маніфест бунтарського характеру належить перу учасників «Гілеї». Епатування, скандальність, енергійність – ці некласичні засоби завоювання уваги в культурному середовищі закріпили за учасниками товариства репутацію «модної диковинки», але разом з цим, започаткували нові форми мистецтва і літератури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлюк Д. Гибель авторитетов в искусстве / Бурлюк Д. Ентелехизм. К 20-летию футуризма. Теория. Критика. Стихи. Картины. (1907-1930). – Нью-Йорк : Изд-во М. Н. Бурлюк, 1930. – 27 [1] с.

2. Бурлюк Д. Д. Кубизм. Пошечина общественному вкусу / [Бурлюк Д., Бурлюк Н., Крученных А., Кандинский В., Лившиц Б., Маяковский В., Хлебников В.]. – М. : Изд. Г. Л. Кузьмина, 1912. – 112 с.
3. Бурлюк Д. Д. По поводу открывшейся художественной выставки / Д. Д. Бурлюк // Юг (Херсон). – 1905. – № 1958. – 11 января. – С. 4.
4. Бурлюк Д. Д. По поводу открывшейся художественной выставки / Д. Д. Бурлюк // Юг (Херсон). – 1905. – № 1961. – 14 января. – С. 3.
5. Бурлюк Д. Д. По поводу открывшейся художественной выставки / Д. Д. Бурлюк // Юг (Херсон). – 1905. – № 1962. – 15 января. – С. 3.
6. Бурлюк Д. Д. По поводу открывшейся художественной выставки / Д. Д. Бурлюк // Юг (Херсон). – 1905. – № 1965. – 19 января. – С. 3-4.
7. Бурлюк Д. Фрагменты из воспоминаний футуриста. Письма. Стихотворения / Бурлюк Д. – СПб. : Пушкинский фонд. С-Петербург, 1994. – 383 с.
8. Государственный музей В. В. Маяковского (г. Москва), инв. № Р-5393.
9. Государственный музей В.В. Маяковского (г. Москва), инв. № Р-5394.
10. Гирич Ю. Н. Авангард в культуре XX века (1900-1930 гг.) [Текст]: Теория. История. Поэтика: [в 2 кн.] / Учреждение Российской акад. наук Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького; [отв.ред. Ю. Н. Гирич]. – М. : ИМЛИРАИ, 2010. – Кн. 1. – 598 с.; Кн. 2. – 702 с.
11. Давид Бурлюк: каталог / [сост, подгот. текста, коммент. Д. Карпова]. – М. : Гос. Музей В. В. Маяковского, 2009. – 160 с.
12. Державний архів Одеської області, ф. 368, оп. 1, спр. 591. – 2 арк.
13. Державний архів Херсонської області, ф. 360, оп. 1, спр. 15. – 75 арк.
14. Калаушин Б. М. Бурлюк: цвет и рифма / Калаушин Б. М. – СПб. : ИГ «Аполлон», 1995. – Альманах «Аполлон». – Т. 2. Кн. 1. Отец русского футуризма. – 800 с.
15. Каменский В. Путь энтузиаста. Автобиограф. кн. / Василий Каменский. – Пермь : Перм. изд-во, 1968. – 237 с.
16. Крусанов А. В. Русский авангард: 1907-1932 (Исторический обзор): в 3 т. / А. В. Крусанов. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – Т. 1: Боевое десятилетие. – 784 с.
17. Лавренев Б. Собр. соч.: в 8 т. / Б. Лавренев. – Т. 8: Автобиографии, очерки, статьи, выступления, письма. – М. : Сов. писатель, 1995. – 558 с.
18. Летопись музея: хроника Херсонского городского музея древностей за 1912 р. / [состав. В. И. Гошкевич]. – Херсон : Изд. Херсон. гор. управ., 1914. – 71 с.
19. Лившиц Б. Полутороглазый стрелец. Стихотворения. Переводы. Воспоминания / Б. Лившиц. – Л. : Советский писатель, 1989. – 720 с.
20. Мордвинова Н. Н. Воспоминания об адмирале, графе Николае Семеновиче Мордвинове и семействе его. (Записки дочери его графини Н. Н. Мордвиновой) / Мордвинова Н. Н. – СПб. : Тип. Морского министерства, 1873. – 107 с.
21. Объявление о бесплатном приложении подписчикам газеты – книги известного в сельскохозяйственной литературе хозяина-практика Д. Ф. Бурлюка // Юг (Херсон). – 1904. – № 1719, 11 марта; № 1787, 8 июня.
22. О приглашении передвижной выставки картин в Херсон [прибавление к номеру] // Юг (Херсон). – 1899. – № 476, 31 октября.
23. Отчет о деятельности городского Народного дома и Педагогического музея за 1913 год. Херсон : Городское Управление, 1915. – 17 с.
24. Российский государственный архив литературы и искусства (г. Москва) (далі – РГАЛИ), ф. 336, оп. 7, спр. 75. – 168 арк.
25. РГАЛИ, ф. 1497, оп. 1, спр. 144. – 15 арк.
26. РГАЛИ, ф. 2950, оп. 1, спр. 54. – 7 арк.
27. Стригалева А. А. О выставочной деятельности петербургского общества художников «Союз молодежи» / Вольдемар Матвей и «Союз молодежи»: сб. статей / [ред. Г. Ф. Коваленко]. – М. : Наука, 2005. – 452 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

ГОЛОД У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1833-1834 рр. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Розглянуто причини голоду як суспільного явища, зокрема особливості голоду 1833-1834 років у Полтавській губернії; проаналізовано різноманітні урядові заходи, а також меценатська діяльність заможних полтавців, спрямовані на зменшення негативних наслідків цих явищ. Означено перспективність подальших досліджень за темою.

Ключові слова: Полтавська губернія, голод, причини та наслідки, запобіжні заходи.

Рассмотрено причины голода как общественного явления, в частности особенности голода 1833-1834 годов в Полтавской губернии, проанализировано разнообразные правительственные мероприятия, а также меценатская деятельность богатых полтавцев, направленные на уменьшение негативных последствий этих явлений. Определена перспективность дальнейших исследований по теме.

Ключевые слова: Полтавская губерния, голод, причины и последствия, мероприятия предупреждения.

The reasons of a starvation as a social phenomenon, especially features of starvation of 1833-1834 years in Poltava province are considered in the article; different governmental actions and rich Poltava residents' patronage activities aimed at decreasing the negative consequences of these phenomena are analyzed. Further investigations prospects on the subject are determined.

Key words: Poltava province, starvation, the reasons and consequences, prevention activities.

За роки незалежності України тема голодоморів стала чи не найбільш популярною у вітчизняній історичній науці, що зумовлено новими умовами праці дослідників, надзвичайною важливістю тематики та моральним обов'язком науковців у своїх студіях вшанувати пам'ять мільйонів загиблих [1].

Голод, як явище, супроводжує людину з первісної доби, перша письмова згадка про голод на Русі датується 1024 роком [2, с. 103]. Неврожаї, голод, викликані ними епідемії, випадки канібалізму, трупоїдства, «когда ели солому, сено, собак, кошек, мышей, всякую падаль, такую мерзость, что, как говорит летописец, писать недостойно» [2, с. 104] в середні віки з'являлися з жахливою періодичністю. В Російській імперії за XVIII століття було 34 неврожаї, а лише за першу половину XIX – 35 [2, с. 104].

Брокгауз і Ефрон дали визначення голоду (голодовці) як суспільному лихові, що зароджується внаслідок недосяжності для переважної більшості населення, в першу чергу, хліба, який був основою харчового раціону.

Наявність чи відсутність голоду в країні є яскравим показником ефективності діяльності уряду, його здатності оперативно впливати на ситуацію. У 1819 році комітет міністрів констатував: «В России по обширности ее и по разнообразию климатов и почвы земли, повсеместного голода никогда не было и быть не может, каков бы не был недород, в некоторых районах от потребления должны оставаться в остатке десятки миллионов четвертей, а потому при свободной торговле хлебом, при удобстве сообщений ... не только голода, но даже и недостатка в хлебе нигде быть не должно». А вже в 1821 році у багатьох губерніях поміщики заявляють про неможливість прогодувати своїх селян і це при перевиробництві хліба в Пермській губернії [2, с. 104].

Царський уряд був неспроможним впливати і на цінову політику на хліб: в 1830 році у Волинській губернії жито продавали по 25 рублів, Пскові – по 30, в той же час, в Саратові – по 4, Катеринославській губернії – по 2 рублі 50 копійок. Парадоксальна ситуація

склалася в 1873 році, коли на лівому березі Волги – Самарсько-Оренбурзькому лютував голод, а на правому – Саратовському не було де реалізувати хліб, навіть за низькими цінами, внаслідок небаченого врожаю [2, с. 104].

Окрім неефективного адміністрування та недостатньо обґрунтованої економічної політики вагомими чинниками, здатними спровокувати голод є несприятливі кліматичні умови (заморозки, посуха, надлишок вологи), нашествия саранчі; стан сільського господарства, зокрема агротехніки, зрошувальних систем, досягнень селекціонерів і т.п.; розвиток транспорту, і в першу чергу, залізничного, річкового та морського (що мали найбільшу питому вагу у вантажообігу), неврожай на інші культури (наприклад картоплю), які суттєво доповнювали раціон.

Голоду 1833-1834 років в Полтавській губернії передували війна з Туреччиною, епідемія холери, падіж худоби, трирічний неврожай. У 1833 році з квітня до кінця червня не було жодного дощу [3, с. 580]. Осимі засохли, а яріві пішли на годівлю худобі. Як на гріх, в поміщицьких коморах виявилися недостатні запаси хліба.

На щастя, малоросійським генерал-губернатором був князь Микола Репнін, розважливий, енергійний, рішучий правитель, який здійснив ряд заходів, покликаних відвернути голод. Перш за все, з території губернії було виведено всі військові частини, щоб зменшити споживання хліба.

На боротьбу з голодом губернатор отримав від уряду спочатку 500 000 рублів, а потім ця цифра досягла 3 365 197 рублів 97 ½ копійки, які були додані до 1 709 343 рублів 80 ¼ копійки з полтавського продовольчого капіталу [3, с. 581]. Ці кошти були спрямовані на потреби п'ятих повітів (із 15 – *В. М.*) – полтавського, косянтиноградського, кобеляцького, кременчуцького та гадяцького, які найбільше потерпали від лиха. Кількість нужденних (за уточненими даними) складала 219 278 осіб, серед яких найбільше було безземельних козаків, які у попередні роки збирали хліб на землях заможних козаків і поміщиків за третю чи четверту частину врожаю, а тепер залишилися без приробітку, так як землевласники зібрали незначний врожай власними силами. Разом з ними голод охопив поміщицьких селян і

князь Репнін зобов'язав їх власників, або забезпечити кріпаків харчами, або надати їм волю для самостійного рятування від лиха [3, с. 582]. Було заборонено спекуляцію хлібом, зменшено об'єми «винокуріння» (виготовлення алкогольних напоїв із використанням хліба – *В. М.*).

У трьох губернських містах – Лохвиці, Переяславі та Кременчуці (як у центрі річкової торгівлі) було організовано хлібні ринки, куди, обрані губернатором, найчесніші чиновники та купці звозили збіжжя, закуплене в інших регіонах імперії. Всього за період з серпня 1833 року до лютого 1834 року було придбано 1 939 986 пудів жита, (пуд – 16 кг – *В. М.*) 352 252 пудів гречки, 167 377 пудів пшениці, 112 488 пудів – ячменю та 83 679 пудів вівса. Найбільш вдалою була поїздка предводителя переяславського дворянства Іваненка до Мінської губернії, губернського секретаря Величківського – до Курської [3, с. 582]. Крім цього хліб закуповувався у Київській, Волинській та Подільській губерніях. За дорученням М. Репніна купець першої гільдії Зеленський купує 40 000 пудів жита в Туреччині, щоб доставити його Дніпром до Кременчука. З доставкою чверть жита (8 пудів – *В. М.*) коштувала 19 рублів 77 1/3 копійки (точність обрахунків заслуговує на повагу). Були і невдачі – так на річці Прип'ять під час бурі затонуло 12 000 пудів жита, які доправляв поміщик Хрженовський [3, с. 583].

Турбуючись про майбутній врожай, губернський уряд обмежив споживання хліба 30-ма фунтами (1 фунт – 409 грамів – *В. М.*) жита на місяць для дорослого і 15-ма фунтами для малолітнього (звідси хлібні норми продрозверстки періоду «воєнного комунізму»).

На насіння було зібрано 83 464 пудів 33 фунти пшениці, 52 182 пудів 6 ½ фунтів ячменю, 168 492 пудів 11 фунтів гречки і 40 810 пудів 5 фунтів вівса. Але 29 квітня 1834 року голодуюче населення спіткало ще одне лихо – Полтавською губернією на 300 верст пронісся буревій, який знищив сходи, а потім почалася засуха, яка продовжувалась до кінця липня [3, с. 854].

Все це змусило посилити державний контроль за цільовим використанням коштів

поміщиками. Було ускладнено процес видачі грошових позик для харчування кріпаків, а за придбання предметів розкоші поміщикам загрожувала конфіскація маєтку [3, с. 854].

Одним із джерел фінансування заходів, спрямованих на боротьбу з голодом, були пожертвування: «Государь император дал 16 000 рублей», єпископ полтавський і переяславський Нафанаїл зібрав 8 000 рублів, московський купець 1 гільдії, ніжинський грек Хаджи-Конста – 2 000 [3, с. 584]. Полтавські «дамы» та вихованки полтавського інституту, реалізувавши свої вироби в лотерею, заробили 1 339 рублів, на Великдень при взаємних вітаннях було зібрано 1 401 рубль, два благодійні концерти для любителів музики дали 2 910 рублів, з повітів на запрошення губернатора зібрали 4 250 рублів і 500 пудів хліба [3, с. 585].

Окрім всього деякі городяни Полтави взялися утримувати по декілька сімей: архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря Гавриїл протягом шести місяців харчував 50 осіб, полтавський міський голова купець Панасенко протягом восьми місяців – 120 осіб, полтавський купець 1 гільдії Петро Ворожейкін 175 осіб утримував чотири місяці [3, с. 585].

Населення губернії отримало податкові пільги, звільнення від рекрутської повинності, дозвіл на заробітки (з безкоштовною видачею паспортів).

Завдяки цим заходам удалося уникнути тяжких наслідків голоду «и народное спокойствие въ Полтавщине нигде не было нарушено» [3, с. 585].

Великі фінансові витрати спонукали російського імператора створити комітет, якому доручалося навести лад в продовольчих справах держави. Розроблене комітетом «Положение о запасах для пособия в продовольствии» було розглянуто Державною радою і затверджено влітку 1834 року [4].

Цим документом передбачалося облаштування хлібних запасів і формування фінансових резервів, а, головне, запроваджувалась чітка система їх використання. Наприклад, капіталами до 35 000 рублів розпоряджалась губернська комісія з народного продовольства, до 60 000 можна було використати за дозволом міністра, а суму понад 60 000 лише з дозволу Комітету міністрів [4].

Позики видавалися терміном на 3 роки, їх повернення забезпечувалось або круговою порукою селян-общинників, або маєтком поміщика.

Під час реформи 1861 року виявилось, що урядові розпорядження не скрізь і не завжди чітко виконувались – в деяких поміщицьких маєтках хлібних магазинів (запасів зерна) не створювали взагалі, а в деяких регіонах поміщики привласнювали і хлібні запаси і гроші, зібрані на зерно [4].

Після скасування кріпацтва обов'язки з харчування населення були покладені на сільські сходи та сільських старост. З осені 1862 року були обмежені видачі зерна, дозволено хлібні запаси замінити грішми (за найвищими цінами на зерно за останні 10 років). Законом 1874 року повітові земські управи зобов'язані були проводити ревізії хлібних магазинів, виявляючи реальні запаси зерна, його якість, порядок видачі та повернення позик [4].

Всі вище означені заходи не мали належного ефекту – голодовки продовжуються і в другій половині XIX століття, і на початку XX століття.

За радянських часів голод стає політичним засобом боротьби влади з власним народом, дієвим знаряддям примусу. У XX столітті тисячі людей, доведені до відчаю голодоморами 20-х, 30-х, 40-х років, організованими урядовою політикою, дуже швидко перетинали певну психологічну межу, відкидаючи морально-етичні норми, керувалися єдиним тваринним інстинктом – інстинктом виживання.

Важко зрозуміти, чому український народ, володіючи найбільшими у світі запасами родючих ґрунтів з давніми хліборобськими традиціями, був приречений пережити таке соціальне лихо як голодомор кілька разів лише протягом одного століття. Тому завданням істориків є встановлення об'єктивної картини минулого, неупереджена оцінка кожного історичного факту, явища чи події.

Цим визначається актуальність подальшої розробки означеної проблематики, покликаної дати роз'яснення багатьом процесам сьогодення.

Проблема голоду була політичною і за російської і за радянської імперії. Царський

уряд, намагаючись замовчати наслідки неврожаю, стримував революційні настрої населення, а більшовицько-комуністичний пішов ще далі – спричинивши три голодомори протягом століття розробив концепцію за якою «голод – соціальне бедствие, являющиеся уделом миллионов трудящихся во всех антагонических, социально-экономических формациях, особенно при капитализме на его империалистической стадии» [5].

«Принятый по инициативе И. В. Сталина грандиозный план преобразования природы ...обеспечивает полную и окончательную победу над засухой» [5, с. 625], «избавил трудящихся от нищеты и голода, обеспечил

им все условия зажиточной и культурной жизни» [5, с. 626]. «Катастрофическая засуха 1921 благодаря эффективным мерам советского государства не повлекла обычных тяжелых последствий» [6].

І ні згадки про 30-ті і 40-ві. Авторів статті припало навчатися на історичному факультеті тоді, коли Радянський Союз доживав останні дні і перші публікації Станіслава Кульчицького, присвячені голодомору, мали ефект підірваної бомби. Але і зараз багато питань залишаються дискусійними, що ставить перед нинішніми дослідниками завдання підсилення доказової бази. Сказати правду – це завдання сучасної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – Київ ; Нью-Йорк, 2000; Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. – Київ, 2007; Кульчицький С. 1933: Трагедія голоду. – К. : Т-во «Знання», 1989; Марочко В. Творці голодомору 1932-1933 рр.. – Київ, 2008; Український голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. – Київ, 2006. – Т. 3. та ін.
2. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1893. – Т. IX.
3. Голод в Полтавщине в 1833 и 34 гг. и меры приняты против него // Киевская старина. – 1886. – № II. – С. 580-585.
4. Пуля О. Россия и голод. История длиной в десять столетий: 1024-1917. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krestyanin.com/articles/II/>.
5. Большая советская энциклопедия. – М. : «БСЭ», 1952. – Т. 11. – С. 623.
6. Большая советская энциклопедия. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1972. – Т. 7. – С. 32.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

СПРОБИ ПОКРАЩЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВИМИ ЗЕМСЬКИМИ УСТАНОВАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в 60-90-х роках ХІХ ст.

Розглянуто спроби покращення продовольчого забезпечення населення повітовими земськими установами Чернігівської губернії в 1860-1890-х роках. Особлива увага приділена діяльності повітових земств із вироблення заходів, здатних оптимізувати процес зберігання хлібних припасів сільського населення. Проаналізовано причини невдач земських діячів під час здійснення ними спроб встановлення контролю за функціонуванням селянських хлібозапасних магазинів.

Ключові слова: Чернігівська губернія, повітові земські збори, повітова земська управа, сільська громада, хлібні припаси, хлібозапасний магазин.

Рассмотрено попытки улучшения продовольственного обеспечения населения уездными земскими учреждениями Черниговской губернии в 1860-1890-х годах. Особенное внимание уделено деятельности уездных земств по разработке мероприятий, способных оптимизировать процесс хранения хлебных запасов сельского населения. Проанализировано причины неудач земских деятелей во время осуществления ими попыток установления контроля над функционированием крестьянских хлебозапасных магазинов.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездное земское собрание, уездная земская управа, сельская община, хлебные запасы, хлебозапасный магазин.

The article analyses the attempts of improvement of food provision of population by povit zemstvo establishments of Chernigiv province in the 1860-1890th. The special attention is applied to the activity of povit zemstvos in formation of measures, able to optimize the process of storage of grain supplies of rural population. The author ascertains the reasons of failures of zemstvo figures in realization of their attempts to control functioning of peasant grain store centers.

Key words: Chernigiv province, povit zemstvo assembly, povit zemstvo council, rural community, grain supplies, grain store center.

Актуальність теми зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земських установ Чернігівської губернії у вирішенні питання продовольчого забезпечення населення, необхідністю визначення специфіки земської діяльності в продовольчій сфері впродовж 60-90-х років ХІХ ст.

Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 30; 34]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продо-

вольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені. Так, наприклад, з'ясовуючи в своєму дисертаційному дослідженні роль земств Лівобережної та Південної України у вирішенні соціально-економічних питань, О. Обметко приділила певну увагу їхнім спробам розв'язання продовольчого питання [21]. Проблема продовольчого забезпечення населення привертає до себе увагу й зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи Російської імперії, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність

земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [18].

Метою статті є розгляд заходів, до яких вдавалися повітові земські установи Чернігівської губернії з метою покращення продовольчого забезпечення населення в 60-90-х роках XIX ст., адже саме на них 1864 р. держава поклала обов'язок здійснення безпосереднього контролю за організацією продовольчої справи на місцях. Зважаючи на багатовекторність проблеми, в даній науковій розвідці ми зосередимо увагу на одному з найважливіших її аспектів – діяльності повітових земських установ у напрямку оптимізації процесу зберігання сільськими громадами їхніх хлібних припасів.

Якщо в дореформений період продовольчим забезпеченням сільського населення опікувалися або поміщики, або місцеві чиновники, то після передачі продовольчої справи до земської компетенції саме земські діячі повинні були наглядати за тим, щоб селяни регулярно поповнювали свої хлібні припаси, контролювати процес видачі продовольчих позичок під час неврожайів, а також слідкувати за їхнім своєчасним поверненням. Однак, головним чином, внаслідок відсутності у земців владних повноважень їм було непросто знайти «спільну мову» з сільською громадою, члени якої цілком справедливо вважали себе повноправними господарями своїх хлібних припасів, які не потребували ані рекомендацій, ані втручання сторонніх осіб.

Згідно з законодавством натуральні припаси сільських громад повинні були зберігатися в спеціальних хлібозапасних магазинах. Необхідно зазначити, що земства прекрасно усвідомлювали важливість існування у кожній сільській громаді достатньої кількості хлібних припасів, адже, своєчасно наповнюючи хлібозапасні магазини зерном та підтримуючи їх у належному стані, селяни убезпечували себе від випадків голодування. Крім того, зернові припаси ставали в нагоді, коли в сільського населення виявлялася нестача або цілковита відсутність посівного матеріалу. Зазначимо, що вже 1865 р. чергові Борзнянські, Конотопські, Стародубські, Глухівські повітові земські зібрання доручили членам повітових земських управ підготувати інформацію, яка стосувалася

стану хлібозапасних магазинів та кількості хлібних припасів, що в них зберігалися [35, с. 15, 74, 168, 226].

Перевірка хлібозапасних магазинів продемонструвала, що переважна більшість із них, особливо ті, які належали колишнім поміщицьким селянам, знаходилася в жахливому стані [4, арк. 84-85; 2, арк. 9-9зв., 16-19зв., 48-48зв., 51-53, 132]. Причина цього полягала в тому, що хлібозапасні магазини були побудовані ще в дореформений період, а відтак на момент відміни кріпосного права одні з них струхлявіли, інші виявилися наповзруйнованими [17, с. 74]. Після скасування кріпосного права всі хлібозапасні магазини, які знаходилися на поміщицькій землі, мали бути перенесені на інше місце. Якщо перенесення ставало неможливим, селяни повинні були за власний рахунок збудувати новий хлібозапасний магазин, слідкувати за його станом, вчасно ремонтувати. У випадку, якщо селяни відмовлялися добровільно переносити свій хлібозапасний магазин до іншого місця, поміщики інколи навіть вдавалися до нищення його приміщення [3, арк. 7-8зв.].

Земці повсякчас наголошували на тому, що хлібозапасні магазини знаходилися в напівзруйнованому стані, були побудовані *«не для зберігання, а для псування хліба»*, а до деяких із них взагалі неможливо було навіть увійти. Одні магазини не мали спеціальних камер для зберігання різних сортів хліба, інші за відсутності земського втручання так і продовжували б стояти недобудованими, оскільки сільські громади не мали коштів для завершення будівництва [12, с. 26; 24, с. 29; 15, с. 22-23; 5, с. 79-80]. Однак стан хлібозапасних магазинів після передачі продовольчої справи до земської компетенції не покращився, адже, по-перше, виконати на практиці вимоги, які висувала держава як до внутрішнього планування, так і до зовнішнього вигляду хлібозапасних магазинів, сільські громади, головним чином, внаслідок пореформеної бідності були не в змозі, а по-друге, закон забороняв земським установам втручатися в життя сільської громади, примушувати її членів більш відповідально ставитися до своїх хлібозапасних магазинів, підтримувати їх у

належному стані, оскільки все це складало обов'язкову мирську повинність членів сільської громади [29, с. 244].

Під час перевірки хлібозапасних магазинів з'ясувалося, що в останніх, перш за все, в тих, які належали колишнім поміщицьким селянам, на момент передачі їх до земського відання наявна кількість хліба не відповідала законодавчо визначеним нормам. Як відомо, в дореформений період поміщики, розпоряджаючись хлібними припасами залежного від них селянства, «в інтересах останнього» часто використовували їх не за призначенням, а з метою отримання власного зиску. Розгляд земської документації свідчить про те, що питання про повернення поміщиками своїх боргів сільським громадам протягом 60-90-х років ХІХ ст. постійно піднімалося на засіданнях земських зібрань різних повітів [10, с. 79; 25, с. 123; 14, с. 374; 12, с. 26; 22, с. 29]. Земці звертали увагу на те, що поміщики в багатьох випадках категорично відмовлялися від повернення селянам їхніх натуральних припасів й навіть вимагали від селян повернення хліба, який неначебто був «помилково» внесений поміщиками за «ревізські душі», що колись їм належали [19, с. 77; 16, с. 135-139].

Необхідно віддати належне земським установам, які, незважаючи на перепони, обстоювали інтереси саме сільського населення. Однак довести провину поміщика було непросто. Поміщики, як правило, не визнавали претензій колишніх кріпосних та наполягали на своїй непричетності до будь-яких протиправних дій. Іноді судові справи доходили навіть до Петербурга. Разом із тим відсоток справ, які вирішувалися на користь селянства, був доволі високим [19, с. 77], однак розгляд їх тривав дуже довго, нерідко – навіть протягом десятиліть [13, с. 95].

Потрібно звернути увагу на те, що в багатьох випадках справи, які стосувалися повернення недоїмок як селянами, так і їхніми колишніми власниками, виявлялися настільки заплутаними, що питання про те, чи *«поміщицькі селяни заборгували, чи все ж таки колишні поміщики не віддали»* [27, с. 37], залишалось відкритим. Так, наприклад, Борзнянська повітова земська управа 1889 р. наголошувала на тому, що в повіті існували сільські громади, які не мали взагалі ні хліба,

ні хлібозапасних магазинів [23, с. 42], однак достеменно з'ясувати, хто ж був винним у розборі хліба та знищенні хлібозапасних магазинів – селяни або поміщики, – їй так і не вдалося [6, с. 85]. Варто зазначити, що свавілля колишніх власників селян було не єдиною причиною пустих хлібозапасних магазинів, адже відомо, що одразу після звільнення селян із кріпосної залежності вони отримали право розпоряджатися своїм хлібом. Скориставшись відсутністю належного контролю за їхніми діями, колишні поміщицькі селяни вдалися до «грабунку» своїх хлібних припасів [16, с. 161].

Показово, що існуючі правила зберігання хлібних припасів з метою запобігання випадкам їхнього псування вимагали від сільських громад щороку їх освіжати [36, с. 9-10]. Втім, як виявилось, сільські громади в одних випадках внаслідок масової бідності своїх членів, у інших – внаслідок небажання більш заможних членів зсипати хліб нового врожаю до хлібозапасного магазину, а відтак забезпечувати продовольством своїх незаможних односельців, не завжди мали можливість здійснювати подібну операцію. Джерела свідчать, що не освіжений хліб у деяких повітах десятиріччями лежав у хлібозапасних магазинах, псувався, однак селяни нічого не робили для того, щоб врятувати свої хлібні припаси [8, с. 89; 33, с. 369; 11, с. 223; 7, с. 148-150; 20, с. 85].

Згідно з законодавством повітові земські управи повинні були збирати інформацію щодо кількості хлібних припасів, яка зберігалася в хлібозапасних магазинах. Цю інформацію, як правило, вони отримували від волосних старшин, а волосні старшини – від сільського старости. Внаслідок того, що отримана в такий спосіб інформація не могла відрізнитися своєю об'єктивністю, законодавство зобов'язало повітові земські управи перевіряти її безпосередньо на місцях. Крім того, повітові земства мали здійснювати періодичні ревізії хлібозапасних магазинів із метою з'ясування реальної кількості хліба, яка в них знаходилася, перевіряти якість хлібних припасів, а також наглядати за тим, щоб видача та повернення продовольчих позичок здійснювалися згідно з існуючими правилами [29, с. 248].

Однак на практиці виявилось, що встановлення належного нагляду з боку

земських установ за хлібозапасними магазинами було неможливим, причиною чого була, перш за все, відсутність у них розпорядчої влади щодо членів сільської громади, а також фізична неспроможність членів повітових земських управ перевірити стан хлібних припасів у кожному хлібозапасному магазині. Крім того, повітові земські управи не завжди відповідально ставилися до свого обов'язку вести облік продовольчих ресурсів, повсякчас заплутуючи рахунки, що демонстрували рівень продовольчого забезпечення населення. Користуючись цим, а також відсутністю належного контролю з боку волосних старшин та сільських старост, члени сільських громад безперешкодно на свій власний розсуд користувалися хлібними припасами [26, с. 121; 9, с. 69-70]. Незважаючи на те, що протягом 80-90-х років проблема недостатнього контролю з боку членів повітових земських управ за станом хлібозапасних магазинів постійно обговорювалася на засіданнях Борзнянських [22, с. 29], Сосницьких [11, с. 222], Новозибківських [33, с. 374-375], Глухівських [32, с. 542], Кролевецьких [15, с. 22-23] та інших повітових земських зібрань, на практиці земці продовжували користуватися інформацією про стан хлібних припасів сільських громад, наданою волосними правліннями.

Показово, що у 80-х роках, коли стало зрозуміло, що хлібні припаси сільських громад знаходяться в критичному стані, деякі повітові земства були готові вдатися, дійсно, до «радикальних», з їхньої точки зору, заходів із метою розв'язання цієї проблеми. В цей час на розгляд повітових земських установ потрапив проект, розроблений Новгород-Сіверським повітовим земством, який передбачав покладення на спеціальних уповноважених від волості – раду – обов'язку слідкування за станом продовольчих припасів. Цей проект був розглянутий 7 з 15 повітових земств, із яких 5 (Городнянське, Конотопське, Кролевецьке, Глухівське, Чернігівське) визнали його невартим уваги, а 2 (Мглинське та Остерське) – підтримали. Переважна більшість земств вважала, що відсутність порозуміння з сільською громадою була основною причиною незадовільної постановки продовольчої

справи на місцях. Відтак факт існування волосної ради, до якої мали входити ті ж самі члени сільської громади, не міг, на їхню думку, істотно вплинути на збільшення кількості продовольчих припасів [27, с. 48-52]. Подібної точки зору дотримувалися й гласні Сосницького повітового земського зібрання [11, с. 222].

Ще одним питанням, яке цікавило земців у контексті збереження натуральних припасів сільських громад, було питання доцільності централізації хлібозапасних магазинів, тобто влаштування одного хлібозапасного магазину при волосному правлінні замість багатьох, існуючих при кожній сільській громаді. Повітові земські управи постійно скаржилися на те, що розпорошеність та велика кількість хлібозапасних магазинів не дозволяли їхнім членам попереджувати, а також вчасно виявляти порушення закону та зловживання в цій сфері, якісно виконувати покладені на них обов'язки [28, с. 111]. Відтак централізація хлібозапасних магазинів, дійсно, мала для земств величезне значення, адже полегшила б та спростила б земський нагляд за їхнім станом.

Однак проблеми повітових земств абсолютно не хвилювали сільські громади, які з прохолодою поставилися до ідеї централізації, адже, по-перше, будівництво центральних хлібозапасних магазинів було пов'язане з додатковими витратами, а по-друге, кожна сільська громада воліла мати свої власні хлібні припаси. Показово, що ще на початку своєї діяльності земці Чернігівської губернії одностайно погодилися з тим, що питання централізації мало розглядатися виключно членами сільської громади, які повинні були самі визначити подальшу долю своїх хлібозапасних магазинів [31, с. 5]. В подальшому земці дійшли висновку, що найкращим способом вирішення питання встановлення більш пильного контролю за станом хлібних припасів сільських громад було обрання зі свого середовища декількох осіб, які мали допомагати членам повітових земських управ виконувати їхні обов'язки в продовольчій сфері [33, с. 370; 32, с. 542].

Таким чином, спроби покращення продовольчого забезпечення населення шляхом посилення земського контролю за хлібозапасними магазинами, на жаль, у більшості

випадків не досягали своєї мети, однак вони так чи інакше оптимізували сільську хлібо-запасну систему, були свідченням зацікавленості земських діячів в успішному вирішенні продовольчого питання, змушували сільські громади перебувати в «напрузі» від усвідомлення того, що їхні дії постійно перебувають в полі зору земців. Хотілося б також зазначити, що діям повітових земських установ у продовольчій сфері була притаманна певна

хаотичність та неорганізованість. Кожне із земств як цілком окремих організмів прагнуло до самостійного вирішення тих чи інших питань, беручи до уваги, перш за все, особливості свого регіону. Відтак питання щодо координації та узгодження діяльності повітових земських установ мало вирішуватися на рівні губернської земської організації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 383, 194 арк.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 143, оп. 1, спр. 467, 9 арк.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 1912, 85 арк.
5. Доклад о выдаче в ссуду из продовольственного капитала 650 руб. крестьянским обществам Конотопского уезда, сел Рубанки и Михайло-Анновки на постройку новых хлебных запасных магазинов // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1877. – №№ 1, 2, 3, 4 (январь, февраль, март, апрель). – С. 79-80.
6. Журналы XXV очередного Борзенского уездного земского собрания 1889 года и экстренного собрания 28 февраля 1890 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 196 с.
7. Журналы Борзенского очередного земского собрания 20 ноября 1896 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1897. – 192 с.
8. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1882 г. – Глухов : Печатня А. Шумицкого, 1883. – 115 с.
9. Журналы Городнянского очередного уездного земского собрания XXV сессии (1889 года). – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 190 с.
10. Журналы очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов : В Ильинской Типографии, 1868. – 140 с.
11. Журналы очередного Сосницкого уездного земского собрания 1886 года. – Сосница : Земская Типография, 1887. – 365 с.
12. Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания 1886 года и сметы расходов уездных земских сумм и раскладки денежных сборов на 1887 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1887. – 271 с.
13. Журналы очередных заседаний Новозыбковского уездного земского собрания 1884 года. – Новозыбков : Типография Л. И. Зенченко, 1885. – 250 с.
14. Журналы Черниговского губернского земского собрания XX очередной сессии (с 7-го по 15-е декабря 1884 года). – Чернигов : Земская Типография, 1885. – 481 с.
15. Журналы чрезвычайного и очередного Кролевецкого уездного земского собрания 1882 года. Смета и раскладка на 1883 год. – [б.м.] : [б.и.], [б.г.]. – 244 с.
16. Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130-164.
17. Карачевский-Волк Н. Письма из деревни. XVIII. Еще по вопросам народного продовольствия / Н. Карачевский-Волк // ЗСЧГ. – 1892. – № 6-7 (июнь-июль). – С. 59-89.
18. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864-1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
19. Мнение неперменного члена Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия П. П. Исаевича о положении хлебных запасов крестьянских сословий в некоторых уездах Черниговской губернии, в связи со взглядами на этот предмет земства, управ и самих крестьян // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 77-79.
20. Об организации продовольственной части в земстве // ЗСЧГ. – 1888. – № 11-12 (ноябрь-декабрь). – С. 82-92.
21. Обметко О. М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.

22. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1886 год. – Чернигов : Земская Типография, 1887. – 99 с.
23. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1889 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1890. – 56 с.
24. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1894 год. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1895. – 39 с.
25. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1875–76 год. – Чернигов : Земская Типография, 1876. – 407 с.
26. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1876–1877 год. – Чернигов : Земская Типография, [б.г.]. – 306 с.
27. По вопросу о народном продовольствии // ЗСЧГ. – 1885. – № 3, 4 (март, апрель). – С. 31-58.
28. По вопросу об устройстве центральных хлебных магазинов // ЗСЧГ. – 1876. – № № 9, 10, 11, 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь). – С. 110-118.
29. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург : [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.
30. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О. А. Редькіна. – К. : Куприянова, 2008. – 192 с.
31. Сазонов Г. П. Обзор деятельности земств по народному продовольствию. (1865-1892 гг.) : в 2 т. / Г. П. Сазонов. – С.-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1893. – Т. 2. – 494 с.
32. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1897 год. / [сост. И. М. Обозненко]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 728 с.
33. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1898 г. / [сост. Д. Н. Недточаев ; ред. С. И. Лашкевич]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 474 с.
34. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
35. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов : В Губернской Типографии, 1865. – 274 с.
36. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – С-Пб. : [б.и.], 1892. – Т. XIII. – С. 1-106.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Ю. М. Петровська, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2012

ПОМІЩИЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: ПОЗЕМЕЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

Здійснена спроба дати загальні характеристики процесу межкування землі на Півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. і пов'язаних з цим конфліктних ситуацій. Проаналізовано способи і можливості рішення даних проблем шляхом звернення до адміністративних та судових органів краю.

Ключові слова: Південна Україна, Катеринославське намісництво, Новоросійська губернія, межкування, землемір, межова експедиція, совісний суд, поміщицьке землеволодіння.

Предпринята попытка дать общие характеристики процесса межевания земли на Юге Украины последней четверти XVIII – начала XIX вв. и связанных с этим конфликтных ситуаций. Проанализировано способы и возможности решения данных проблем посредством обращения в административные и судебные органы края.

Ключевые слова: Южная Украина, Екатеринославское наместничество, Новороссийская губерния, межевание, землемер, межевая экспедиция, совестной суд, помещицье землевладение.

The author made an attempt to give general characteristics of the land subdivision on the South of Ukraine in the last quarter of the XVIII – early XIX centuries and related to this issue conflicts. The author analyzes the ways and opportunities of solution of these problems by means of appealing to administrative and judicial authorities of the region.

Key words: the South of Ukraine, Yekaterinoslav region, Novorossiysk province, surveying, surveyor, surveying expedition, chancery court, landowner property.

Часто у дослідника поряд із головними науковими зацікавленнями накопичується матеріал стосовно інших паралельних у часі чи проблематиці тем. При вивченні сербської колонізації Південної України середини XVIII ст. у автора зібрався матеріал про подальшу долю переселенців, які стали звичайними державними поселенцями чи поміщиками на землях реорганізованих Нової Сербії та Слов'яносербії, поряд з іншими прийняли участь у розмежуванні та опануванні нових територій, що «звільнилися» після ліквідації Запорозької Січі.

Також свого часу нас зацікавив фонд 1684 державного архіву Дніпропетровської області, у якому зберігаються описи справ колишніх багатих фондів архіву за період XVIII – XIX ст, документи яких нині втрачено. Відзначаючи недостатню інформативність такого виду архівних документів як описи, все ж не можна знімати їх з рахунку і нами було опубліковано декілька статей з даної

проблеми, в яких наголошувалося на необхідності введення до наукового обігу даних матеріалів [27; 28].

З цих двох тем виокремився сюжет про розмежування землі в регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., про участь тих чи інших державних установ у даному процесі. Зацікавлення викликали описи справ Межової експедиції Катеринославського намісництва (1792-1796), Новоросійського губернського землеміра, управлінських та судових установ краю. Сподіваємося, що подана далі інформація додасть барв до загального уявлення про вказані процеси на Півдні України.

Питання межкування викликали завжди інтерес дослідників – починаючи від класичних праць Н. Д. Полонської-Василенко, О. І. Дружиніної та В. М. Кабузана і закінчуючи ґрунтовними і детальними дослідженнями знаного фахівця аграрної історії краю А. В. Бойка [26; 15; 18; 2; 3].

Межуванням в Російській імперії називали сукупність юридичних і технічних заходів, які здійснювалися урядовими чиновниками і мали на меті встановлення меж земель у складі певної адміністративної одиниці. В часи свого повного розвитку межування мало три стадії: 1) виявлення кордонів в натурі; 2) їх закріплення і 3) фіксацію, яка досягалася створенням документів двоякого роду: описових та картографічних [29, с. 90].

Основні принципи генерального межування були оприлюднені в маніфесті 19 вересня 1765 р. і потім уточнювалися низкою інструкцій та розпоряджень, які навіть складно перерахувати [20, № 12570, 12711; 21, № 13091; 22, № 13593, 14213].

У 1765 р. згідно Сенатського указу відкривалася установа межування: Межова експедиція в Сенаті як вищий орган межування і вища судово-межова інстанція; межові канцелярії в губерніях і межові контори на один чи декілька повітів. З часом межові контори стали підпорядковуватися Московській межовій канцелярії, а за Сенатською межовою експедицією залишилися судові функції у принципових питаннях [29, с. 91].

На Півдні України була своя специфіка. З появою Азовської і Новоросійської губерній при них були створені межові експедиції, які отримали функцію законодавчої ініціативи в оформленні прав на землю, що в свою чергу призвело до виключної ролі межування в краї [2, с. 55]. Процес, який активно розгорнувся особливо з другої половини 1770-х років після ліквідації Січі, в основному завершився в першій третині XIX ст. Межування Катеринославської, Херсонської губерній закінчилося у 1828 р., а в Таврійській – 1843 р. [29, с. 92].

На кожну межову одиницю – так звану дачу – землемір складав план в масштабі 100 сажнів в дюймі [1, с. 55-56]. Надалі дача наносилася на план повіту, який складався в масштабі 500 сажень [29, с. 91]. За прикладом Калузької губернії, де вперше було здійснено публікацію губернського атласу, 1783 р., Сенат наказав створювати атласи на всі обмежені губернії [24, № 15688].

Крім загальнодержавного значення підготовки таких матеріалів, слід відзначити велику вагу спеціальних геометричних

планів і для землевласника, оскільки вони були обов'язковою складовою правового оформлення землеволодіння [1, с. 52]. Першим кроком для багатьох поміщиків стало звернення до влади про відмежування землі. Такі звернення у великій кількості зустрічаємо в описі справ Новоросійської губернської канцелярії (1764-1785) [12]. Серед прохачів офіцери колишніх сербських та Новослобідського козачого полків, Македонського гусарського, Єлисаветградського пікінерного, є записи про отримання землі різними посадовцями краю. Примітними є прохання про відведення колишніх запорозьких володінь, що і не дивно, адже вони були вже опанованими, звичними для поселенців. Так, полковник Зверев просив віддати йому з майна колишнього кошового млин і слободу на 48 дворів [12, арк. 54], полковник Булацель вподобав землю, від якої «відмовилися» Качалов та Глоба [12, арк. 73].

Далі доводиться чекати межовика. А. Бойко зазначає, що ці службовці чудово усвідомлювали свою значимість, адже від них залежало як швидко буде зроблена справа, чи буде додатково земля прирізана, чи навпаки – конфіскована [2, с. 56]. Один з нащадків перших сербських переселенців, відомий мемуарист Олександр Пишчевич залишив з цього приводу яскраві спогади. Він характеризує межування, яке торкнулося його земель у 1805 році: *«Куча землемеров с помощниками, писарями, учениками, пиками, астролябиями и их женами с детьми заняли мой дом, жили два месяца, пока обошли землю, которую можно было обойти в неделю, ибо земля межована и ту между надобно было только поверить. Надобно было сверх содержания всех дарить. По отъезде сей экзекуции, вошел Лебедев с претензией (за ту ж таки землю – О. П.). Кончил все сие указ Сената, которым велено временные земли утвердить навсегда помещикам со всем тем, что на оных имеется»* [16, с. 272-273].

Однак, не слід думати, що уряд спокійно спостерігав за такою картиною. Від межових установ вимагали пришвидшення справи, оскільки нерозмежована документально земля ставала причиною численних сутичок і непорозумінь між землевласниками різних

рангів і статусу. Тому серед записів названих нами справ бачимо вказівки на спроби «оптимізації» справи. Є розпорядження про набір до штату землемірів «*способнейших*» для завершення певних робіт [6, арк. 14зв], також відомо про перебування при межовій експедиції і повітових землемірах звичайних солдатів, які набиралися з різних військових частин регіону [6, арк. 14]. Коли у 1797 р. у зв'язку з черговими адміністративними змінами ліквідовувалася межова експедиція Новоросійської губернії, то є запис про висилку назад на місце служби землемірів Подільської, Київської губерній, які укладали карти «*бывшей Вознесенской губернии*» [6, арк. 16]. Тобто до таких грандіозних робіт, які довелося опанувати на Півдні України, залучали фахівців інших адміністративних одиниць. За 1797 р. є розпорядження про необхідність відправки карти в Тамбовську межову контору, «*назначенную на обмежевание Новороссийской губернии*» [6, арк. 15].

Навіть якби межовикам доводилося займатися виключно реалізацією державних проектів та розпоряджень, то і цього було би достатньо. Документи свідчать, що серед значних проектів, над якими працювали межовики, було збирання матеріалу для атласу Новоросійської губернії (при тому за різні роки), Вознесенської губернії у 1795 р. [13, арк. 6зв.], генеральної і поштової карт, плану м. Катеринослава [13, арк. 2, 4зв., 15зв.], у 1800 р. знову наголошувалося на розпорядженнях про генеральне межування [10, арк. 3зв.]. Крім приватних розмежувань, вказуються проведені роботи по визначенню кордонів між поміщицькими і землями державних поселен; створення планів під певні підприємства – Луганський ливарний завод [6, арк. 2зв.]; під будівництво церков [6, арк. 6]; під поселення греків і вірмен в Маріупольському повіті [6, арк. 4зв.; 13, арк. 1]; менонітів біля Олександрівської фортеці та поблизу Новомосковська у 1796 р. [13]; уточненню кордонів з Військом Донським [6, арк. 6; 13, арк. 1]; збирання інформації про наявність лісу: корабельного, будівельного та для палива [6, арк. 15зв.], пустих земель [6, арк. 6зв.]; рибних промислів [6, арк. 7].

У ДАДО у фонді 1684 зберігаються три

справи – колишні описи документації Межової експедиції Катеринославського намісництва [13] і Новоросійського губернського землеміра [6; 7]. Тека № 101 є малоінформативною, оскільки зберегла записи лише про 4 справи, натомість в іншій добірці за № 100 збереглися записи про 166 справ, які наповнювали даний фонд. Основний масив справ охоплює період першої половини ХІХ ст., але в додаткових записах згадуються і матеріали кінця ХVІІІ ст. Тривалий час Новоросійську губернську експедицію очолював землемір 8-го класу колезький асесор Чуйко Павло Семенович [6, арк. 1]. Згадуються землеміри Сегедій [6, арк. 2], Олександрійського повіту Гуревич [13, арк. 3зв.]; помічники землемірів Дмитрієв [6, арк. 5зв.], Єльченко [13, арк. 3зв.].

Наявна певна інформація про реорганізацію названої служби. У 1797 р. йдеться про ліквідацію межової експедиції Новоросійської губернії, звільнення штату землемірів і здачу документів, інструментів для Вознесенської губернії і області Таврійської [6, арк. 16]. У 1802 р., коли замість Новоросійської губернії утворювалися Катеринославська, Таврійська і Миколаївська, зазначалося, що туди слід передати справи, які приналежать їм територіально [6, арк. 7зв.].

Чимало записів про відрядження губернських землемірів у повіти. Часто це відрядження для вирішення спірних питань – то спільно з нижнім земським судом слід розподілити спадок між дочками поміщика Катеринославського повіту Леонтовича [6, арк. 4зв.], то разом із повітовою межовою конторою уточнити межі між поміщиком Бахмутського повіту майором Чапліним і казенним селом Новим [6, арк. 8]. Спірність територій між поміщиками і селянами державних поселень була фактором першочерговості розгляду справи [2, с. 63]. Іноді траплялося, що громада так активно захищала свої права землевласників, коли бачила їм загрозу, що землеміри не могли виконати власні повноваження. Так, 1795 р. помічник землеміра Ільченко рапортував, що при обмежуванні 6 500 десятин землі колезького асесора Бібікова поблизу Таганрога місцеві албанці не допустили його до знімання [13, арк. 3зв.]

Згідно законів, обов'язково при розмежуванні мали бути присутні поняті [2, с. 54]. За описами справ Новоросійського губернського землеміра відомо також про залучення до обмежування в спірних питаннях членів нижнього земського суду [6, арк. 4зв.], повітового суду [6, арк. 13зв.], що відповідало нормам «Положення про губернії» 1775 р.

До речі, судові установи були місцем, в якому логічно продовжувалися межові спори. Згідно «Положення про губернії», яке також регламентувало правову сферу життя, вирішення земельних конфліктів було прерогативою повітових судів. Окрема стаття № 199 вказувала на необхідність спільної роботи у таких випадках членів даного суду з *«присяжним землеміром»* [25, с. 30]. Документи ДАДО свідчать, що участь у розборі конфліктних справ доручалася і членам нижніх земських судів. Відповідно з апеляціями на рішення попередніх двох інстанцій зверталися до верхнього земського суду та губернської палати цивільного суду [27, с. 190]. У описі справ Катеринославського губернського прокурора зустрічаємо запис про діяльність у 1807 р. межового прокурора Добро горського [9, арк. 3].

Названі матеріали ДАДО уривчасті і несистематичні, проте, і з них отримуємо певну інформацію. Так, другий департамент Верхнього земського суду Катеринославського намісництва займався цивільними справами. Опис документів вказаної установи за період 1784-1797 рр. містить не надто багато записів про справи у порівнянні з Першим департаментом, який займався кримінальними правопорушеннями, однак серед іншого все ж є земельні конфлікти. Так, більше року йшов розгляд межового спору поміщиків секунд-майора Степана Божедаровича і полковника Рашковича за слободу Макарів Яр Бахмутського повіту [14, арк. 39зв.]. Катеринославський повітовий суд у 1798 р. розбирав справу поміщиків Шамшева, Соловійова, Савицького і Леонтовича [6, арк. 13зв.]. З приводу окремих спорів є записи про їх вирішення. Так, 1788 р. відмежована земля корнета Петра Герсєванова у Новомосковському повіті була передана казенним поселянам [14, арк. 43]. Невідомо з яких причин прийнято таке

рішення, але можна припустити, що причина могла полягати у неспроможності поміщика загосподарити землі. Адже відомо, що однією з умов закріплення додаткової до рангової землі була необхідність її заселення поселенцями.

Тому нам здається справедливим вважати боротьбу поміщиків за селян частиною поземельних конфліктів. Ті ж такі селяни були «зброєю» в руках поміщика при боротьбі за межу. Тут можна спостерігати справжні сусідські війни – таких справ ціла низка у фондах найрізноманітніших установ – від органів місцевої влади до судових. В деяких випадках конфлікти тяглися роками, призводили до непорозумінь і ворожнечі навіть родичів. Наприклад, згаданий вже О. Пишчевич описав випадок, що якось мало не зазнав каліцтва від підданих свого сусіда, які прийшли з наміром відібрати луки. При цьому родичі Пишчевича знали про ті плани, але його не попередили [16, с. 269]. Пишчевичі також поводити себе не краще зі своїми сусідами. У 1780 р. Крюківська воєводська канцелярія розглядала конфлікт між генерал-майором Пишчевичем (батьком мемуариста) і майоршею Флоринською з приводу все тих же меж і наділів. У скарзі сусідки зауважувалося, зокрема, що піддані генерал-майора *«перед самими izbami майорши ... пашут хлеб для одного упрямства»* [30, арк. 3].

Аналізуючи такі матеріали, приходимо до висновку, що в даній ситуації до певної міри вигравали селяни. Зміна господаря хоча і була не завжди реальною справою, але сама її ймовірність змушувала панство рахуватися з інтересами підданих. Навіть з тону багатьох документів відчувається, що поміщики у селянських втечах схильні були звинувачувати швидше один одного, ніж самих селян. Згодом, коли межові війни дещо стихнуть, документи свідчать про постійні претензії поміщиків один до одного з приводу селянських втеч і переховування втікачів [11, арк. 1-30].

Досить специфічною установою, яка виникла у результаті реформування судової системи 1775 р. став так званий совісний суд. Не будемо зупинятися на характеристиці його функцій взагалі, зауважимо лише, що поземельні суперечки родичів

могли розглядатися також цією структурою. Оскільки дивом серед матеріалів ДАДО збереглися 30 справ Катеринославського совісного суду, то у нас є змога дати певні характеристики таким конфліктам. 10 справ із загалу присвячені спадковим суперечкам, іноді вони торкаються і земельних розмежувань. Викликають інтерес дві справи – спір між братами Іваном та Степаном Нерівними з одного боку і їх дядьком та сестрою з іншого за спадкову землю; також тяжба між родиною надвірного радника Коханова і братами його дружин з того ж приводу [4; 5]. Хоча в першому випадку мова не йде про поміщицькі володіння (всі учасники процесу – військові поселяни Градіжського повіту), проте справа цікава повнотою описаного процесу судочинства і залучення різних установ до вирішення проблеми. У зв'язку з цим логічно припустити, що і у випадку вирішення поміщицьких поземельних конфліктів, суди також використовували усталені підходи і процедури. Ініціатори процесу зверталися спочатку до Градіжського нижньої розправи, потім на вимогу Катеринославського совісного суду до справи було залучено другий департамент Катеринославської верхньої розправи, яка мала перевірити роботу попередників і дати висновок про законність землеволодіння, наявність документів і таке інше [5, арк. 6]. Зауважимо, що остання установа вельми добросовісно поставилася до свого завдання, надавши відповідь на 16 аркушах, списаних з обох сторін. Не вважаємо за доцільне переповідати всю історію спірного землеволодіння родини, наголосимо на найбільш примітних фактах. З документу видно, що широкому загалу землевласників Південноукраїнського краю відома застава землі, тимчасова оренда, передача землі в управління; різниця в оцінці сінокісної і землі під оранку; існує чітке уявлення про черговість спадкування. Результатом вирішення справи в совісному суді мало стати укладання мирової угоди на основі мирового «прошення». Мирова угода у справі братів Нерівних, їх дядька та чоловіка сестри складається з 5 пунктів. У кожному з них та чи інша сторона зобов'язувалася виконати певні умови, вказувалися терміни виконання і санкції у разі порушення домовленостей. Всі учасники спору

засвідчували наявне підписами, за неграмотних це здійснював губернський регістратор [5, арк. 27]. Далі документ засвідчували підписи судді Я. Сокологорського, дворянського засідателя секунд-майора Т. Міщенка, регістратора і скріплювалися гербовою печаткою [5, арк. 27зв.]. Інформація про домовленість оприлюднювалася.

Оскільки справа розглядалася фактично в апеляційному порядку, то зустрічаємо запис про зауваження до роботи попередників – Градіжської нижньої розправи, якій було повелено *«впредь подобные дела решать с прилежным рассмотрением и на точном основании законов»* [5, арк. 23]. Крім того виносився *«строжайший выговор»* за те, що при перевірці журнал справам поточним виявився незашнурованим, що порушувало закон від 5 листопада 1725 р. [5, арк. 23].

Друга ж згадана нами справа стосувалася майнової суперечки заможної родини – нащадків генерал-майора Микити Андрєєва, який залишив по собі маєтки в Павлоградському, Алексопільському, Олександрійському та Костянтиноградському повітах. Позовною стороною на основі довіреності виступав чоловік спадкоємиці – надвірний радник Коханов. Як було сказано в його зверненні до совісного суду, він представляв *«законную ближайшую и преимущественную пред всеми родственниками наследницу»* [4, арк. 1]. Позивач зазначав, що попередньо вже звертався до комісаріатської комісії (яка мала би контролювати незайманість земель і маєтків до вирішення спору) Катеринославського намісницького правління, другого департаменту Верхнього земського суду. Одним з головних «козирів» у справі було звернення Кохана до *«его светлости высокопозелительного господина генерал фельдмаршала и разных орденов кавалера князя Григория Александровича Потемкина»* і отримання його прихильності [5, арк. 1зв.] Однак, така висока протекція не допомогла у вирішенні справи. Крім спеціальної комісії, можливість контролю за спірними маєтностями передбачалася і за дворянською опікою.

Примітним фактом є вказівка на володіння покійного генерал-майора Андрєєва у різних повітах губернії. Такі явища були повсюдними. Ті ж Пишчевичі крім землі на Півдні України мали маєтки в Білорусії [16, с. 269].

Тому не дивно, що не встигли як слід розмежувати землі, як їх власники почали здійснювати різноманітні операції для того, аби мати більш компактну маєтність.

Розкиданість володінь, зайнятість деяких власників на службі, або відсутність досвіду господарювання призводили до невдач у господарстві. Про такі випадки говорить значна кількість документів. У збірці Н. Полонської-Василенко в Інституті рукопису знаходимо реєстр осіб, які у 1787 р. зверталися до Державного банку за кредитом на 20 років. Всього список налічує 54 особи, загальна сума кредиту склала 178 тисяч рублів. Середні суми позик – 4-5 тисяч [17,

арк. 34-35].

Якщо в останній чверті XVIII ст. відбувалося першопочаткове межування і накопичення земельних володінь (як вказувалося в одному з документів – *«тицанієм своим и капиталом неродовым нажитым ими самими»* [4, арк. 1зв.], то з початку XIX ст. спостерігається зміна картини – це вже продаж землі, її застава, а то і втрата через невміння організувати господарство. Таким чином, виявилось недостатньо отримати свій шматок землі в *«земельній лихоманці»*, необхідно було його ще і втримати і докласти чимало зусиль для опанування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абросимова С. В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею. [Текст] / С. В. Абросимова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – Вип. 6. – С. 52 - 57.
2. Бойко А. В. Аграрні відносини Степової України останньої чверті XVIII століття. [Текст] / А. В. Бойко // Джерела з історії степової України. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упоряд.: А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 32 - 133.
3. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. [Текст] / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 1997. – Ч. I. Аграрні відносини.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. 467 Катеринославський совісний суд, оп. 1, спр. 14 По прошенію надвornoй советниці Кохановой об учиненні розбора дела с ее братьями с Федором и Никоном Андреевыми, завладевшими после смерти отца ее движимым и недвижимым именем. 1792.
5. Там же, спр. 21 По прошенію отставного вахмистра С. Лященко о призыве в сей суд Ивана и Степана Неровных и об учиненні между ними розбора дела о землях. 1795.
6. ДАДО, ф. 1684 Катеринославська губернська архівна комісія, оп. 2, спр. 100 Екатеринославский губернский землемер. Екатеринослав, 1788-1918.
7. Там же, спр. 101 Екатеринославский губернский землемер. Екатеринослав, 1797.
8. Там же, спр. 142 Екатеринославская палата гражданского суда. 1802-1869.
9. Там же, спр. 492 Екатеринославский губернский прокурор. 1804-1807.
10. Там же, спр. 504 Екатеринославский нижний земский суд. 1800 г.
11. Там же, спр. 508 Новомосковский нижний земский суд. Новомосковск, 1786-1862.
12. Там же, спр. 567 Новороссийская губернская канцелярия. 1766-1780.
13. Там же, спр. 874 Межевая экспедиция Екатеринославского наместничества. Екатеринослав, 1792-1796.
14. Там же, спр. 889 Верхний земский суд Екатеринославского наместничества. Екатеринослав, 1784-1797.
15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775-1800. [Текст] / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1959.
16. Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная. (1764-1805). [Текст] / А. С. Пишчевич. – М., 1885. – С. 269.
17. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 42 Полонська-Василенко Н. Д., оп. 1, спр. 276 Подборка документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780-1800 в Новороссии.
18. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.) [Текст] / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976.
19. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX века). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. [Текст]. В 2 т. – СПб. : Издательство «Дмитрий Буланин», 1999. – Т. 2.
20. Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗРИ). [Текст]. – СПб. : Тип. 2-го отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. 17. 1765-1766 гг.
21. ПСЗРИ. – Т. 18. 1767-1769 гг.
22. ПСЗРИ. – Т. 19. 1770-1774 гг.
23. ПСЗРИ. – Т. 20. 1775-1780 гг.

24. ПСЗРИ. – Т. 21. 1781-1783 гг.
25. Положення про губернії. 1775 р. [Текст] // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
26. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). [Текст]. – Мюнхен : Український вільний університет, 1960.
27. Посулько О. М. Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. [Текст] / О. М. Посулько // Історія і особистість історика. Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2004. – С. 189-201.
28. Посулько О. М. Історія Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. в матеріалах державного архіву Дніпропетровської області [Текст] / О. М. Посулько // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ : НГУ, 2005. – Вип. 2. – С. 84-90.
29. Цветков М. А. Картографические материалы Генерального межевания. [Текст] / М. А. Цветков // Вопросы географии. – М. : Гос. изд-во геогр. литературы, 1953. – Сб. 31. История географических знаний и историческая география СССР. – С. 90-105.
30. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 1297 Крюківська воєводська канцелярія, оп. 2, спр. 157 Дело Крюковской Воеводской Канцелярии о размежевании земель между владельцами генерал-майором Пишчевичем с одной и майоршею Флоринскою с другой стороны. 1780 г.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. М. Посулько, 2012

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2012

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

На основі аналізу постанов Чернігівського губернського земського зібрання та публікацій у місцевій пресі зроблено спробу дослідити багатогранну діяльність Чернігівського губернського земства по вирішенню проблеми переселення селян губернії в малозаселені регіони Російської імперії в останній третині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівське губернське земство, земське зібрання, селяни, переселення, Сибір, Далекий Схід.

На основании анализа постановлений Черниговского губернского земского собрания и публикаций в местной прессе осуществлена попытка исследовать многогранную деятельность Черниговского губернского земства по решению проблемы переселения крестьян губернии в малозаселенные регионы Российской империи в последней трети XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Российская империя, Черниговское губернское земство, земское собрание, крестьяне, переселение, Сибирь, Дальний Восток.

On the base of analysis of Chernigiv provincial zemstvo assembly's resolutions and publications in the local press it was made an attempt to describe Chernigiv provincial zemstvo's activity in the sphere of resettlement of provincial peasants to the not enough settled regions in the last third of the XIX – in the beginning of the XX centuries.

Key words: Russian empire, Chernigiv provincial zemstvo, zemstvo assembly, peasants, resettlement, Siberia, the Far East.

Чернігівське губернське земство провело значну роботу в організації переселення селян у малозаселені регіони Російської імперії. Однак цей напрямок його діяльності ще не знайшов належного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу висвітлити саме цю проблему.

Зазначимо, що селянство Чернігівської губернії, особливо північних повітів (у першу чергу, Суразького та Мглинського), внаслідок нестачі та низької якості ґрунтів, несприятливих кліматичних умов і періодичних неврожаїв практично постійно відчувало нестачу продуктів харчування.

Земські установи Чернігівської губернії, створені на підставі Положення 1864 р., з перших днів свого існування зіткнулися з цією проблемою, і змушені були не лише забезпечувати продовольством голодуюче населення, але й шукати шляхів виходу з даного становища. Вже під час першого Чернігівського губернського земського зібрання 30 вересня 1865 р. у зв'язку із заявою кількох гласних про поганий урожай та

можливий голод, зібрання звернулось до міністра внутрішніх справ з проханням «предоставить тотчас же в распоряжение Собрания часть продовольственного капитала для удовлетворения настоятельной потребности к предупреждению предстоящего голода» [1, с. 227]. 2 жовтня була отримана відповідь міністра з дозволом запозичити необхідну суму коштів у Казенній палаті [1, с. 228-229].

Питання про економічний стан та продовольче забезпечення північних Суразького та Мглинського повітів губернії з особливою гостротою обговорювалося протягом 1869-1879 рр. і стало однією з причин конфлікту між головою губернської земської управи О. П. Карпінським та губернським предводителем дворянства М. І. Неплюєвим. У 1869 р. губернське земське зібрання доручило управі дослідити економічний стан цих повітів. Спеціальна земська комісія дійшла висновку, що «главною причиною безвыходного положения населения этих уездов являются чрезмерно высокие выкупные

платежи, истощающие последние средства плательщиков, тем более, что полиция, несмотря на закон, ограничивающий продажу имущества в пополнение недоимок, беспощадно разоряет крестьян при взыскании казенных сборов» [2, с. 138].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 30 жовтня 1870 р. управа запропонувала зібранню *«ходатайствовать о понижении выкупных платежей до размера, соответствующего доходу с земли, и избрать особую комиссию для подробного исследования на месте положения дела и предоставления правительству результатов этого исследования» [2, с. 140].* Але голова зібрання, губернський предводитель дворянства М. І. Неплюєв не дозволив обговорювати пропозиції управи. Протестуючи проти такого самоуправства, голова губернської земської управи О. П. Карпінський і всі її члени заявили про відставку, а разом з ними 11 гласних залишили зал засідань зібрання. Наступного дня, відмовившись від пропозиції про зменшення викупних платежів, зібрання вирішило звернутися з клопотанням до уряду з приводу надзвичайних заходів для покращення становища населення Суразького та Мглинського повітів і обрати спеціальну комісію для дослідження потреб місцевого населення [2, с. 141].

Шукаючи виходу зі становища, що скалося, губернські гласні поставили питання про переселення селян. На засіданні зібрання 15 грудня 1871 р., у зв'язку з голодом у Мглинському повіті, було прийнято рішення виділити 25 000 руб. з продовольчого капіталу для надання позик тим мешканцям губернії, які потребують допомоги, та клопотатися про те, щоб уряд здійснив заходи, які сприятимуть *«облегчению переселения жителей Мглинского уезда в более благоприятные в экономическом отношении местности» [3, с. 390].* 15 грудня наступного року згідно заяви губернського гласного від Мглинського повіту селянина І. Д. Денисова, зібрання постановило перенести терміни сплати податків та викупних платежів на 1 грудня та 20 травня і клопотатися про те, щоб уряд *«принял меры к облегчению переселения жителей Мглинс-*

кого и Суражского уездов» [3, с. 490-491]. Наступне подібне клопотання Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило 14 грудня 1875 р. [3, с. 438-439].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 24 січня 1880 р. під час обговорення питання продовольчого забезпечення населення гласний О. П. Карпінський у зв'язку з малоземеллям селянських господарств звернув увагу зібрання на необхідність проведення часткового переселення селян у малозаселені регіони країни. Цю ідею підтримав гласний Ф. М. Уманец. Згідно з його пропозицією зібрання постановило *«ходатайствовать перед правительством, чтоб оно отменило существующие относительно переселений стеснительные правила и приняло на себя исследование местностей, годных для переселения» [3, с. 231].* На підставі постанови губернського земського зібрання від 25 січня 1881 р. було подано клопотання про надання чернігівським селянам права *«водворения на казенных землях восточных губерний».* Однак і це клопотання було відхилено Комітетом міністрів [4, с. 43-44]. На прикладі Чернігівського губернського земства стає очевидним той факт, що уряд протягом 20 років після Великої селянської реформи 1861 р. негативно ставився до селянських переселень, боячись селянських виступів, а потім вів політику стримування переселенського руху.

Однак це не могло зупинити стихійного переселення з Чернігівської губернії на територію Сибіру та інші регіони імперії. Дослідник переселення Г. Михайлов зазначав, що *«с начала регистрации переселенцев в Тюмени в 1885 г. не было года, когда бы из Черниговской губернии переселенцы не шли в Сибирь. С 1893 г. ежегодное количество переселенцев в Сибирь ни разу не падало ниже тысячи душ обоего пола» [5, с. 63].*

Разом з тим, наприкінці 80-х років XIX ст. селяни Новозибківського повіту стали нелегально виїжджати на заробітки до США. Першим опанував цей шлях селянин Старобобовицької волості Федір Короткий, який протягом трьох років працював на одному з металообробних заводів Пітсбурга, повернувся додому зі значною сумою грошей і умовив більше десятка односельців

виїхати з ним на роботу до США. Подорож виявилася вдалою, оскільки у 1903 р. в Америці працювало вже близько 400 селян Новозибківського повіту [6, с. 67-68].

Селянські заворушення у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях навесні-влітку 1902 р. змусили уряд переглянути стратегію у переселенському питанні. Спеціальний закон, прийнятий 6 червня 1904 р., кваліфікував переселення «как одно из средств для улучшения быта коренного малоземельного населения» [4, с. 52]. Однак уряд сприяв і надавав пільги лише тим селянам, переселення яких було «желательным в интересах землеустроительного дела во внутренних губерниях и в

государственных видах заселения окраин». У 1905 р. переселенська справа була передана з відання Міністерства внутрішніх справ Головному управлінню землевпорядкування і землеробства, якому було підпорядковано створене 1896 р. при МВС Головне переселенське управління. Це управління «исходатайствовало 10 марта 1906 г. Высочайшее разрешение на возможность получения ходаческих свидетельств всем желающим приискать себе земли в Сибири» [4, с. 53-54].

З кожним роком неорганізований потік переселенців зростає. Результати переселення з Чернігівської губернії протягом 1897-1906 рр. наведені у таблиці 1:

Таблиця 1 [7, с. 90]

Кількість переселенців з Чернігівської губернії в 1897-1906 рр.

Роки	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Кількість переселенців	10918	8855	9145	16580	11133	7875	5787	1431	2018	13787

Як бачимо, у роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. переселення дещо зменшилося, однак вже 1906 р. різко збільшилося.

У 1907 р. ситуація ще більше загострилася. Неконтрольований потік селян хлинув до Сибіру і Далекого Сходу. Преса повідомляла про «чрезвычайно бедственное положение переселенцев Томской губернии», куди переважно спрямовувався переселенський рух у 1907 р. За перші три місяці року до Томської губернії прибуло понад 50 тисяч переселенців, тоді як улаштувати на новому місці можна було лише 40 тисяч. Селяни розходились по селах губернії у пошуках шматка хліба [8, с. 15]. Кореспондент «Биржевых ведомостей» вважав, що «судьба неустроенных переселенцев ужасна. Людям грозит мучительная смерть от голода и холода, без какой бы то ни было возможности выбратсь назад, на родину» [8, с. 16]. Згідно клопотань керівництва сибірських і далекосхідних губерній уряд запропонував губернаторам Європейської Росії тимчасово призупинити видачу «ходаческих свидетельств» селянам [8, с. 17].

За умов переселенського буму на допомогу селянам прийшли земські установи. Для ознайомлення з процесом переселення

Полтавське губернське земство у 1906 р. відрядило агронома Ю. Ю. Соколовського з партією ходоків у степові області Азійської Росії. У 1907 р. Сосницьке повітове земство Чернігівської губернії відправило ходоків до Уральської області на чолі з губернським гласним М. Л. Радченком [9, с. 176]. Висновки, зроблені земцями, засвідчили потребу об'єднання зусиль земства і держави у справі переселення.

Закономірним у цій ситуації стало створення Обласної земської переселенської організації. З ініціативи голови Харківської губернської земської управи О. Д. Голіцина 3 жовтня 1907 р. у Харкові був скликаний Перший обласний земський з'їзд, присвячений питанню переселення, на який були запрошені представники земств та сільсько-господарських товариств Полтавської, Чернігівської, Київської і Катеринославської губерній. В ньому також брали участь представники Херсонської та Орловської губерній. Від Чернігівської губернії в роботі з'їзду брали участь член губернської земської управи О. О. Бакуринський, губернський гласний М. Л. Радченко та губернський земський агроном О. Г. Гаршин [9, с. 177].

З'їзд ухвалив декілька актуальних клопотань та розробив проект головних

положень Обласної земської переселенської організації. Згідно з ним, на базі однієї з губернських земських управ регіону мала бути створена Обласна земська переселенська організація, покликана постійно контактувати з Головним переселенським управлінням і передавати отримані звіди відомості губернським земствам. Її штат мав складатися з уповноважених та агентів, які мали працювати на місцях поселення і стати посередниками поміж переселенцями і місцевими чиновниками переселенського управління. Кошти на утримання Обласної організації мали виділятися губернськими земствами *«пропорционально числу переселенцев, выходящих из губернии»*. Разом з тим, *«съезд нашел нецелесообразным обсуждение этого проекта впредь до того времени, когда земства обсудят переселенческий вопрос на местах»* [9, с. 204].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 5 грудня 1907 р. було вирішено створити губернську переселенську організацію – Бюро на чолі з обраною зібранням особою *«на правах члена губернской управы»*. Були також затверджені штат організації та кошторис на її утримання. Коло обов'язків Бюро було доволі широким: *«объединение всего переселенческого дела в губернии, ведаемого земскими учреждениями, выдача справок, осведомление населения о наилучших местах для переселения, формирование переселенческих и ходаческих партий, посадка на поезда, сопровождение поездов до того пункта, где переселенцы поступают в ведение областной земской организации и, наконец, сношения с уездными управами и землеустроительными комиссиями»* [10, с. 149-150]. Тоді ж був обговорений та прийнятий з деякими уточненнями проект обласної переселенської організації, на утримання якої було асигновано 10 000 руб. [10, с. 151-152].

9-11 червня 1908 р. голова Чернігівської губернської земської управи М. П. Савицький взяв участь в Обласній організаційній нараді земських представників з питань переселення у Полтаві. Представники Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської

губерній, спільно з помічником начальника Головного переселенського управління І. І. Тхоржевським та завідувачем переселенською справою в Тургайсько-Уральському районі Л. М. Цабелем обговорили спільний план дій і створили Обласну земську переселенську організацію (пізніше – Південноруська) *«для правильной постановки выселения из объединившихся губерний и для лучшего водворения переселенцев в Сибири»* [11, с. 154-155]. На нараді був розроблений статут, визначені склад організації та функції бюро, як виконавчого органу [12, с. 74]. Очолив організацію голова Полтавської губернської земської управи Ф. А. Лизогуб.

Обласна земська переселенська організація мала досліджувати райони переселення і надавати допомогу на місцях нового поселення ходокам і переселенцям. Губернські організації повинні були організовувати партії ходоків у губерніях, надавати бажаним переселитися необхідні довідки, сприяти ходокам і переселенцям у дорозі та на місцях нового поселення.

Після цієї наради Чернігівська губернська земська управа заснувала переселенський відділ, запросивши 7-8 серпня на службу двох переселенських агентів [13, с. 45]. 10 серпня 1908 р. вона скликала нараду голів та *«непрерывных членов землеустроительных комиссий»* і голів повітових земських управ для підготовки плану спільних дій у переселенській справі, на якій були розподілені обов'язки між установами. Зокрема, *«землеустроительные»* комісії відповідали за створення партій ходоків на місцях і доставку їх до центрального пункту збору та відправки. Подальше керівництво рухом ходоків, як у дорозі, так і в Сибіру, на місцях нового поселення було покладено на губернську земську управу та її агентів [14]. На нараді також був розподілений між повітами виділений земельний фонд та прийнята *«Инструкция для уездных землеустроительных комиссий Черниговской губернии для организации групповых ходачеств»* [15].

Вже 25 серпня 147 ходоків під керівництвом переселенського агента В. П. Косменка-Загорського рушили зі станції «Бахмач» на Далекий Схід. Хід посадки на станціях «Бахмач» і «Конотоп» контролював голова

Чернігівської губернської земської управи М. П. Савицький. Тим самим шляхом рухалась і частина другої партії, сформованої з 794 ходоків на чолі з агентом Г. В. Дорошенком, яка 1 вересня 1908 р. рушила до Сибіру [13, с. 46-47]. Частину ходоків – мешканців північних повітів супроводжував від станції «Унеча» до станції «Пенза» секретар редакції «Земского сборника Черниговской губернии» І. Коновал. З цього приводу був оприлюднений звіт переселенського відділу Чернігівської губернської земської управи [16].

Чернігівська губернська земська управа вважала необхідним здійснити статистичне дослідження економічного становища селян, які переселялися з губернії, з метою з'ясування причин та значення переселення для місцевого населення. У вересневому номері «Земского сборника Черниговской губернии» вона звернулася до земських начальників губернії з пропозицією заповнювати на кожне господарство, яке переселялося, відповідних карток, які надсилати до управи [17, с. 24]. Переселенська статистика дозволила губернській земській управі проаналізувати різні аспекти переселення з Чернігівської губернії. На сторінках земської періодики з'явилася низка аналітичних статей [18].

Уповноважені Чернігівського губернського земства захищали інтереси чернігівських переселенців у Південноруській обласній земській переселенській організації. Зокрема, на з'їзді у Полтаві 7 листопада 1909 р. чернігівські представники наголошували на неякісному підборі агентами обласної організації ділянок для переселення, внаслідок чого чернігівські ходоки зарахували за собою лише 52,9 % наданих їм земельних «долей» [19, с. 74]. Більшість ділянок для Чернігівської губернії було виділено у степових губерніях, тоді як чернігівське населення звикло до лісостепу. Чернігівські уповноважені домоглися рішення з'їзду про те, що «при распределении фонда преимущественное право на лесостепные участки должно принадлежать Черниговской губернии, потребностям которой они отвечают»

[19, с. 78].

На засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання у листопаді-грудні 1909 р. дебатовалося питання виходу Чернігівського земства з обласної організації. Однак, зібрання, «сознавая все преимущества объединенной деятельности земств, наило возможным не выходит из областной организации в 1910 году» [20, с. 104]. Водночас уповноваженим губернського земства було доручено настійливо вимагати від обласної організації виділення чернігівським переселенцям ділянок у лісостепових районах у кількості не менше $\frac{2}{3}$ всіх земель, виділених для губернії та справедливого розподілу видатків на утримання обласної організації [20, с. 110].

Обраний на зібранні уповноваженим Чернігівського губернського земства у справі переселення О. О. Свечин 21 червня 1910 р. був відряджений до Сибіру для ревізії діяльності обласних переселенських агентів та ознайомлення зі становищем переселенців [21, с. 37]. У грудні того ж таки року він звітував про результати відрядження. На підставі доповіді О. О. Свечина, зібрання ухвалило залишитися у складі Обласної переселенської організації і поставило перед уповноваженими ті ж завдання, що й на минулорічному зібранні [22, с. 99].

У наступні роки діяльність Чернігівського губернського земства удосконалювалася. Зокрема, навесні 1913 р. губернська земська управа залучила земських дільничних агрономів для проведення роз'яснювальної роботи серед населення з питань переселення [23, с. 5].

Чернігівське губернське земство допомагало переселенцям під час надзвичайних природно-кліматичних катаклізмів. Зокрема, у зв'язку з неврожаєм у Сибіру в 1911 р. воно асигнувало 15 000 руб. для надання допомоги постраждалим чернігівським переселенцям [24, с. 140].

Результати переселення з Чернігівської губернії протягом 1906-1912 рр. наведені у таблиці, складеній на підставі матеріалів, зібраних губернською земською управою:

Таблиця 2 [25]

Кількість переселенців з Чернігівської губернії в 1906-1912 рр.

Роки	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Разом
Кількість сімей переселенців	1565	7877	7506	4566	2185	1190	643	25532
Кількість переселенців	9591	45840	47680	28717	14595	7417	3706	157546

Таким чином, за даний період з Чернігівської губернії переселилося 25 532 сім'ї, загальною чисельністю 157 546 чоловік, а пік переселення припав на 1907-1908 рр., коли переселилося відповідно 45 840 та 47 680 осіб. У передвоєнні 1912-1913 рр. кількість переселенців з губернії зменшилася майже у 10 разів. Так, протягом 1913 р. до Сибіру виїхало 8 802 переселенця і ходока, повернулося 3 512. Ці факти свідчать про те, що критичний час у переселенському питанні був вже пройдений [26, с. 12]. За приблизними підрахунками, протягом 1906-1914 рр. з Чернігівської губернії за Урал переселилося близько 165-170 тис. чоловік. Переважна більшість з них переселилася за безпосередньою участю та допомогою губерньського земства.

Участь Російської імперії у Першій світовій війні, колосальні військові видатки і перевезення не могли не вплинути на

переселенський рух і діяльність губерньського земства. У жовтні 1914 р. головно-управляючим землеустроєм та переселенням імперії було розіслано циркулярне розпорядження, яким вимагалось призупинити «*выдачу ходаческих свидетельств*» та відкласти переселення до закінчення військових дій [27, с. 11]. Тим не менш, переселення селян ще деякий час продовжувалося, і Чернігівське губерньське земство контролювало цей процес.

Таким чином, Чернігівське губерньське земство в останній третині XIX ст. неодноразово ставило перед урядом питання про необхідність розробки і здійснення державної політики переселення селян у малозаселені райони країни. На початку XX ст. чернігівські земці взяли цей процес під свій контроль і значною мірою сприяли переселенню селян до Сибіру та Далекого Сходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Журнали засідань Черниговского губернского земского собрания // Черниговские губернские ведомости. – 1865. – № 40, 7 октября. – Второе прибавление. – С. 227-229.
2. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – 251 с.
3. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865-1882. – Одесса, 1884. – 729 с.
4. Радченко Н. Л. Земский опыт помощи переселенцам / Н. Л. Радченко // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1907. – № 11. – С. 38-99.
5. Михайлов Г. Очерк переселенческого движения из Черниговской губернии в 1906-1908 годах / Г. Михайлов // ЗСЧГ. – 1909. – № 12. – С. 63-81.
6. Скоропадский Г. Новозыбковские крестьяне в Америке // ЗСЧГ. – 1904. – № 11. – С. 67-77.
7. Некоторые статистические данные о переселении из Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1909. – С. 90-103.
8. Земские известия (по России) // ЗСЧГ. – 1907. – № 8 – С. 15-18.
9. Первый областной земский съезд по переселенческому вопросу в г. Харькове // ЗСЧГ. – 1907. – № 10. – С. 176-204.
10. Черниговское губернское земское собрание очередной сессии 1907 года // ЗСЧГ. – 1907. – № 12. – С. 132-173.
11. Областное организационное совещание земских представителей по вопросам переселения // ЗСЧГ. – 1908. – № 6. – С. 154-163.
12. Из отчета о деятельности Областной земской переселенческой организации за время с 1 июля 1908 г. по 1 января 1909 года // ЗСЧГ. – 1909. – № 4. – С. 74-90.
13. К вопросу «об организации переселенческого дела в Черниговской губернии» // ЗСЧГ. – 1908. – № 11. – С. 44-72.
14. Протокол Особого совещания г.г. председателей и непрременных членов землеустроительных комиссий и г.г. председателей уездных земских управ, созванного Черниговской губернской земской управой 10 августа 1908 г. в г. Чернигове в целях выработки плана совместных действий земства и землеустроительных комиссий по переселенческому делу // ЗСЧГ. – 1908. – № 8. – С. 124-128.
15. Инструкция для уездных землеустроительных комиссий Черниговской губернии по организации групповых ходачеств при посредстве губернской земской управы на казенные земли в Азиатской России, условно зачисленные за Черниговской губернией, на осень 1908 – и весну 1909 гг. // ЗСЧГ. – 1908. – № 8. – С. 129-132.
16. Деятельность переселенческого отдела Черниговской губернской управы с 8 августа по 8 сентября 1908 года // ЗСЧГ. – 1908. – № 9. – С. 75-89.
17. Земские известия // ЗСЧГ. – 1908. – № 9. – С. 13-24.
18. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 году

// ЗСЧГ. – 1911. – № 1. – С. 37-60; Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1910 году (По материалу, собранному губернской управой) // ЗСЧГ. – 1911. – № 10. – С. 109-128.

19. Съезд уполномоченных Южнорусской переселенческой организации // ЗСЧГ. – 1909. – № 11. – С. 74-80.
20. Черниговское губернское земское собрание очередной сессии 1909 года // ЗСЧГ. – 1909. – № 12. – С. 91-123.
21. Земские известия // ЗСЧГ. – 1910. – № 8. – С. 29-38.
22. Черниговское очередное губернское земское собрание 1910 года // ЗСЧГ. – 1910. – № 12. – С. 67-120.
23. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1913. – № 5, 12 апреля.
24. Черниговское очередное губернское земское собрание сессии 1911 года // ЗСЧГ. – 1911. – № 12. – С. 124-154.
25. Складено за: ЧЗН. – 1913. – № 42, 27 декабря. – С. 9; 1914. – № 3, 17 января. – С. 11; № 4, 24 января. – С. 9; № 5, 31 января. – С. 5-6; № 6, 7 февраля. – С. 4; № 8, 21 февраля. – С. 5; № 9, 28 февраля. – С. 8; № 10, 7 марта. – С. 6; № 11, 14 марта. – С. 11; № 13, 28 марта. – С. 7; № 14, 4 апреля. – С. 10; № 15, 11 апреля. – С. 7; № 16, 18 апреля. – С. 7; № 17, 25 апреля. – С. 5; № 18, 2 мая. – С. 5.
26. По России // ЧЗН. – 1914. – № 26, 27 июня.
27. Приостановление переселения // ЧЗН. – 1914. – № 41, 10 октября.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© О. Я. Рахно, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2012

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Охарактеризовано розвиток сільського господарства Північної Буковини і Хотинщини у період входження до складу королівської Румунії. Досліджено проблеми аграрного сектору, що виникли у зв'язку із бойовими діями протягом Першої світової війни. Проаналізовано заходи румунської влади щодо покращення стану основних галузей сільського господарства краю; показано їх наслідки.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, сільське господарство, Рільничі камери.

Охарактеризовано развитие сельского хозяйства Северной Буковины и Хотинщины в период вхождения в состав королевской Румынии. Исследовано проблемы аграрного сектора, возникшие в связи с боевыми действиями в течении Первой мировой войны. Проанализировано меры румынских властей по улучшению состояния основных отраслей сельского хозяйства края; показаны их последствия.

Ключевые слова: Северная Буковина, Хотинщина, сельское хозяйство, Полеводческие камеры.

In the article the author describes the development of agriculture in Northern Bukovyna and Hotyn region during the entry to the amalgamation of Royal Romania. He investigates the problems of the agricultural sector, which arouse in connection with battle actions during the First World War. He analyzes the measures of Romanian authorities for the improvement of condition of basic branches of agriculture in the region; shows their consequences.

Key words: Northern Bukovyna, Hotyn region, agriculture, Agricultural cameras.

Ключовим аспектом румунської аграрної політики на території Північної Буковини і Хотинщини була селянська реформа, започаткована практично одразу після окупації краю. Дослідники багато уваги приділили причинам її проведення, меті, завданням, ходу та наслідкам [18; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 28; 38], залучивши при цьому до наукового обігу чимало різнопланових джерел (законодавчих актів [12-17], статистичних матеріалів [7-11], спогадів [19; 34], архівних документів та матеріалів тогочасної преси [27]). Натомість інші сторони розвитку сільського господарства краю, не пов'язані із реформою, досі ще не достатньо висвітлені. Тому, мета даної публікації – заповнити існуючу прогалину і проаналізувати діяльність румунської влади щодо надання екстреної допомоги аграріям з метою подолання наслідків Першої світової війни, впорядкування органів управління аграрним сектором, відновлення закладів сільськогосподарської

освіти, налагодження роботи Рільничих камер тощо.

Перша світова війна болюче вдарила по сільському населенню регіону. Адже значна частина чоловічого населення воювала у складі ворогуючих армій; практично в кожному селі в зоні бойових дій налічувалися десятки зруйнованих господарств; сільськогосподарські знаряддя, машини, обладнання було або знищене, або вивезене воюючими сторонами; постійно реквізувалися коні, вози, продовольство; зменшилась кількість та якість родючих ґрунтів через риття тисяч кілометрів військових траншей, окопів, бліндажів та вибухи боєприпасів [35, р. 5]. В багатьох населених пунктах скорочення кількості коней порівняно з 1914 р. становило 50 %, великої рогатої худоби – 20 %, овець – 50 %, свиней – 60 % [35, р. 6]. Щодо тяглової худоби, то її поголів'я зменшилося на половину [37, р. 1]. Наприкінці 1918 р. край виглядав як суцільне поле битви зі

зруйнованими селами, комунікаціями, збіднілим і деморалізованим населенням. Загалом, аграрний сектор регіону був у катастрофічному становищі, а новоприбула влада аби втриматися у краї повинна була щось змінити на краще. Тож, з одного боку, для покращення ситуації румунська адміністрація розпочала підготовку масштабних перетворень, метою яких був перерозподіл земельних угідь на користь малоземельних або безземельних селян, а з іншого – почала надавати негайну допомогу селянам.

Так, для полегшення становища сільського населення румунський уряд виділив сотні вагонів кукурудзи і муки для харчування та насіння, було врегульовано споживання м'яса, завезена велика кількість будівельних матеріалів, сільськогосподарських знарядь, паливно-мастильних матеріалів. В спеціалізованих майстернях надавалася допомога з ремонту сільськогосподарських машин, возів, плугів. З метою збільшення поголів'я худоби вживалися заходи для боротьби з масовими хворобами тварин, заборонено їх експорт і забивання без дозволу влади [35, р. 21-22].

У 1919 р. в Чернівцях (для повітів Буковини та Бессарабії) було продано по собівартості 75 сівалок, 97 картоплекопалок [35, р. 18], 80 механічних грабелів, 1 500 плугів, 700 пар борон, 200 культиваторів, 30 млинових каменів, 47 молотарок, 70 віялок, 50 косарок, 50 трієрів, 150 десяткових ваг з комплектами гирь, 450 возів, 5 000 штикових лопат, 6 000 вил, 12 000 грабелів, 100 000 сап, 2 000 ножиць для стрижки овець, 150 вагонів насіння зернових і 5 000 кг насіння городини [35, р. 19]. Загальна вартість товарів становила 20 млн. леїв [35, р. 20].

У 1921 р. спостерігалися масові захворювання тварин у Сторожинецькому повіті. Тому Генеральний регіональний санітарно-ветеринарний інспекторат для запобігання поширення збудників хвороб заборонив імпорт і перевезення через Буковину живих тварин та м'ясо-молочної продукції. Населення зобов'язувалося повідомляти місцеві примарії про їх забій чи загибель, для проведення перевірки [2, арк. 2].

У 1923 р. Міністерством сільського господарства були створені Регіональна дирекція лісів, Регіональний зоотехнічний

інспекторат, Інспекторат сільськогосподарського навчання, Інспекторат кадастру, Склад реманенту і насіння та повітові сільськогосподарські ради з центром у Чернівцях [35, р. 9].

У квітні 1921 р. у Чернівцях утворено садівниче товариство, яке займалося розвитком садівництва і городництва [5, арк. 29]. При Складі реманенту і насіння 1928 р. у Чернівцях заснована дослідна насіннева станція (вартість 1 млн. 200 тис. леїв). Насіння тут продавалося по 8 леїв за 100 кг (за зниженими цінами, різницю доплачувала держава) [35, р. 27].

Кожен повіт мав свого повітового агронома, в обов'язки якого входило: наглядати за сільськогосподарськими роботами, затверджувати плани посівів сільськогосподарських культур в усіх маєтках повіту, раз на рік організовувати виставки племінної худоби, управляти агрономічними школами (працювали взимку), створювати різні товариства тощо [1, арк. 2]. Окрім того, у Чернівцях місцеві агрономи один раз на місяць видавали здвоєні номери сільськогосподарської газети «Agriculatorul» («Землероб»). Тут розміщувалися різноманітні накази місцевої влади, що стосувалися сільськогосподарського життя краю [30], викладалися теоретичні матеріали та давалися практичні поради з городництва, садівництва, бджільництва, птахівництва, тваринництва [31] і лісництва [29].

У 1919 р. було відновлено сільськогосподарську школу в Кіцмані, яка отримала 100 га землі під ферму і дослідні ділянки [35, р. 35].

З 1925 р. діяли Рільничі камери, до яких залучалися переважно старі кадри, що мали досвід роботи у подібних установах у період австрійського та російського правління у краї [32, р. 18].

На жаль, робота Камер не завжди була стабільною. Зокрема, Рільнича камера Чернівецького повіту, утворена згідно закону про Рільничі камери 12 вересня 1925 р., почала працювати з 1 жовтня. Вона охоплювала повіти: Чернівці, Кіцмань, Заставна, Вашківці, Вижниця. За перший рік роботи нею проведено понад 20 засідань. Але 23 липня 1926 р. її розформовано і створено комісію з реорганізації, якій передано все майно.

Протягом місячної роботи комісії проведено нові вибори членів Камери та сформовано дирекцію, якій передано справи [33, р. 2]. Очолив Рільничу камеру Чернівців великий землевласник барон Отто Мустеаца [33, р. 1, 3].

Рільничі камери повітів організовували виставки, які мали сільськогосподарський (часто зоотехнічний) напрямок. Вони мали більше конкурсний характер, адже учасникам видавалися премії за досягнення у галузі, сільськогосподарська техніка та дипломи [32, р. 18]. Наприклад, на виставці Чернівецької Камери у Заставні у липні 1927 р. переможці отримували медалі, дипломи і премії у розмірі від 150 до 500 леїв [33, р. 13-16], а преміальний фонд виставки у Кіцмані в серпні 1927 р. склав 25 тис. леїв [33, р. 16-17].

Під час проведення експозицій поширювалися інформаційні бюлетені [32, р. 18]. На такі заходах вхід обов'язково був вільний [3, арк. 3]. Завдяки Камерам значна кількість краян брала участь у сільськогосподарських виставках у Яссах, Кишиневі, Ботошанах та Дорохої [32, р. 18].

Стосовно інформаційних бюлетенів Камер необхідно додати, що вони друкувалися за зразками з інших частин країни і забезпечували популяризацію роботи установ та більш тісний контакт із аграріями. Наприклад, бюлетень чернівецької Рільничої камери мав видаватися щомісяця з вересня 1927 р. [33, р. 1]

Одним із основних аспектів роботи Камер були рільничі курси, які проводилися для селян краю з метою поширення нових методів ведення сільського господарства [26, с. 1]. Окремі установи мали бібліотеки з тематичною підпискою періодичної літератури [33, р. 10].

Також Рільничі камери організовували пункти прокату реманенту, в кожному з яких, як правило, була одна десятирядова сівалка, одна п'яти-, одна дворядна для кукурудзи, молотарка, віялка, два культиватори та ваги. Рільничі камери повітів постійно привозили корів сментальської породи, які розповсюджувалися по селах. А селянам, котрі мали племінних биків, забезпечували додатково передачу в оренду

на 5 років по 2 га землі для вирощування фуражу для них. Також з середини 1920-х років почали довозити на розплід і свиней. В Хотинському повіті, де було добре розвинуте вівчарство, з середини 1920-х років Рільнича камера почала привозити щорічно по 40 баранів каракулевої породи. Таким чином, якість каракулевих смушків покращилася і їх ціна зросла в 4 рази [32, р. 13].

Чернівецька Рільнича камера мала станції для злучки тварин. Вони були у Боянах, Вікні, Кіцмані, Козміні (нині – Валя Кузьміна) та ще кількох комунах. У перші роки там утримували по два державних жеребці [33, р. 8].

Рільничі камери дбали й про розвиток бджільництва. Якщо до 1918 р. воно мало здебільшого примітивний характер, то з 1920-х років стало на вищий щабель. Так, 1927 р. Рільнича камера в Хотині влаштувала зразкову демонстраційну постійно діючу пасіку на 10 вуликів, обладнану всіма необхідними аксесуарами і проводила навчальні заняття для бджолярів [32, р. 15-16]. А Чернівецька Камера у 1926 р. зі своїх фондів виділила 80 тис. леїв Товариству бджолярів Буковини [33, р. 9].

В районах, де було розвинуте садівництво, Рільничі камери допомагали з апаратами та хімікатами для обприскування дерев від різних хвороб. А в Хотинському повіті, де раніше сливи сушилися на примітивних лозницях, у 1920-х роках збудували спеціальні печі у Ширівцях, Клішківцях, Хотині та Бочківцях. Наприкінці 1920-х років було вже 29 спеціальних печей для висушування слив та 2 814 примітивних лозниць. Розсадники сортових фруктових дерев створювалися у Владичній, Хотині, Колінківцях, Грубні, Селищі та Рукшині. З 1927 р. Рільнича камера почала створювати дослідні ділянки для садівництва, де вирощували саджанці яблук, груш та слив. Саджанці передавалися власникам безкоштовно, але ті зобов'язувалися протягом 10 років доглядати їх, згідно з інструкціями камери. Організовувалися 4-5-денні курси для садівників [32, р. 15-16]. Також в моменти збільшення кількості шкідників у садах Хотинська префектура для підвищення ефективності методів боротьби з

паразитами організувала навчання для населення, яке проводилося мовами громад [4, арк. 583].

У практиці Рільничих камер була щорічна виплата стипендій бідним студентам-ветеринарам, спонсорська допомога на навчання і стажування за кордоном за сільськогосподарським профілем, фінансова допомога Товариству ветеринарної медицини тощо [33, р. 9].

Оскільки у краї гостро стояла проблема взаємовідносин між власниками цукрових заводів і буряководами (порушувалися права останніх), Рільнича камера у Чернівцях сприяла врегулюванню конфлікту. Зокрема, 5 вересня 1927 р. провела перший з'їзд землеробів, що вирощували цукровий буряк на Буковині, у Бессарабії і на Півночі Молдови [33, р. 20], на якому були присутні делегації із дванадцяти Рільничих камер означеного регіону [33, р. 21].

З найважливіших питань з'їзду – обговорення контрактів між власниками цукрових заводів і буряководами; ознайомлення із зразками закордонних угод. Піднімалося питання несправедливості стосовно виробників сировини зі сторони власників заводів [33, р. 22]. Підсумком стала розробка нового типу контракту на закупівлю буряку [33, р. 25].

Результатом таких заходів стало те, що 1920 р. в краї не залишилося жодного шматка землі, придатного для землеробства, який би не був обробленим. А з 1921 р. почався експорт сільськогосподарської продукції, в тому числі й худоби [35, р. 8]. Станом на 1927 р. вдалося відновити довоєнне поголів'я коней та овець, але певні проблеми ще залишалися з вирощуванням свиней і корів, приросту поголів'я яких практично не спостерігалось порівняно із 1919 р. [35, р. 27].

Аби краще оцінити діяльність румунської влади необхідно детальніше розглянути становище сільського господарства повітів краю наприкінці румунського правління. У 1936 р. Чернівецький повіт із загальною площею 177 100 га мав 119 682 га орної землі (67,57 %), що складало 0,41 % всієї площі країни, 2 096 га – неродючі землі. Природні сінокоси займали 9 436 га, пасовиська – 7 279 га, ліси – 27 615 га, сливові

сади – 205 га, інші фруктові дерева – 908 га.

Найбільше сіяли зернових – 82 281 га. З них кукурудзи – 29 041 га з валовим збором 308 881 ц, середньою врожайністю 10,6 ц з 1 га; жита – 19 364 га з валовим збором 245 580 ц, середньою врожайністю 12,6 ц з 1 га; пшениці – 16 483 га, з валовим збором 177 484 ц, середньою врожайністю 10,7 ц з 1 га; ячменю – 13 476 га з валовим збором 158 868 ц, середньою врожайністю – 11,7 ц з 1 га, а також вівса – 3 845 га, з валовим збором 46 011 ц і середньою врожайністю – 11,9 ц з 1 га. Незначними були посіви гречки – 67 га та проса 4 га.

Культивовані сінокоси охоплювали – 10 178 га, з них: конюшина 6 054 га (192 961 ц сіна, 31,8 ц з 1 га), люцерна 1 295 га (50 563 ц сіна, 39,1 ц з 1 га), інші 2 025 га. Кормові коренеплоди – 804 га, з валовим збором 141 410 ц і середньою врожайністю 175,8 ц з 1 га. Картопля і овочеві культури займали 20 149 га, з яких картопля 18 276 га, з валовим збором 3 076 944 ц і середньою врожайністю 168,3 ц з 1 га. Капуста – 373 га, з валовим збором 76 558 ц, середньою врожайністю 205,2 ц з 1 га. Цибуля – 252 га, з валовим збором 44 941 ц, середньою врожайністю 178,3 ц з 1 га. Традиційно використовувалися і ущільнюючі культури. Картопля між кукурудзою давала 30 022 ц врожаю, квасоля між кукурудзою – 30 024 ц, гарбузи між кукурудзою – 441 282 ц. Технічні культури займали 4 978 га, з них – цукрові буряки 3 461 га, з валовим збором 798 074 ц, середньою врожайністю 230,5 ц з 1 га; коноплі – 524 га, при чому валовий збір волокна становив 1 989 ц (середня врожайність 3,7 ц з 1 га), а валовий збір сім'я – 2 512 ц (середня врожайність 4,7 ц з 1 га); соняшник – 266 га з продуктивністю 2 367 ц та середньою врожайністю 8 ц з 1 га. Чернівецький повіт займав провідне місце по середній врожайності цибулі і капусти та друге місце по картоплі в усій Румунії.

Щодо тваринництва, то в середині 1930-х років у Чернівецькому повіті нараховувалося 28 329 коней, 46 915 волів, 38 910 овець, 1 572 кіз та 31 176 свиней. Розвинутим було й бджільництво, адже всього в повіті було 6 580 вуликів, з яких лише 1 580 примітивних (дупляків) [36, р. 129], в той час

коли у 1923 р. у повітах, що ввійшли до Чернівецького після територіально-адміністративної реформи тут було 5 865 [6, арк. 4].

В Сторожинецькому повіті основу економіки складала експлуатація лісів та сільське господарство. Загальна його площа у 1936 р. становила 265 300 га. Орна – 80 018 га (30,16 % повіту) і 0,27 % площі всієї Румунії [36, р. 424]. Неужитки охоплювали 11 670 га, природні сінокоси – 22 146 га з продуктивністю 327 760 ц сіна (14,8 ц з 1 га), пасовиська – 19 921 га, ліси – 80 296 га, сливові сади – 206 га, інші сади – 735 га, виноградники – 10 га [36, р. 425].

З усіх орних площ зернові займали 42 281 га. В тому числі кукурудза – 14 408 га, з валовим збором 202 807 ц, в середньому по 14,0 ц з 1 га; овес – на 12 017 га 132 283 ц (11,0 ц з 1 га середній врожай); пшениця – 6 688 га, з валовим збором 76 955 ц та середньою врожайністю 11,5 ц з 1 га; жито – 6 627 га, валовий збір якого сягав 89 328 ц, а середній – 13,4 ц з 1 га; ячмінь – 2 240 га, при валовому зборі 25 189 ц та середній врожайності 11,2 ц з 1 га. Гречкою засівався лише 301 га.

Культивовані сінокоси та інші кормові культури поширювалися на 11 371 га, в тому числі, конюшина на 7 750 га, з валовим збором 217 475 ц сіна, в середньому по 28,1 ц з 1 га; люцерна – 495 га, що давала 15 576 ц сіна (по 31,4 ц з 1 га). Кормові коренеплоди вирощувалися на 363 га і приносили врожай 72 242 ц (по 199,0 ц з 1 га в середньому).

Продовольчі культури – 13 367 га, з них картоплі 11 753 га, яка давала загальний врожай 1 912 077 ц, а з 1 га – 162,6 ц. Також між кукурудзою сіяли квасоллю (збір 15 998 ц) та гарбузи (114 623 ц) [36, р. 424].

Технічні культури охоплювали 1 329 га. З них конопля на 449 га, з яких збирали 3 041 ц повісом (6,7 ц з 1 га); льон – 265 га і 724 ц повісом (2,7 ц з 1 га); цукровий буряк – 232 га та 47 844 ц коренеплодів (206,2 ц з 1 га).

Площа, зайнята під картоплею, в повіті була на 2-му місці в країні.

В тваринництві найчастіше розводили коней, поголів'я яких у 1936 р. сягало

16 878, волів – 50 587, овець – 28 098, кіз – 2 023, свиней – 22 618. Поширеним було й бджільництво. Про суттєве скорочення або розширення пасік за роки румунського правління немає підстав говорити, оскільки рамокних вуликів у середині 1930-х років налічувалося 4 670, а примітивних (дупляків) – 1 362 [36, р. 425], при тому, що за даними Вашківецького, Вижицького і Сторожинецького повітів станом на 1923 р. нараховувалося 5 294 вулика [6, арк. 4].

Сільське господарство було основною галуззю економіки Хотинського повіту. І навіть ті галузі промисловості, що існували тоді на Хотинщині, були тісно пов'язані з аграрним сектором.

Загальна площа повіту становила 378 200 га. У 1936 р. орні землі складали 303 771 га (80,32 %) від площі повіту і 1,03 % від загальної площі Румунії, неужитки – 1 735 га, природні сінокоси – 3 070 га, пасовиська – 6 728 га, ліси – 39 511 га, сливові сади – 1 132 га, інші фруктові дерева (яблука, груші, горіхи) займали 2 401 га. В повіті поширеним було виноградарство – 363 га.

З площ оброблюваних земель зернові займали 246 935 га, що розподілялися між кукурудзою, якою засівалися 100 320 га (41 %), що давали продукції 1 413 683 ц при середній врожайності 14,1 ц з 1 га; пшеницею на 69 941 га, валові збори якої сягали 604 022 ц, а середня врожайність – 8,6 ц з 1 га; ячменем – 37 450 га, з валовими зборами 309 011 ц, середньою врожайністю 8,2 ц з 1 га; житом – 34 010 га, з валовими зборами 333 309 ц, середньою врожайністю 9,8 ц з 1 га; вівсом – 4 094 га, з продуктивністю 33 478 ц, середньою врожайністю 8,1 ц з 1 га та гречкою – на 1 053 га, з валовим збором 5 397 ц та середньою врожайністю 5,1 ц з 1 га. Під просо відводилося тільки 66 га.

Культивовані сінокоси та інші фуражні культури займали 14 744 га. З них: конюшина на 5 099 га, що давала 105 957 ц сіна при 20,7 ц з 1 га; люцерна – 2 199 га при загальній продуктивності 54 543 ц сіна і середній – 25,6 ц з 1 га. Кормові коренеплоди вирощувалися на 956 га, їх валові збори становили 164 158 ц, по 171,7 ц з 1 га в

середньому. Продовольчі культури займали 16 332 га, з них квасоля – 6 934 га, з валовим збором 50 653 ц і середньою врожайністю 7,3 ц з 1 га; картопля – 5 346 га, загальний врожай якої становив 486 362 ц, а середній – 90,9 ц з 1 га. Картопля між кукурудзою давала 23 024 ц, квасоля – 7 973 ц, гарбузи – 770 879 ц. Технічні культури охоплювали 24 025 га, з них соняшник – 15 445 га, з валовим збором 166 629 ц, середньою врожайністю 10,8 ц з 1 га; цукрові буряки – 2 583 га, із валовим збором і середньою врожайністю 435 419 ц і 168,5 ц з 1 га відповідно; конопля – 1 890 га, з валовим збором 9 281 ц, середнім врожаєм 4,9 ц з 1 га; гірчиця – 1 098 га, із сукупним врожаєм 3 301 ц, та середнім – 3 ц з 1 га; мак – 331 га, з валовим збором 2 170 ц та середньою врожайністю 8,2 ц з 1 га. Площі, засіяні житом, гречкою та маком, займали перше місце у країні. А врожайність анісу в Хотинському повіті була найвищою в Румунії.

У той же час, основні показники поголів'я худоби в Хотинському повіті – коні 55 357, воли 55 073, вівці 178 565, кози 1 306, свині 37 882. Пасічники повіту мали 7 011 рамоків і 5 771 примітивних вуликів (дупляків) [36, р. 219].

Певного розвитку в повіті у міжвоєнний період набуло шовківництво. Якщо до Першої світової війни тут мало хто ним

займався, то вже 1922 р. шовкопряд був завезений в Хотин та ряд сіл повіту. У 1924 р. в Каплівці утворено демонстраційну плантацію шовковиці, де вирощували кокони шовкопряда, а у Клішківцях на базі лісового господарства наприкінці 1920-х років було створено розсадник для вирощування шовковиці. Поступово галузь почала досить серйозно розвиватися у Хотині, Каплівці, Комарові, Грозинцях та Берновому [32, р. 15].

Отже, протягом міжвоєнного періоду в роки окупації території Північної Буковини і Хотинщини королівською Румунією у сільському господарстві регіону, окрім аграрної реформи, здійснено ще ряд заходів з метою підвищення ефективності роботи аграрного сектору і покращення становища селян. Попри певні труднощі головним результатом румунської аграрної політики стало подолання негативних наслідків Першої світової війни і вихід із кризового стану.

Зокрема, румунська влада важливе місце відводила впорядкуванню органів управління аграрним сектором, відновленню сільськогосподарської школи, сприяла наданню матеріальної допомоги селянам. Проте особлива роль відводилася налагодженню роботи Рільничих камер, які з часом надали суттєву допомогу селянам у веденні своїх господарств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 12, оп. 1, спр. 467 Інформаційне повідомлення особливого відділу сигуранци м. Вижниця про незадоволення населення комуни Вашківці роботою комісії по проведенню аграрної реформи. – 3 арк.
2. ДАЧО, ф. 12, оп. 2, спр. 854 Оголошення Генерального санітарно-ветеринарного інспекторату Буковини про заходи боротьби з епізоотичними захворюваннями. – 2 арк.
3. ДАЧО, ф. 15, оп. 1, спр. 3694 Оголошення зоотехнічної комісії Хотинського повіту про організацію виставки худоби у м. Тиргул-Ліпкань. – 4 арк.
4. ДАЧО, ф. 19, оп. 1, спр. 19 Описи сільськогосподарського інвентарю по комунах і листування з примаріями про продаж і здавання в оренду сільськогосподарських угідь. – 613 арк.
5. ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 5013 Справа про затвердження статуту товариства з розвитку садівництва і городництва у Чернівцях. – 32 арк.
6. ДАЧО, ф. 37, оп. 1, спр. 31 Статистичні відомості про кількість вуликів, меду і воску на Буковині. – 4 арк.
7. Anuarul statistic al Romaniei 1922. – București : Tipografia Curții Regale, 1923. – 311 p.
8. Anuarul statistic al Romaniei 1923. – București : Tipografia Curții Regale, 1924. – 274 p.
9. Anuarul statistic al Romaniei 1924. – București : Tipografia Curții Regale, 1925. – 282 p.
10. Anuarul statistic al României 1926. – București : Tipografia Curții Regale, 1927. – 471 p.
11. Anuarul statistic al României 1927. – București : Tipografia Curții Regale, 1928. – 471 p.
12. Codul General al României. Legi uzuale. 1913-1919 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 8. – București : Editura Librăriei Alcalay & Co. – 1242 p.
13. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1919-1922 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 9. – București. –

- 1288 p.
14. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1922-1926 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 11-12. – București. – 1223 p.
 15. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1922-1926 / [complet. C. Hamangiu]. Continuarea vol. 11-12. – Vol. 13-14. – București. – 1295 p.
 16. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1926-1929 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 15-16. – București. – 1318 p.
 17. Legile agrare. 1917-1936 / [complet. G. Alexianu]. – București : Editura Librăriei «Universala» Alcalay & Co. – 230 p.
 18. Ботушанський В. М. Нариси з історії Північної Буковини / В. М. Ботушанський, А. М. Глуговський, І. А. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1980. – 339 с.
 19. Грігоровіч Г. Буковинське селянство в ярмі (уривок) // Бажаємо до України! / О. В. Добржанський, В. П. Старик. – Одеса : Маяк, 2008. – С. 1145-1163.
 20. Квітковський Д. Буковина: її минуле і сучасне / Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський. – Париж-Філадельфія-Дітройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
 21. Кобилянський С. Д. З історії проведення аграрної реформи на Північній Буковині під час окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією / С. Д. Кобилянський // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К. : Наукова думка, 1972. – Вип. 1. – С. 40-51.
 22. Курило В. Північна Буковина, її минуле і сучасне / В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець. – Ужгород : Карпати, 1969. – 247 с.
 23. Литвинов В. К. Аграрная реформа на Буковине во время румынской оккупации 1921-1926 / В. К. Литвинов // Черновицкий государственный университет. Тезисы докладов XIII отчетной научной сессии профессорско-преподавательского состава. – Черновцы, 1957. – С. 69-70.
 24. Малинский В. Аграрная реформа 1918-1924 гг. в Бессарабии / В. Малинский. – Кишинев, 1949. – 144 с.
 25. Піддубник Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини / Г. Піддубний. – Харків, 1928. – 256 с.
 26. Популярний курс рільництва // Час. – 1929. – 11 квітня. – С. 1.
 27. Руснак О. Реалізація положень румунської аграрної реформи в Північній Буковині та Хотинщині в міжвоєнний період / О. Руснак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 16. – С. 168-176.
 28. Фролов Н. П. Аграрные отношения в буржуазно-помещичьей Румынии / Н. П. Фролов. – Кишинев, 1958. – 251 с.
 29. Agricultorul. – 1923. – 15 Februarie, № 3, 4.
 30. Agricultorul. – 1923. – 15 Martie, № 5, 6.
 31. Agricultorul. – 1923. – 15 Ianuarie, № 1, 2.
 32. Ambrojevici T. Monografia agricola a județului Hotin / T. Ambrojevici, A. Potlog. – Câmpina : Tipografia și legătoria de cărți M. S. Gheorghiu, 1929. – 49 p.
 33. Buletinul camerei de agricultură a județului Cernăuți. – Cernăuți : Institutul de Arte grafice și Editură «Glasul Bucovinei», 1927. – № 1, Septembrie 31. – 51 p.
 34. Cardaș A. Aspecte din reforma agrară basarabeană / A. Cardaș. – Chișinău, 1924. – 132 p.
 35. Doboș F. Zece ani de viață agricolă în Bucovina / F. Doboș. – Cernăuți : Glasul Bucovinei, 1929. – 36 p.
 36. Enciclopedia României: Țara românească. – Vol. 2. – 756 p.
 37. Matescu N. Rolul agronomilor în legătură cu împrăștierea / N. Matescu // Reforma Socială-Economică-Politică. – 1920. – 18 Septembrie.
 38. Mitrany D. The Land and The Peasant in Roumania. The war and agrarian reform (1917-1921) / D. Mitrany. – London : Milford ; Oxford University press, 1930. – 627 p.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

ЗМІНИ В ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ наприкінці XIX – на початку XX ст.

*Досліджено зміни в земельних володіннях на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.
З'ясовано чинники, які вплинули на зміни у земельних відносинах у цьому регіоні України.*

Ключові слова: Волинь, земельні володіння, оренда, селяни, поміщики.

Исследовано изменения в земельных владениях на Волыни в конце XIX – начале XX вв. Выяснено факторы, которые повлияли на изменения в земельных отношениях в этом регионе Украины.

Ключевые слова: Волинь, земельные владения, аренда, крестьяне, помещики.

*It is investigated changes in ground possession on Volyn at the end of XIX – the beginning of the XX c.
It is found out factors which affected changes in the ground relations in this region of Ukraine.*

Key words: Volyn, ground possession, rent, peasants, landowners.

Об'єктивний аналіз змін у земельних відносинах на Волині, що відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст., та дослідження чинників, що вплинули на них, складають актуальність статті.

Дослідження земельних відносин на українських землях, у тому числі й у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. неодноразово були об'єктом наукових досліджень українських учених. Цю проблему в різних аспектах розглянули у своїх наукових працях В. Теплицький [1], Р. Оксенюк [2], І. Власюк [4], П. Олешко [5], П. Зайончковський [6], В. Волковинський і Ю. Левенець [8] та інші.

Наприкінці XIX ст. у Російській імперії відбувалися зміни, які позначилися на економічній ситуації в країні. Незважаючи на позитивну динаміку зростання промисловості, ключову роль в економічному розвитку держави продовжувало відігравати сільське господарство. Після відміни кріпосного права у 1861 р., селяни змушені були платити викупні платежі. Наявність сільської общини великою мірою гальмувала розвиток капіталістичних відносин на селі. Ці та ряд інших причин негативно впливали на розвиток селянських господарств. Не була у цьому плані винятком і Волинська губернія.

Досліджуючи зміни в земельних відносинах у цьому регіоні України, варто перш за все окреслити основні категорії землевласників. Як і в більшості Правобережних губерній, на Волині в той час переважало поміщицьке землеволодіння. Великою мірою впливало на земельну ситуацію в краї те, що у Волинській губернії була найнижча в Україні розорюваність земель – лише 37,9 % [1, с. 205]. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. стали все чіткіше проглядатися тенденції щодо скорочення землі, яка була у власності дворян-поміщиків. В результаті непристосованості до ведення господарства в нових умовах частина поміщиків розорювалася й була змушена брати позики у Дворянському банку, закладати свої маєтки, віддавати їх в оренду чи навіть продавати.

Загалом на Правобережній Україні значна частина маєтків, у яких раніше господарство велося виключно кріпосною працею і де не було власних оборотних коштів, після реформи опинилася у складній ситуації. Саме такі дворянські маєтки здавалися в оренду чи продавалися. За період із 1866 по 1880 рр. у трьох правобережних губерніях було продано з торгів здебільшого польськими поміщиками російським та українським поміщикам та купцям 2 447 маєтків

загальною площею 1 613 тис. десятин вартістю понад 42 млн. руб. Частина поміщиків, щоб врятуватися від розорення у зв'язку з відсутністю у них коштів на переведення господарства на капіталістичний лад, знищувала лісові масиви, продаючи деревину лісопромисловцям та деревообробним підприємствам у величезних обсягах. У своєму звіті у 1879 р. волинський губернатор зазначав, що частина поміщиків, які не мали оборотних коштів для ведення господарства в нових умовах, віддали свої маєтки у довгострокову оренду підприємцям. Таких маєтків у 1879 р. у губернії було 472 загальною площею 486 543 десятин землі [1, с. 252-253]. Щодо продажу і застави маєтків, то їх кількість неухильно збільшувалася. В 1896-1900 рр. в Україні було заставлено 4 210 маєтків, з них до продажу було оголошено Дворянським банком 396 [1, с. 251].

Така ситуація з заставою і продажем поміщицьких маєтків не обминула й Волинь. Хоча дореформені борги поміщиків були списані за рахунок викупних платежів селян, поміщицькі господарства у 1888 р. знову мали борг на суму 12 136,4 тис. руб., а до 1903 р. він зріс до 58 935,5 тис. руб. Це призводило до зменшення дворянського землеволодіння. За період з 1862 по 1905 рр. поміщики Волинської губернії втратили 534 тис. десятин землі. 50 % приватновласницьких земель, переважно дворянських, станом на початок 1897 р. було заставлено в Дворянському банку за борги. Але в цілому це не свідчило про повний занепад поміщицького землеволодіння, бо частина поміщиків навпаки збільшила свої земельні володіння і створила великі капіталістичні господарства [2, с. 22-23].

Отже, як бачимо, наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, в тому числі й на Волині почали проглядатися тенденції щодо зменшення поміщицького землеволодіння у зв'язку з нездатністю частини дворян-поміщиків пристосуватися до нових форм ведення господарства. Це зумовило те, що кількість маєтків, які здавалися в оренду чи продавалися зростала. У своїй більшості їх покупцями були поміщики чи купці, які перевели господарство на капіталістичні

рейки. Певну частину земель купували й селяни.

Варто відзначити, що на Волині була значна диференціація поміщицьких землеволодінь. Для більшої аргументації цього твердження проаналізуємо обсяги поміщицьких землеволодінь у Рівненській волості Рівненського повіту Волинської губернії. З п'яти маєтків, які знаходилися на території волості, станом на 1913 р. найбільший був у власності князя Януша Радзивілла, загальна кількість землі в ньому становила 7 194 десятини; князю Казимиру Любомирському належав маєток загальною площею 4 105 десятин; власником третього був відомий політичний діяч В. Шульгін – він у волості володів 1 985 десятинами землі; два маєтки були незначними за обсягом 412 і 165 десятин землі кожен [3, арк. 57-58]. Окрім цього, великі землевласники, зокрема, князі Я. Радзивілл і К. Любомирський, (як свідчать документи того періоду) крім земельної власності володіли й підприємствами, млинами тощо. Свої господарства вони вели з використанням новітніх на той час здобутків агротехніки. Щодо В. Шульгіна, то він, окрім землі, також мав у своїй власності й новозбудований Бабино-Томахівський цукровий завод. Крім володінь у Рівненській волості, В. Шульгін мав у своєму володінні маєток в Острозькому повіті Волинської губернії загальною площею близько 500 десятин землі.

Це свідчить, що частина поміщиків-дворян вели сільське господарство, орієнтуючись на ринок, а ті, хто цього не робив, поступово втрачали свої земельні володіння. Таким чином, серед поміщиків існувала серйозна майнова диференціація.

Щодо національного складу волинських поміщиків, то впродовж XIX ст. кількість маєтків, які належали полякам, поступово скорочувалася. Якщо на початку XIX ст. основну масу поміщиків Волині становили поляки, то станом на 1897 р. із 12 827 окремих приватновласницьких одиниць полякам належало 1 307 маєтків. Стосовно маєтків, які були у власності українців, то станом на 1913 р. на Волині було 1 488 володінь площею від 50 до 100 десятин та 2 504 володіння площею понад 100 десятин.

У регіоні почали проглядатися тенденції щодо скорочення великих землеволодінь. За період з 1860 по 1900 рр. вони скоротилися на 26 % [4, с. 61; 5, с. 8-10].

Хоча середній розмір поміщицьких землеволодінь на Волині становив 790,1 десятин землі на одне господарство, варто враховувати, що в той час існували й поміщики, чий земельні володіння налічували не один десяток тисяч десятин землі, а в деяких, як, скажімо графа А. І. Потоцького, було більше 100 тис. десятин землі. Крім нього, величезними земельними володіннями у цьому регіоні володіли, як уже зазначалося князі Любомирські, Радзивілли, Сангушки та деякі інші магнати. Крім представників старих аристократичних родів величезні земельні латифундії мали також і промисловці. Так, родина власників цукрових заводів – Терещенків, мала у своєму володінні більше 140 тис. десятин землі, в тому числі й на Волині.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у поміщицькому землеволодінні на території Волинської губернії відбулися зміни, які були продиктовані проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство. Частина дворян-землевласників розорялася й змушена була продавати свої землі. Інші землевласники, які під час ведення свого господарства орієнтувалися на ринкові відносини й мали обігові кошти, не лише зберегли свої володіння, але й значно їх збільшили.

Крім поміщиків-дворян, на Волині, зростала кількість українців, які мали у своєму володінні земельні наділи від 50 й більше десятин. У той період серед землевласників краю, котрі володіли десятками тисяч десятин землі, почали з'являтися й представники промисловців, які купували землі в дворян, що розорилися. Таким чином, у землеволодіннях дворян-поміщиків наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися значні зміни: як на території всієї імперії, так і Волині зокрема.

Найчисельнішу групу землевласників у Волинській губернії на початку XX ст. склали селяни. Станом на 1912 р. у губернії в сільській місцевості проживало більше 90 % населення. Середні селянські

наділи на Волині на одну рев'язьку душу населення становили: у колишніх поміщицьких селян – 4 десятини землі, у державних – 5,6 десятини [1, с. 126]. Однак у трьох повітах губернії, а саме: Володимир-Волинському, Ковельському та Овруцькому середні наділи були більшими й становили відповідно 5,24 десятини на одну рев'язьку душу [6, с. 287]. Однак у зв'язку із зростанням чисельності населення відбувся перерозподіл земельних наділів і станом на 1900 р. на одну рев'язьку душу колишніх поміщицьких селян припадало до 1,7 десятин землі. Одночасно зросла чисельність селян, які взагалі не володіли орною землею. Їх на Волині було 8,2 % [2, с. 25].

Стосовно середніх земельних наділів на одну селянську родину, то у різних повітах губернії вона була неоднаковою. Так, у Рівненському повіті на початку XX ст., як свідчать подвірні списки селян повіту, селянський двір володів у середньому від 9 до 11 десятин орної землі, крім цього, мав у своєму розпорядженні сіножаті, користувався випасами, які були у власності общини. В інших повітах селянські родини мали трохи більше чи менше землі. Крім тих селян, які мали сільськогосподарські угіддя, були й ті, що їх не мали. Такі селянські родини володіли, як правило, лише городами й становили найбіднішу частину сільського населення Волині.

Отже, на початку XX ст. у зв'язку з приростом населення ситуація у селі загострилася, що було викликане зменшенням кількості землі на одну рев'язьку душу населення, і в результаті погіршився рівень життя селян. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвиток товарно-грошових відносин у волинському селі гальмувався наявністю общини, яка перешкоджала селянам купувати й продавати землю, а вийти з її складу було непросто.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських губерніях існувало три види селянського землеволодіння: подвірне, общинне та особисте. Найкращим для селян було особисте володіння землею: викупленою у поміщика чи держави (наділ), так і додатково купленої, або, як її в той час називали, «прикупки». Ця земля була у приватній власності чи власності товариства

при купівлі ділянки товариством (артіллю). Це було зумовлено тим, що поміщики намагалися продати найкращі земельні ділянки повністю, а селяни не мали можливості їх одноосібно придбати, тому й купували їх спільно. На початку ХХ ст. громадська та артільна купівля землі складала майже половину з усіх 5 666 тис. десятин землі, тоді як одноосібна купівля до 10 десятин, що здійснювалася в основному селянами, становила трохи більше 5 % [7, с. 370].

При подвірному землеволодінні вся земля, яка переходила в наділ громаді при звільненні, ділилася на окремі ділянки, що передавалися у власність окремих селянських родин. Громада при цьому користувалася такими територіями, як площі, вулиці, озера тощо. Завідував подвірною ділянкою старший господар дому. У цьому випадку ділянки не передавалися за заповітом, а відбувалася лише зміна домовласника. Це майно також не передавалося у сплату боргу господаря дому чи членів його родини [7, с. 370].

При общинному господарюванні громада села як юридична особа володіла земельним наділом, передаючи його в тимчасове користування частинами сім'ям своїх членів. При цьому в особистій власності селянина була лише його присадибна ділянка, а общинні землі періодично переділялися. Однією з підстав переділу були суперечки між членами общини, які виникали досить часто, а отже часто відбувалися й переділи [7, с. 370-371].

Таким чином, при подвірному та общинному землеволодінні селяни не мали права обмінювати, дарувати свої земельні наділи. Це великою мірою ускладнювало розвиток капіталістичних відносин на селі. Тому проблема общинного землеволодіння стала особливо актуальною на початку ХХ ст. Ще однією причиною, гальмування розвитку селянських господарств були викупні платежі, які селяни продовжували сплачувати.

9 (22) листопада 1906 р. був опублікований указ під назвою «Про доповнення деяких настанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування». Публікація цього

закону поклала початок проведенню столипінської аграрної реформи. Вона була спрямована на подолання багатоукладності у сільському господарстві країни. Загалом це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства. Прем'єр-міністр Російської імперії П. А. Столипін – ініціатор цієї реформи, розумів, що однією з наважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства було те, що процес формування капіталістичних способів господарювання на селі відбувався дуже повільно. Тому всі столипінські законодавчі рішення мали на меті вирішити цю проблему, бо саме від цього залежав успіх реформи [8, с. 118-119].

Таким чином, основне завдання проведення столипінської аграрної реформи полягало в руйнуванні селянської общини, яка протидіяла капіталізації селянського сільського господарства. Важливим елементом цієї реформи було створення хутірського селянського господарства, що було можливим лише тоді, коли селяни зможуть самостійно розпоряджатися своїми земельними наділами. Однак у цьому плані були значні проблеми: для розселення селян хуторами потрібно було провести попередню розверстку надільної землі, що було зробити не так просто [9, с. 160].

Загалом під час проведення столипінської аграрної реформи за період із 1907 по 1915 рр. у Російській імперії вийшли з громад 2 478 232 домовласники. Вони становили 26 % всього селянства [9, с. 118].

Проте на території Волинської губернії станом на 1915 р. виділилися на відруби і хутори лише 35 836 господарств, що становило 11 % усіх селянських дворів [2, с. 51]. Отже, на Волині кількість селян, які погодилися виділятися на відруби й хутори, була нижчою, ніж у середньому по імперії.

Під час проведення столипінської реформи уряд здійснював також і кредитування селянських господарств. Так, для стимулювання травосіяння у Волинській губернії у 1913 р. на це було асигновано 75 тис. руб. На одне господарство видавалося по 25 руб., але лише при наявності довідки від агронома про доцільність позики. Такі довідки, як правило, отримували лише заможні селяни [10, с. 103].

Під тиском Першої російської революції 1905-1907 рр. Микола II видав указ згідно з яким з 1 січня 1906 р. викупні платежі колишніх поміщицьких і державних селян зменшувалися удвічі, а з 1.01.1907 р. вони припиняли їх виплачувати. З метою зменшення малоземелля селян, яке в країні набирало загрозливих масштабів, було дано розпорядження Селянському банку створити умови для купівлі малоземельними селянами земель [11, арк. 1-13в.]. Для надання їм допомоги у цій справі було створено повітові землевпорядні комісії [11, арк. 10].

Після початку проведення аграрної реформи кількість селян на Волині, які купували землю, зросла. У 1911-1913 рр. поміщики становили лише 2 % покупців землі, натомість селяни – 92 %. Серед продавців землі поміщики становили 21 %, селяни відповідно – 49 %, представники інших станів – 30 %. Однак ціни на землю у різних повітах губернії були різними. Вартість 1 десятини без посередництва Селянського банку в середньому складала 313 руб. Найдорожче коштувала земля у Рівненському повіті – 390 руб., найнижча була в Овруцькому повіті [4, с. 65].

Багато селян після початку столипінської реформи зверталися до повітових земельних комісій з проханням допомогти придбати землю за допомогою Селянського банку. Так, у 1907 р. селяни с. Баране Острозького повіту Волинської губернії за допомогою банку придбали у місцевого поміщика 635 десятин землі. Тоді ж придбав землю й ряд селянських родин з с. Новоставці цього ж повіту. Деякі селяни з вищеназваних та інших сіл Острозького повіту після придбання землі переселялися на відруби чи хутори [12, арк. 37зв.-38]. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших повітах губернії.

Таким чином, на території Волині після початку проведення столипінської аграрної

реформи зросла кількість селян, які купували землю. Одночасно серед продавців землі 49 % були селяни, що свідчить про процес посилення майнової диференціації селянства Волині.

За період з 1883 по 1912 р. у Волинській губернії 52 109 селян за посередництва Селянського банку придбали 221 764,5 десятин землі [13, с. 84]. Частина селян купували землю без посередництва цього банку.

Крім володіння землею на правах власності, частина селян брали її в оренду. Так, на початку ХХ ст. на Волині селяни орендували 145,2 тис. десятин землі, що становило 6,4 % всієї надільної землі [14, с. 56].

Стосовно обсягів орендованої землі, то це залежало від можливостей самої селянської родини. Так, в Острозькому повіті Волинської губернії, як свідчать дані місцевої землевпорядної комісії у 1907 р., селяни орендували в середньому від 1 до 5 дес. землі на родину. Найбільше землі орендували ті селяни, які у своєму володінні мали більше 8 десятин землі. Ті ж селянські родини, що мали малі земельні наділи або взагалі їх не мали орендували, як правило від 1 до 3-х десятин землі [15, арк. 7-8].

Неодноразово селяни, які орендували землю в поміщиків чи інших осіб, згодом купували її в свою власність, як це було в с. Стойло Острозького повіту, коли в 1907 р. 9 селян придбали у поміщика орендовану ними землю [12, арк. 39].

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині у земельних відносинах спостерігалися зміни, спричинені проведенням столипінської аграрної реформи. Незважаючи на швидке зростання ціни на землю, кількість селян, які її купували, зростала. Однак одночасно з зменшенням поміщицьких землеволодінь, була частина селян, які також продавали свої земельні наділи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.) / В. П. Теплицький. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 308 с.
2. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 385, оп. 1, спр. 10, арк. 57-58.

4. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900-1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – Вип.»30. – С. 60-71.
5. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / П. С. Олешко ; НАН України ; Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Львів, 2001. – 17 с.
6. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, перераб. и доп. / П. А. Зайончковский. – М. : Просвещение, 1968. – 368 с.
7. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. Т. 1. – К. : Наукова думка, 2006. – 631 с.
8. Волковинський В. М. П. А. Століпін: з життя та державної діяльності / В. М. Волковинський, Ю. А. Левенць // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116-123.
9. Необходимость расселения хуторами // Хутор. – 1906. – № 2 – С. 159-162.
10. Гайдай Л. І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи / Л. І. Гайдай // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 100-106.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 1, арк. 1-1зв., 10.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 4, арк. 37зв.-39.
13. Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
14. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54-63.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 16, оп. 1, спр. 9, арк. 7-8.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Я. П. Цецик, 2012

Стаття надійшла до редколегії 27.02.2012

МІСЦЕ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у 1919 р.

Проаналізовано законодавчі акти і реальна політика в аграрній сфері діючих урядів на Півдні України в 1919 р. Особливе місце відведено аналізу аграрної сфери впливу народних ватажків на численні маси населення. Аграрна політика розглянута як один із найголовніших рушійних факторів революції 1917-1922 рр.

Ключові слова: аграрна реформа, аграрна політика, Південь України, повстанство, національна революція.

Проанализированы законодательные акты и реальная политика в аграрной сфере действующих правительств на Юге Украины в 1919 г. Особое место отведено анализу аграрной сферы влияния народных вождей на массы население. Аграрная политика рассмотрена как один из главнейших движущих факторов революции 1917-1922 гг.

Ключевые слова: аграрная реформа, аграрная политика, Юг Украины, повстанчество, национальная революция.

In the article legislative acts and real policy are analyzed in the agrarian sphere of operating governments on South of Ukraine in 1919. The special place taken to the analysis of agrarian sphere of influence on the population of leaders of folk motion. An agrarian policy is examined as one of the most main motive factors of revolution 1917-1922.

Key words: agrarian reform, agrarian policy, South of Ukraine, insurgent, national revolution.

Події національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1921 рр. знайшли широке відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Чи не найбільш драматичним, кульмінаційним періодом Української революції був 1919 р., і чи не найбільший інтерес широкого загалу істориків викликає боротьба за владу в південноукраїнському регіоні у 1919 р. Висвітлення цього явища в радянській історіографії характеризувалося високим рівнем політичної заангажованості і завжди супроводжувалося гострими ідеологічними баталіями різних угруповань істориків.

У 1919 р. на території Півдня України зіткнулись у боротьбі війська Антанти, А. Денікіна, Директорії УНР і більшовиків. Існувала й відокремлена від усіх могутня військова сила – селянський повстанський рух.

Чимало проблем селянського повстанського руху 1919 р. висвітлювались істориками в різних аспектах: широко досліджена статистика та динаміка його розвитку [2; 20;

21; 24; 35; 36], форми і методи боротьби селянських повстанських загонів [1; 7; 16; 25], є роботи, присвячені окремим проблемам та персоналіям діячів повстанського руху [3; 6; 9; 17]. Проте існують фундаментальні питання, пов'язані з проблемою антибільшовицького руху, які потребують глибшого аналізу. Детального дослідження заслуговує аграрне питання в політичній і військовій боротьбі за владу на Півдні України в 1919 р.

Директорія УНР розпочала захоплення влади в Україні 14 листопада 1918 р., після обнародування П. Скоропадським грамоти про федерацію України з Росією. У більшості губерній України це відбувалось досить мирним шляхом. Крах гетьманського режиму на Півдні відбувся надзвичайно швидко і неоднозначно.

У південній правобережній частині, що охоплювала західну частину Катеринославської губернії з губернською столицею та всю Херсонську губернію з Одесою, Миколаєвом і Херсоном, етносоціальна база Директорії була достатньо широкою, а в

деяких місцях влада до Директорії переходила мирним шляхом. Але переважав все-таки напіввійськовий чи військовий сценарій її встановлення [27, с. 221].

16 січня 1919 р. Директорія УНР, соціалістична за формою і українська за змістом влада, оголосила війну більшовицькій Росії. Комуністична Росія, а не країни Антанти, була найбільшим ворогом вільної України у боротьбі за соціалізм і незалежність. *«Орієнтація на Антанту стала головною віссю дипломатичних зусиль Директорії»*, – справедливо наголошують вітчизняні вчені [14, с. 82].

Головні зусилля нової влади були спрямовані на дипломатичні домовленості та пошук союзників за кордоном, тоді як радянські війська почали свій другий наступ на Україну.

250-тисячна Червона армія, що «визволяла» Україну, була сформована завчасно влітку-восени 1918 р. виключно на кошти та озброєння Росії та на її території. Крім росіян, євреїв у складі «визволителів» були башкири і татари (6 тис. чол.), китайці (5 тис.), угорці (1 тис.) та кавказький полк. Лише у двох українських дивізіях, створених улітку 1918 р. на території Росії, що наступали на Київ, була певна частина українців. Згідно з наказом № 220 Реввійськради РСФРР від 13 листопада 1918 р. та секретним додатком до нього за № 48, до складу командування штабів та управлінь усіх частин (полків, дивізій, бригад), що наступали на Україну, належали тільки росіяни та євреї. Мешканців України, вказувалось в циркулярах, можна було призначати на посади не вище командира батальйону, та й то не масово [11, с. 48].

На відміну від Червоної армії, українське військо знаходилось відразу у програшній позиції. Ще до наступу більшовицьких військ солдати, які брали участь у поваленні Гетьманату, повернулися до сіл, ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю Директорії.

Для того, щоб привернути селянство на свій бік, 15 грудня 1918 р. Директорія видала закон про заборону продажу, закладу та оренди землі [5]. 25 грудня було опубліковано

Декларацію, в якій було оголошено, що до остаточного вирішення земельної реформи всі трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а інші землі переходять в користування малоземельних і безземельних селян [29, с. 15].

Під тиском вимог селянства, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону було взято відповідний акт Центральної Ради і в дещо зміненому вигляді подано на розгляд Директорії. 8 січня 1919 р. цей документ було ухвалено [4]. Аграрний акт УНР скасовував приватну власність на землю і вона ставала *«добром народу»* України. Земля відводилась земельними управами у приватнотрудове користування. За трудовими селянськими господарствами залишилося в користуванні не більше 15 десятин землі.

«Закон про землю в Українській Народній Республіці» складався з трьох розділів: «Загальні положення», «Основні положення» та «Перехідні заходи» – і містив тридцять шість статей [33, арк. 34-36].

Стаття перша ліквідувала приватну власність *«на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багатствами та лісами»* в межах республіки – віднині все це стає *«добром народу УНР»*, а *«верхове порядкування і розпорядження ... належить верховній владі УНР»*. У 13 та 21 статтях визначалися нижня та верхня норма землекористування: не менше як п'ять і не більше ніж п'ятнадцять десятин землі. Тільки на неродючих ґрунтах розмір ділянки міг перевищувати встановлені норми [33, арк. 35].

Уся надлишкова земля понад максимальну норму землекористування переходила у державний фонд без викупу; разом із землею від колишніх власників *«переходить до розпорядження земельних управ живий і мертвий сільськогосподарський реманент»*, який передавався у користування трудових сільськогосподарських спілок. Із цього земельного фонду *«в першу чергу задовольняються потреби місцевого малоземельного та безземельного хліборобського населення, в другу чергу – потреби місцевого нехліборобського населення і немісцевого населення»*, – зазначалося в законі [33, арк. 36]. Тобто,

закон Директорії від 8 січня 1919 р. мав більш радикальний характер, ніж аналогічний документ Центральної Ради.

Отже, аграрна політика Директорії УНР була яскраво вираженою класовою політикою, спрямованою на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Вона постійно балансувала між економічною доцільністю і популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів. Земельне законодавство Директорії все ж не виконало свого головного завдання – консолідації селянства навколо влади УНР. Це було однією з головних причин падіння Директорії.

На початку 1919 р. радянські війська починають успішний наступ на Україну: 27 січня було захоплено Катеринослав, 10 березня – Херсон, 15 березня – Миколаїв, 6 квітня – Одесу. Отже, наприкінці весни 1919 р. більша частина Південної України опинилася під контролем більшовиків [32, арк. 13]. Як і раніше, цей регіон вони розглядали як продовольчу і паливно-металургійну базу Росії. До того ж Південь був важливим стратегічним регіоном, який після краху Австро-Угорської та Німецької імперії вважався базою для поширення радянського впливу на сусідні країни, зокрема ті, що були розташовані в басейні Чорного моря і в Центральній Європі.

Особливою складовою комуністичної політики в Україні в 1919 р. став «червоний терор» – масовий терор, що здійснювався більшовиками проти широких соціальних груп, які були оголошені «класовими ворогами» або звинувачувалися в «контр-революційній» діяльності.

Згідно Декрету «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. більшовики ставили перед собою завдання боротьби з контр революцією, спекуляцією та злочинами шляхом ізолювання «класових ворогів» у концентраційних таборих і шляхом фізичного знищення «*всіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів*» [15].

Дії червоногвардійців на Україні відрізнялися особливою жорстокістю [24, с. 128-170].

В основу політики більшовиків в Україні в цей час були покладені принципи «воєнного комунізму», політичного курсу, який з

1918 р. активно проводився в Росії, про що свідчать рішення III з'їзду КП(б)У, який відбувся у березні 1919 р.

Сутністю політики «воєнного комунізму» [12, с. 123] була спроба прискореними темпами перейти до нового суспільного ладу. Будівництво комуністичного суспільства було пов'язано з революційним насильством та найжорстокішим терором. Конкретно ж мова йшла про насильницький злам існуючої на той час економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових, ринкових відносинах, і заміну її прямим (без грошей) продукто-обміном, який здійснював апарат управління – чиновники, а не ринкові механізми. Тим самим в економіці утверджувалася адміністративно-командна система. Активізувалися процеси націоналізації фінансів, транспорту, системи зв'язку й промисловості. У першу чергу націоналізувалися підприємства цукрової, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості, почалася націоналізація і більш дрібних підприємств, однак проведені реформи не підвищили ефективність виробництва. У промисловості утверджувалася система главкізму, саме главки по вертикалі здійснювали управління підприємствами певної галузі, повністю розпоряджалися їх ресурсами і робочою силою: в управлінні промисловістю була встановлена жорстка централізація. Робітники за роботу отримували натуральний пайок.

Важливою складовою політики «воєнного комунізму» стала продовольча політика більшовиків. 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК в Україні встановлювалася продовольча диктатура, а саме: була оголошена монополія держави на найважливіші продовольчі товари, якими розпоряджалися лише державні органи, розподіляючи їх у вигляді пайків тощо. Отримували ці продовольчі товари через продовольчу розкладку, за якою все зерно, крім певного мінімуму, селяни повинні були здавати державі за встановленими нею ж цінами. Приватна торгівля продуктами харчування заборонялася: продовольча диктатура безпосередньо стосувалася інтересів селян як дрібних товаровиробників, підриваючи економічну основу їх існування. Селяни були незадоволені аграрною політикою більшовиків. У 1919 р. на землях, що перебували під владою

більшовиків, було проголошено конфіскацію 14,5 млн. десятин землі. Слід підкреслити, що селяни з них отримали лише 5 млн. дес., і не найкращих земель. 2,5 млн. дес. залишилися під радгоспи та різні сільськогосподарські підприємства (цукрові заводи, винокурні та інші). 7 млн. десятин, надлишки землі у заможних селян, конфіскувати не встигли. Отже більшість селян була вкрай невдоволена такою політикою більшовиків.

Аграрна політика більшовиків в українському селі на Півдні України в 1919 р. мала свої особливості. Цей регіон був основним виробником товарно-сільсько-господарської продукції. Тому саме тут найбільш важливими були питання земельної та продовольчої політики [26, с. 241].

У земельному питанні більшовики намагалися негайно перейти до колективних форм господарювання. Під час ліквідації поміщицького землеволодіння перевага надавалась утворенню радгоспів і комун, але для селян це було неприйнятним.

Віддавати хліб за продрозкладкою селяни не хотіли, як правило, його забирали силою продзагони. Посилюються антибільшовицькі настрої, селянство чинить опір. План продрозкладки для південноукраїнських губерній на 1919 р. було встановлено у 13,9 млн. пуд., а заготовили лише 10,5 млн., і те з величезними зусиллями. Розпочалася хвиля антибільшовицьких повстань селян у регіоні.

Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена: продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилась примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини земель селянам, але користуватися нею в умовах «воєнного комунізму» було неможливо. Не покращила ситуацію і класова політика, яка включала натравлювання одних верств села на інші [18, с. 31-33]. Стихийний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «*куркульським бандитизмом*». Селянські виступи прийнято було називати «*антирадянськими*», хоча більшість антибільшовицьких повстань не були анти-

радянськими. Про це свідчать і їх гасла: «*Геть комуністів і чрезвычайку!*», «*Вся влада селянству!*», «*Ради без комуністів і ЧК*» [13, с. 9].

Антибільшовицькі повстання, що спалахнули в квітні-травні 1919 р., охопили територію сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та північно-східну частину Одеської областей.

Великий резонанс в Україні мав виступ отамана Григор'єва – колишнього штабс-капітана царської армії, який служив у гетьмана П. Скоропадського, а потім об'єднав численні партизанські загони і передав їх у розпорядження С.Петлюри. На початку лютого 1919 р. Григор'єв перейшов на бік більшовиків і відзначився у бойових діях проти військ Антанти на Півдні України. За визволення Одеси від іноземних інтервентів він був нагороджений орденом Червоного Прапора. В. Антонов-Овсієнко довірив отаману реформувати свої загони у бригаду, яку включили до Задніпровської дивізії. З квітня 1919 р. григор'євська бригада була реформована в дивізію, але в ній переважали настрої «*селянської вольниці*» [22, с. 52-54].

Незважаючи на внутрішньополітичну кризу для російських комуністів, 1919 р. став роком найбільшого тріумфу і найбільшої поразки російських більшовиків на міжнародній арені. Після жовтневого перевороту комуністи в своїй політичній програмі оголосила про намір здійснення світової комуністичної революції. Протягом 1917 – початку 1919 рр. більша частина діяльності РКП(б) була спрямована саме на зовнішньополітичну діяльність. Коли в Угорщині в 1919 році була здійснена спроба встановити радянську владу, більшовицьке керівництво впевнилось в правильності своєї теорії. Угорщина розглядалась як місток з Росії до Європи. Але становище в Радянській Угорщині було надзвичайно хитким, Російська республіка прагнула надати всіляку допомогу новоутвореній Радянській республіці. Перш за все, Угорській республіці необхідна була військова підтримка, адже навколо неї знаходились країни ворожого табору. Навіть зі східної частини, де була розташована Галичина, не було підтримки. Вона перекривала шлях для з'єднання

російських і українських військ з військами Радянської Угорщини.

7 травня 1919 р. Григор'єву було наказано йти маршем у Бессарабію, але перед самим походом він зі своїм військом відверто нехтує наказами головнокомандуючого 3-ї Української радянської влади, до якої входили його частини, і від'їжджає зі своїми військами на Херсонщину. Тут він очолює масовий селянський виступ. Значна частина південноукраїнського регіону підтримала цей рух. На бік повсталих перейшла також низка тилових червоних частин у Херсоні, Катеринославі, Миколаєві, Черкасах, Кременчуку та інших містах.

Для подальшої боротьби, Григор'єву необхідна була ідеологічна платформа. 8 травня 1919 р., на центральній площі Єлисаветграда Ю. Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом «Універсал», який закликав український народ піднятися на боротьбу з комуністами.

«Універсал» став маніфестом повстанців отамана Григор'єва і документом, де була вичерпно викладена ідейно-політична платформа повстанського григор'євського руху. В універсалі живо описується життя звичайного українського люду: *«замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайну і комісарів з московської обжорки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, із зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це – на користь народню»*. «Універсал» закликав народ до боротьби: у документі давалися директиви подальшої діяльності повсталого селянства [28, с. 203-204; 19, с. 146-147]. З тексту документу видно, що отаман Григор'єв чітко розумів те, що він робить. Майбутня держава, за Н. Григор'євим, мала стати не просто комуністичною, а соціал-демократичною республікою. Про самостійність держави у документі не йшлося, а от про права та свободи людини він таки завчасно подумав. Зміст «Універсалу» відбиває інтереси досить широких кіл селян-власників, які негативно

ставились як до гетьманщини, Директорії, так і до влади комуністів. Ідеалами цієї великої частини селянства, як і раніше, були земля і воля, можливість вільно господарювати на своїй землі без усякого гнобителя.

Першим містом, який григор'євці захопили під час антибільшовицького повстання, став Єлисаветград. Уже 7 травня 1919 р. загони отамана контролювали значну частину цього міста. 9 травня до міста прибув сам отаман Григор'єв. За його наказом більшовицький виконком було розігнано, а більшість його членів – заарештовано і розстріляно. Потрапив під арешт і військовий комісар Єлисаветграда Жгенті. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Н. Григор'єва. Трохи згодом отаман запропонував скликати з'їзд робітників та селян Єлисаветградського повіту, який і мав вирішити найбільш важливі питання повітового життя [10, с. 145].

Але поступово Н. Григор'єв втрачав підтримку селян, без якої григор'євське військо розкололося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення [31, арк. 7].

Заколотом Н. Григор'єва вдало скористалось білогвардійське командування. Перші спроби організувати вторгнення денікінців на Україну припадають на січень 1919 р., успіху яких сприяє ряд обставин.

Скориставшись тим, що основні сили радянських військ були розосереджені в боротьбі на інших фронтах, денікінці до середини літа 1919 р. досягли перших успіхів. До початку червня лінія Південного фронту проходила через Царицин на Балашов, пізніше – південніше Воронежа і Курська, західніше Харкова на Катеринослав і Херсон.

Отже, наприкінці літа 1919 р. на Південь України поширилась влада Денікіна. Одна з головних помилок денікінського режиму була в аграрній політиці – прагненні відновити поміщицьке землеволодіння. Це викликало великий супротив селян: повертаючи собі маєтки, поміщики примушували селян повертати землю і реманент, виплачувати великі контрибуції. Щоправда,

у майбутньому денікінці обіцяли надавати селянам землю за викуп, при цьому залишаючи більшу частку землі поміщику.

Отже, наприкінці літа 1919 р. Південь України був захоплений білогвардійськими військами, спроби яких відновити поміщицьке землеволодіння, «третьої сніп» та реквізиції, наштовхнулись на чималий опір населення. Селянство не прийняло як політику «воєнного комунізму» більшовиків так і денікінського режиму.

Економічна диктатура більшовиків і білогвардійців збільшила коло прихильників махновського руху. В економічній політиці «Гуляйпільської республіки» чільне місце займали економічні інтереси селянства, збереження вільного ринку [34]. Соціально-економічна програма була остаточно закріплена на Другому з'їзді повстанців

Гуляйпільського району: «не дозволити проведення продовольчої диктатури радянської влади, за економічну свободу селянства» [34]. У сфері аграрної політики була запропонована така програма: відміна податків селянам; відміна Декрету про націоналізацію землі з поверненням її селянам і заборона купівлі-продажу.

Таким чином, аграрне питання було найважливішою складовою боротьби за владу на Півдні України у 1919 р. Кожен уряд, що приходив до влади, намагався вирішити земельну проблему відповідно до своїх внутрішньополітичних інтересів. На кінець 1919 р. в регіоні закріпилась влада білогвардійців, але непродумана аграрна політика Денікіна на Півдні невдовзі прискорить падіння денікінського режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсиенко: в 4 т. – М., 1924-1933. – 324 с.
2. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917-1921 гг. – К., 1991. – С. 124-154.
3. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1919-1921) / В. Верстюк. – К., 1991. – 334 с.
4. Вісник Державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – 11 лютого.
5. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 21 грудня.
6. Волковинский В. Нестор Махно: легенды і реальність / В. Волковинський. – К., 1994. – 125 с.
7. Гамрецкий Ю. Октябрь и гражданская война на Украине / Ю. Гамрецкий, А. Гриценко. – К., 1987. – 234 с.
8. Годы борьбы. 1917-1927. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск, 1927. – 128 с.
9. Горак В. Повстанець чи бандит? Трагедія отамана Григор'єва / В. Горак // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 124-132.
10. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження / В. Горак – Фастів : «Поліфаст», 1998. – С. 282.
11. Гражданская война на Украине (1918-1920). – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 465 с.
12. Грінченко В. Аграрна політика більшовиків в українському селі в 1919-1920 рр. на Півдні України / В. Грінченко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1997. – С. 123-134.
13. Денікінське підпілля в Миколаєві (Вступ) // Літопис революції. – 1926. – № 3-4. – С. 9-14.
14. Держалюк М. Українсько-російські відносини у 1917-1922 рр. / М. Держалюк // Пам'ять століть. – 2000. – № 5. – С. 80-88.
15. Еженедельник ВЧК. – 1918. – 7 вересня.
16. Кин Д. Крестьянство и гражданская война / Д. Кид // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12.
17. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998. – 54 с.
18. Котляр Ю. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925) / Ю. Котляр. – Миколаїв–Одеса : «ТОВ Від», 2003. – 223 с.
19. Круть В. До історії боротьби проти григор'івщини на Україні / В. Круть // Літопис революції. – 1923. – № 5-6. – С. 143-157.
20. Кубанин М. Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма) / М. Кубанин // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12.
21. Кульчицкий Ю. Повстанський рух 1918-1926. У пошуках історичної правди / Ю. Кульчицький // Збірник на пошану Миколи Чубатого. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1987.
22. Кульчицкий Ю. Шаблі з плугів: український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 354 с.

23. Левенштам М. Спогади про земельну роботу на Одещині / М. Левенштам // Селянська правда. – 1925. – 20-21 лютого.
24. Малик Я. Впровадження радянського режиму в українських селах (1919-1920) / Я. Малик. – Львів : ЛДУ, 1996. – 267 с.
25. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н. Супруненко. – М., 1966. – 124 с.
26. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
27. Турченко Г. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 342 с.
28. Універсал отамана Григор'єва // Антонов-Овсеєнко В. Записки про громадянську війну. – Т. 4. – С. 200-224.
29. Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / П. Христю. – Відень, 1921. – Т. 4. – 345 с.
30. ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 93.
31. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 234.
32. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 233.
33. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 265.
34. Шлях до волі. – 1919. – 24 січня.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Ю. Г. Шпак, 2012

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2012

***ІСТОРІОГРАФІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ В УКРАЇНІ***

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІКТОРА ПЕТРОВИЧА СКАРЖИНСЬКОГО КРІЗЬ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ І КРАЄЗНАВСТВА

Розглянуто процес наукового вивчення постаті Віктора Петровича Скаржинського – визначного лісівника та господарника Південної України – у радянській історичній літературі та краєзнавчих розвідках.

Ключові слова: В. Скаржинський, історіографія, краєзнавство, Південна Україна, лісівник.

Рассмотрено процесс научного изучения личности Виктора Петровича Скаржинского – великого лесовода и хозяйственника Южной Украины – в советской исторической литературе и краеведческих заметках.

Ключевые слова: В. Скаржинский, историография, краеведение, Южная Украина, лесовод.

The article investigates process of scientific study of figure of Victor Skarzhynsky – prominent specialist in forestry and manager of South Ukraine in soviet historical literature and regional secret services.

Key words: V. Skarzhynsky, a historiography, study of local lore, Southern Ukraine, specialist in forestry.

У сучасній історичній науці одне з чільних місць посідають персонологічні дослідження, оскільки мають вирішальне значення для з'ясування ролі української національної та регіональної еліти у різні історичні періоди. Актуальним є вивчення біографій окремих осіб, які своєю діяльністю зумовлювали поступальність історичного розвитку України. У цьому контексті привертає увагу політична, економічна, військова, громадська діяльність дворян, що сприяла розвитку українських земель у складі Російської імперії. Усвідомлюючи місце свого народу у світовій історії та його право на національне самовизначення, українські дворяни – нащадки козацької старшини, стали носіями національної ідеї, намагалися своєю багатогранною суспільною діяльністю покращити життя українців, були рушійними силами прогресивних перетворень у суспільстві. Одним із найбільш цікавих й репрезентативних представників південно-українського дворянства є Віктор Петрович Скаржинський.

Віктор Петрович Скаржинський (1788-1861) – дворянин IV рангу, придворний

камергер, колезький асесор, маршалок дворянства Херсонської губернії, командир Ескадрону ополченців імені В. П. Скаржинського під час війни 1812 року. Ініціативний господарник, лісівник, винахідник, меценат, громадський діяч, нагороджений орденами Св. Володимира IV ст., Св. Анни II ст. Єдиний представник південноукраїнських поміщиків, якому дворянство у 1872 р. встановило в м. Одесі пам'ятник за розведення лісів у степовій Україні.

Визначення місця та ролі Віктора Петровича Скаржинського в історії Південної України першої половини XIX ст. є важливим ще й тому, що у дорадянські часи про поміщика писали здебільшого його друзі і знайомі, а не історики, це заважало об'єктивній оцінці його діяльності. У радянський період історична наука мала свої особливості, які були обумовлені загальною соціокультурною ситуацією та рівнем наукової свободи істориків. Провідною рисою радянської історичної науки стала тенденція, пов'язана із вибірковістю тематики досліджень, окресленістю і обмеже-

ністю кола літератури і джерел, і відповідними висновками. Унаслідок копіткої культивуації з науки викреслювались цілі пласти інформації, окремі дослідницькі напрями.

Водночас у працях радянських дослідників 20-х – 30-х років ХХ ст. присутнє нове розуміння характеру поміщицької колонізації Південної України. Інтенсивне освоєння краю дворянством пов'язується із переоротом, який відбувся наприкінці ХVІІІ ст. у російському поміщицькому господарстві: втратою його натурального характеру і перетворенням на джерело грошової ренти, через що виникає «загальне тяжіння» до портових міст – Одеси, Миколаєва, Перекопу, Євпаторії, звідки була можливість експорту поміщицького хліба. Вирішення проблеми нестачі робочих рук шляхом закріпачення селянства визначається головним мотивом соціальної діяльності південного дворянства. Тому дворяни фігурують на сторінках історичних праць у якості великих підприємців.

Посилення уваги до історії дворянсько-поміщицького стану та його господарств припадає на кінець 1950-х – початок 1960-х років. Це час, коли відбувалось піднесення у суспільстві, у тому числі і у науковій галузі, влада стимулювала інтерес до науки, історії сільського господарства, життя громадських діячів та вчених-аграрників.

Перші згадки про Віктора Петровича Скаржинського у радянській історіографії зустрічаються у працях О. Дружиніної, присвячених історії Північного Причорномор'я. При характеристиці дворянських господарств дослідниця відзначає, як найкращі, господарства Віктора Петровича Скаржинського [1, с. 87]. У 1960-х роках стає популярним проведення аграрних симпозіумів, наукових конференцій із питань сільського господарства і розвитку аграрного комплексу, історії селянства. Автором однієї із публікацій цього періоду став кандидат економічних наук О. Котов («Из истории лесоразведения на Юге Украины») [2]. Стаття була присвячена Віктору Петровичу Скаржинському і його внеску у розвиток лісівництва степової України.

Важливе значення для збереження і популяризації інформації про новоросійсь-

кого господарника у радянські часи мали краєзнавчі дослідження. Адже історія прагне визначити закономірність процесу для країни або народу, а історичне краєзнавство – специфіку явища, характерну для локального району, краю, міста, села.

У 1970-1980-х роках на шпальтах газет з'явилися розвідки про військовий ескадрон імені В. П. Скаржинського та його участь у війні проти військ Наполеона, авторами яких були краєзнавці Миколаївщини. Серед них історик і письменник Б. Слободянюк, автор статті «Хоробрість наших земляків» [3], почесний член Товариства охорони пам'яток історії і культури Я. Журавель «І грянув бій під Бородіно» [4], директор Державного архіву Миколаївської області (1952-1983), голова секції історико-революційних пам'яток обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури Ш. Людковський: «Ескадрон Скаржинського (до 175-річчя Вітчизняної війни 1812 року)» [5].

Слід відзначити, що географія краєзнавчих розвідок є досить широкою. У цілому історією роду Скаржинських на Полтавщині цікавився письменник і літературознавець Б. Ванцак [6], на Первомайщині – директор Первомайського краєзнавчого музею Р. Кучерявий [7], викладач Мигіївського сільськогосподарського технікуму В. Халипенко [8], на Одещині – краєзнавець О. Губар [9] та письменник Ю. Трусов [10].

Таким чином, завдяки краєзнавчим дослідженням вдалося зберегти громадський і науковий інтерес до постаті Віктора Петровича Скаржинського, визначити його внесок у соціально-економічний, військово-політичний розвиток південної України.

Народився Віктор Петрович Скаржинський у с. Трикрати в сім'ї Петра Михайловича та Уляни Григорівни Скаржинських. Його батько був родом із давнього козацько-старшинського роду, що походив із польської шляхти. Мати, уроджена Булацель, належала до старовинного молдавського роду. У Новоросійський край Петро Михайлович потрапив під час російсько-турецьких воєн у другій половині ХVІІІ ст. Він був отаманом, згодом полковником Бузького козацького полку під час російсько-турецької війни (1787-1791 рр.). У різноманітних

джерелах міститься інформація, що під час бою за Очаків 6 грудня 1788 р. пораненому Петру Михайловичу повідомили про народження сина, якого він назвав Віктором (Переможцем) [11]. У цілому в сім'ї було троє дітей: Віктор, Микола і Лідія.

Старший із братів – Віктор Петрович – навчався у Петербурзі, з часом переїхав до Москви, де продовжив навчання у благородному університетському пансіоні. Будучи студентом, він слухав лекції та товаришував із такими визначними постатями свого часу, як: В. Жуковський, М. Муравйов, Д. Блудов, Д. Дашков. У студентські роки Віктор Скаржинський цікавився літературою, поезією, був постійним учасником літературних вечорів, мав дружні відносини із М. Карамзіним. Він отримав якісну освіту і сформувався як ліберальна особистість.

У 1806 р. Віктор Петрович Скаржинський поступив до Петербурга на службу у департамент народної освіти і головне управління училищ, він служив при колегії у чині юнкера. У той час міністром народної освіти був граф П. В. Завадовський, прибічник ліберальних ідей. Віктор Скаржинський користався його прихильністю. Однак у 1811 р. він залишив службу у чині колезького асесора і повернувся до батьківського маєтку, там займався управлінням економії, які знаходились у Херсонській, Київській губерніях та на Кавказі.

У 1812 р. почалась російсько-французька війна із військами Наполеона. Скаржинські не залишилися осторонь цієї війни, за власний рахунок із селян був організований військовий ескадрон. До складу ескадрону входили Віктор і Микола Скаржинські. Уляна Григорівна благословила синів на патріотичний подвиг.

Причиною розгортання війни 1812 р. стала боротьба між Францією і Росією за економічне панування у Європі. У ході війни російській армії довелось відступати. Відсутність будь-яких конкретних планів щодо організації оборони поставила царський уряд у складне становище. Імператор Олександр I, шукаючи вихід із ситуації, звернувся до народу із маніфестом, у якому закликав населення створити народне ополчення.

Цей маніфест був неоднозначно сприйнятий дворянськими колами, частина

представників шляхетного стану зовсім не відреагувала, однак досить значна кількість дворян не залишила без уваги звернення імператора. Проводились дворянські зібрання, на яких оголошувався та обговорювався маніфест від 6 липня 1812 р. Перебуваючи влітку у Петербурзі у приватних справах, на одне із подібних засідань був запрошений графом П. Завадовським і Віктор Петрович. Беручи участь у дискусії, він виступив на підтримку імператорської ідеї.

Згодом у Херсонській губернії відмінили наказ про всезагальне утворення внутрішньої земської сили, населення збирало лише кошти для підтримки армії. Проте Віктор Петрович Скаржинський вирішив долучитися до формування народного ополчення. Він, порадившись із матір'ю, генерал-майоршею Уляною Григорівною, яка була на той час власницею частини маєтків, звернувся до дворянського маршалка Ф. Чорбе і генерал-губернатора Е. Ришельє із проханням про дозвіл створити військовий загін для боротьби з Наполеоном. Мова йшла про рішення Скаржинських вибрати із 1 000 душ 100 здібних чоловіків, віком до 35 років, обмундирувати їх за зразком регулярних козаків із відповідним реманентом та зброєю. Віктор Петрович зобов'язувався забезпечити ратників продовольством і упродовж служби виплачувати жалування. Від скарбниці поміщик просив лише, щоб під час походу кінний загін був забезпечений провіантом і фуражем. Віктор Петрович Скаржинський також просив дозволу призначити себе командиром ратників [12].

Слід відмітити, що історики та краєзнавці, які цікавились цим епізодом в історії Новоросійського краю, не мали єдиної думки щодо кількості ратників ескадрону. У своїх розвідках писали, що число ратників було від 111 до 180 чоловік.

Відомості про те, що ополченців було 111 підтверджуються і архівними матеріалами. Перед виступом із Трикрат Віктор Петрович Скаржинський склав «Відомість військових чинів, які мали місце у строю при ескадроні, що виступив із селища Трикрати». За цією відомістю, ескадрон складався із 111 чоловік, із яких 1 – штаб-офіцер, 1 – обер-офіцер, 1 – унтер-офіцер, також був 1 унтер-офіцер із вільних, 6 – унтер-офіцерів із

кріпаків, 2 – трубача, 92 – рядових, 4 – нестрєєвих, ескадрон мав обоз із 10 возів. Командир зобов'язувався сплачувати рядовим по 13 рублів на рік (солдат російської кавалерії отримував 12 рублів на рік), запрошеному ним корнету Семенову – по 300 рублів, унтер-офіцерам по – 160 рублів на рік [13]. Загін мав свій штандарт із зображенням єдиного рога.

Із Трикрат ескадрон виступив 4 вересня 1812 р. у напрямку Кам'янець-Подільського. Ратники ескадрону були із мигіївського та трикратського маєтків. Ескадрон вирушив по визначеному маршрутові, який пролягав через Костянтинівку, Фішерівку, Ольвіополь, Канцове, Медутівку, Вільшанку, Ямпіль, Могильов, Яришеве, Студенці, Кам'янець-Подільський. Таким чином, ратники подолали 386 км.

Військовий загін направлявся до 3-ї Дунайської армії під командування адмірала П. Чичагова. Ескадрон Віктора Петровича Скаржинського спочатку приєднався до загону генерала Медера біля Несвіжа. Через деякий час ополченці перейшли під командування генерал-майора Лідерса [14].

Ескадрон брав участь і у закордонних походах, зокрема знаходився при осаді фортеці Торн у Пруссії. Там ескадрон близько 2 місяців утримував аванпост. Свій славний бойовий шлях ополченці закінчили у травні 1813 р. у Франції. Однак у херсонські степи повернулись не всі, 20 селян полягло у боях, серед них: Степан Ільчишенко, Яків Дегій, Роман Голоденко, Аврам Сауненко, Яків Вовк, Павло Хоменко, Іван Порхун, Іван Романенко, Микола Штепул, Степан Назаренко, Семен Карайгуз, Юхим Пичець [7]. Не повернувся і брат Віктора Петровича, Микола Петрович Скаржинський. Він перебував на військовій службі в Ізмайлівському полку, (у лейб-гвардії Преображенського полку) і був убитий 17 серпня 1813 р. під Кульмом [15, с. 160].

За клопотанням свого командира ополченці отримали медалі, встановлені у пам'ять 1812 р. Крім того, восени 1814 р. головнокомандуючий усіма арміями генерал-фельдмаршал Барклай-де-Толлі наказав відправити поміщику Віктору Петровичу Скаржинському

96 срібних медалей у пам'ять про 1812 р. для учасників бойових дій. Господар Трикрат і Мигії взяв на себе обов'язок виплачувати пенсії вдовам ветеранів війни 1812 р. та їхнім дітям-сиротам, котрі виховувались у його домі й навчались за його коштів.

Віктора Петровича після закінчення війни нагородили орденом Святого Володимира IV ступеня з бантом. Згодом, у 1816 р. за мужність і відданість він був нагороджений орденом Святої Анни II ступеня з діамантами. Залишившись єдиним нащадком і спадкоємцем у родині, Віктор Петрович Скаржинський відмовився від військової й державної служби і присвятив решту свого життя господарській та громадській діяльності у Новоросійському краї.

У 1817 р. він одружився з Варварою Григорівною Милорадович (1797-1852) [16, с. 137]. Милорадовичі – відомий старшинсько-шляхетський рід, який походив із Сербії. Вони досить швидко вкоренилися в українському ґрунті. У сім'ї Віктора Петровича та Варвари Григорівни народилось четверо синів: Петро, Костянтин, Григорій, Віктор та донька Надія. Всі діти отримали освіту: сини навчались у Ришельєвському лицейі. Донька Надія виховувалась у домашньому середовищі.

Проживаючи у Херсонській губернії, Віктор Петрович долучився до роботи в органах самоврядування херсонського дворянства. У 1820 р. він був обраний і затверджений на посаду губернського маршалка дворянства Херсонської губернії. Дворяни краю ставились до нього із великою повагою, адже авторитет Скаржинського допомагав вирішувати суттєві питання, пов'язані із їхнім життям у Південній Україні. На цій посаді він залишався 12 років.

У 1821 р. Уляна Григорівна Скаржинська придбала в Одесі будинок. Це дало можливість Віктору Петровичу часто бувати у місті і долучитися до різноманітних сфер суспільного життя. Зокрема, у 1829 р. він став членом Товариства сільського господарства Південної Росії. В 1832 р. у власність Віктору Петровичу Скаржинському перейшли усі родинні маєтки (Трикрати, Мигія, Бургунь-Маджара, Миколаївка, Нікольське, Нижнє Нікольське, Богодарівка,

Булацелове, Іванівка, Лідіївка) та нерухомість, перейшов у спадок і будинок в Одесі. Кожної зими він приїздив до Одеси, його гостями були визначні особистості регіону, що у цілому визначало його місце у суспільному житті краю. Добрим знайомим господарника був архіпастир Інокентій Борисов, який називав Віктора Петровича «почесним лісівником і патріархом лісорозведення на Півдні Росії» [17].

Це справді було так, адже ініціативний господарник сприяв насадженню дерев у багатьох місцях, де тільки було можливо. Через незначний проміжок часу великі лісові плантації виникали на тих територіях, де був широкий степ. Щорічно в економіях насаджували до 14 га лісу. Для цього у Трикратах у спеціальних розсадниках доглядалось у середньому 500 саджанців дерев, що вирощувались із насіння.

Лісівництво поєднувалося із садівництвом, зокрема, у фруктовому саду створювався розсадник для молодих лісових порід, якими згодом обсаджувався сам фруктовий сад, за молодими лісовими масивами насаджувались кущі. Таким чином, одні дерева сприяли росту інших, а кущі відігравали роль захисної огорожі від суховіїв та хурделиць. Важливим було і те, що при лісорозведенні практикувалось ярусне насадження дерев. Так, у трикратському лісі нижній ярус представляли тополі, верби, клени польові, берест. Вищий ярус був насаджений акацією, айлантом, софорою. Між ярусами росли кущі, переважно це був бузок, ялівець, жимолость [17].

Насадження багатьох дерев у трикратському лісі, зокрема, берези було новим явищем у степах Південної України, так як березові саджанці привозились із північних районів Росії, то і розведення вимагало спеціальних умов. У Трикратах зуміли виростити один із перших березових гаїв. У лісі було 4 березових грядки, на яких росло 500 дерев. Також виховали власну шовковичну школу, у якій 1 грядка нараховувала 1 000 дерев. Пагони шовковиці привозились із Кавказу і акліматизовувались у декількох поколіннях [18].

Лісові плантації Віктора Петровича Скаржинського викликали у багатьох господарів бажання займатись лісівництвом.

Вони для усіх охочих послужили розсадником, школою. Відомі поміщики Новоросійського краю, які сприяли у подальшому розвитку лісівництва, брали саджанці саме у Віктора Петровича. Серед них – землевласники Келеповський, Домбровський, Бенардакі, Кир'яков. Навіть воронцовська Алупка отримала від нього 150 горщиків різних порід ялини та сосни. Від ініціативного господарника були отримані сосни і ялівці, які прикрашали Одеський ботанічний сад. П'ятигорська арка із акації, яка вела до грота, також була зобов'язана своїм існуванням Новоросійському лісівникові.

Працюючи у галузі лісівництва, Віктор Петрович Скаржинський зумів насадити лісові масиви площею 400 десятин (437 га.). Обширними плантаціями у власних господарствах він чи не найпершим довів можливість лісорозведення у Херсонських степах із значною вигодою для капіталу. Разом із тим, економічне збагачення не було єдиною причиною його праці у цій галузі. Він неодноразово наголошував, що від лісових масивів також залежить насиченість потоків повітря водними парами, що сприятиме збільшенню кількості опадів на Півдні і позитивно відобразиться на кліматичних умовах. Також поміщик багато уваги приділяв лісосмугам різної ширини на кожні 20-30 верст і таким чином вся площа степів розбивалася на великі квадрати, оточені лісовим узліссям. Така лісова сітка зменшувала вивітрювання ґрунтів, що сприяло покращенню урожайності і розвитку сільського господарства. У цілому поміщик вважав, що розвиток лісівництва позитивно відобразатиметься на всіляких сферах суспільного життя: господарстві, побуті, культурі.

Результати своєї праці іменитий лісівник намагався популяризувати. Він був членом низки сільськогосподарських товариств серед яких Вільне економічне товариство, Московське товариство сільського господарства (1820 р.), Російське товариство акліматизації (1830 р.), Товариство сільського господарства Південної Росії (1829 р.). У друкованих органах цих товариств лісівник-експериментатор публікував розвідки, у яких радив громадськості обов'язково виключити із використання зовсім безплідні солонці та

вапняки. Всі ж інші ґрунти у Новоросійському краї підходили для лісових насаджень.

Віктор Петрович мав прихильне ставлення представників як регіональної, так і державної еліти першої половини XIX ст. За активну громадську роботу у сільсько-господарських товариствах як у межах Південної України, так і у межах усїєї Російської імперії його неодноразово нагороджували золотими та срібними медалями. Авторитет поміщика серед населення Південного краю був настільки великим, що фактично відразу після його смерті визначні особи регіону поставили питання про встановлення пам'ятника іменитому лісівнику. Ініціатива належала почесному члену Товариства сільського господарства Південної Росії Д. Остен-Сакену. Йому допомагали спадкоємці Віктора Петровича Скаржинського, його

товариші, знайомі, прихильники.

Клопотання про спорудження пам'ятника було задоволено 25 лютого 1872 р. Через декілька місяців 16 червня 1872 р. Товариство сільського господарства Південної Росії, за присутності віце-президента і членів товариства, почесних і посадових осіб міста і чисельної публіки, святкувало відкриття поставленого у міському саду, напроти будинку товариства, пам'ятника Віктору Петровичу Скаржинському, завдяки праці якого було розведено у Херсонській губернії понад 437,2 га лісу [19].

Працездатність, наполегливість, ініціативність, раціональність, гуманність Віктора Петровича Скаржинського виділяли його із загалу поміщиків і стали запорукою створення образу поміщика-господаря, поміщика-ліберала, який дбав про розвиток Південної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. / Дружинина Е. И. – М. : Наука, 1981. – С. 87.
2. Котов А. И. Из истории лесоразведения на Юге Украины / А. И Котов // Лесоводство и агролесомелиорация: республиканский межведомственный научный сборник. – М., 1969. – Вып. 16. – С. 135-138.
3. Слободянюк Б. Хоробрість наших земляків / Б. Слободянюк // Південна правда. – 1962. – 18 жовтня.
4. Журавель Я. Л. І грянув бій під Бородіно / Я. Л. Журавель // Південна правда. – 1978. – 4 травня.
5. Людковський Ш. С. Ескадрон Скаржинського (до 175-річчя Вітчизняної війни 1812 року) / Ш. С. Людковський // Південна правда. – 1982. – 26 серпня.
6. Ванцак Б. Е. Н. Скаржинская: от археологии до революции / Б. Ванцак. – Полтава : Издание ПКМ, 1988. – 24 с.
7. Кучерявий Р. Ополченці з Мигії / Р. Кучерявий // Прибузький комунар. – 1986. – 11 лютого.
8. Халипенко В. Знайти визнання / В. Халипенко // Прибузький комунар. – 1990. – 21 липня.
9. Губарь О. Кто насадил «Причерноморские леса»? / О. Губарь // Одесский вестник. – 1993. – 4 декабря.
10. Трусов Ю. Каменное море / Ю. Трусов. – Одесса : Маяк, 1968. – 229 с.
11. Халипенко В. Наш славный земляк В. П. Скаржинский / В. Халипенко // Вісті Вознесенщини. – 1995. – 7 жовтня.
12. Задорожний В. Наші земляки у Вітчизняній війні 1812 року (з архівних документів) / В. Задорожний // Маяк. – 1990. – 17 листопада.
13. Державний архів Одеської області, ф. 1 Управление Новороссийским генерал губернаторством, оп. 218, спр. 5 О формировании русским помещиком В. Скаржинским эскадрона для борьбы с наполеоновскими захватчиками.
14. Соломатін П. Наші земляки в боях з наполеонівськими військами / П. Соломатін // Комсомольська іскра. – 1962. – 17 жовтня.
15. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи (от начала XVII ст. до 1885 г.) / [сост. А. Бобринский]. – СПб., 1890. – Ч. II. – С. 160.
16. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – 1901. – Т. II. Ч. 3. – С. 137.
17. Губарь О. Первый Новороссийский лесовод / О. Губарь // Вечерняя Одесса. – 1986. – 12 апреля.
18. Ярошенко В. Віктор Петрович Скаржинський – людина-легенда нашого краю / В. Ярошенко // Вісті Вознесенщини – 2003. – 12 жовтня.
19. Гончарук Т. Г. Пам'ятник у міському саду / Т. Г. Гончарук // Думська площа. – 2001. – 9 березня.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

«ПОМІЩИКИ КРІПОСНИКИ» ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЯК ПРИХИЛЬНИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ: СПРОБА ПОДОЛАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

На основі текстологічного аналізу зроблено спробу поставити під сумнів усталені в історіографії оцінки позицій представників дворянства Південної України як противників ліквідації кріпосного права.

Ключові слова: Селянська реформа, селянське питання, дворянство Південної України, історіографічний образ, К. О. Рошчаківський, М. Б. Герсеванов.

На основе текстологического анализа предпринята попытка поставить под сомнение устоявшиеся в историографии оценки позиций представителей дворянства Южной Украины как противников ликвидации крепостного права.

Ключевые слова: Крестьянская реформа, крестьянский вопрос, дворянство Южной Украины, историографический образ, К. А. Рошчаковский, М. Б. Герсеванов.

In the article, on the base of textual analysis, is made an attempt to cast doubt on the established historiographical assessment of positions of some representatives of the nobility in South of Ukraine like adversaries the abolition of serfdom.

Key words: Peasant Reform, peasant question, nobility of the southern Ukraine, historiographical image, K. Roshchakovsky, M. Gersevanov.

Історіографія Селянської реформи 1861 р. на українських землях не відзначається значною кількістю досліджень. Особливо це стосується вивчення процесу підготовки реформи, участі у цьому дворянства, що підтверджують конкретно-історичні та історіографічні праці, написані до 150-річного ювілею Великої реформи [44; 51]. Тому навіть для фахівців цілком безперечним, попри протилежні твердження цілого ряду сучасних русистів, все ще видається той факт, «що на середину ХІХ ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство». До «передового дворянства», яке протестувало проти кріпосного права, зараховуються у першу чергу декабристи, В. Г. Белінський, М. В. Буташевич-Петрашевський. Серед тих, хто у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», називаються кириломефодіївці, Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та, навіть, Г. Квітка-Основ'яненко [52, с. 22-34, 41], «Лысты до любезных землякив» (1839 р.)

якого аж ніяк не відзначаються антикріпосницьким спрямуванням, на що звертав увагу Д. І. Чижевський [49].

Отже, на жаль, у вивченні підготовчого етапу Селянської реформи суттєвих зрушень не спостерігається. Як єдиний не дуже чіткий натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В. А. Смолія щодо необхідності «вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів, – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя». Важлива і думка про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.», і побажання «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері» [42, с. 5-6].

Одна з важливих задач у розробці передреформеної ситуації вбачається у необхідності

перевірити усталені історіографічні оцінки «реакціонерів», «консерваторів», «плантаторів» та думку, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії виступала за повне обезземелення селян. Ще в другій половині XIX ст. історики зробили спроби поставити під сумнів узагальнюючі негативні характеристики дворянства та діячів Селянської реформи. Зокрема, І. І. Іванюков звернув увагу на несправедливість «легенди» про суцільні кріпосницькі тенденції дворянських комітетів, які ніби «представляють ціликом безобразний и ни к чему не годный хлам крепостнических тенденций» [11, с. 166]. Говорячи про членів Губернських дворянських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян, О. О. Корнілов навіть представників «більшості» вважав скоріш лібералами за політичними поглядами. І якщо вони не співчували запропонованій їм реформі, «то в значительной мере потому, что реформа эта задумана была без их участия и им предлагали обсудить её по готовой программе, несогласованной с их местными нуждами и интересами» [15, с. 232]. Причому під останніми розумілися не тільки дворянські. Водночас, як зазначив М. Д. Долбілов, «дореволюционные либеральные историки, хотя и упрекали реформаторов бюрократов за одинаково строгие меры против аристократов, с одной стороны, и либеральных дворян типа О. М. Унковского – с другой, вполне усвоили либерально-бюрократическую точку зрения на политические требования аристократов как злобную попытку взять реванш за потерю прав на личность и труд крестьян» [7, с. 52].

Це цілком стосується і таких «кріпосників» як К. О. Рощаковський та М. Б. Герсєванов, вписаних у контекст української історії саме під цим кутом зору. Та неупереджене прочитання їх записок і проектів не лише не підтверджує їх кріпосницьких позицій, а й викликає питання: чому, наприклад, О. М. Унковський або В. О. Черкаський міцно вписані у ліберальний рух періоду підготовки Селянської реформи, а наші герої опинилися у протилежному таборі? Виникає також питання, чому за пропозиціями предводителя дворянства Тверської губернії

О. М. Унковського в історіографії закріпилася репутація «одного из радикальных проектов»? [28, с. 139]. Адже він виступав і за необхідність пожертв на справу визволення селян від «*всех словес государства и всех родов имуществ*», і за викуп селянами земель, і за компенсацію державою втрати поміщиками прав на особу селянина [30]. Як і М. Б. Герсєванов, він так само критично поставився до результатів діяльності Редакційних комісій у своїх «Соображениях», надрукованих також за кордоном, щоправда, у герценівських «Голосах из России» [45]. Отже, виникає потреба з'ясувати, чи насправді «консерваторів» від «прогресистів» відділяла така глибока прірва.

Костянтин Олександрович Рощаковський, представник малоросійсько-новоросійської фамілії, може бути віднесений до тих діячів Селянської реформи, які лише зрідка згадуються в літературі. Істориків зацікавили, в першу чергу, його роздуми, опубліковані 1887 р. у «Киевской старине», і відомі як «Мемуары К.А. Рощаковского времен освобождения крестьян» [22]. Але публікатор, який сховався за криптонімом «А.Р.» (найвірогідніше О. О. Русов [25, с. 21-22]), здається, не зовсім точно визначив жанр писань, до яких автор вдався в листопаді 1861 р., скоріш за все, оформлюючи у вигляді статей, які, імовірно, планував надрукувати, свої безпосередні враження від проведення реформи в його маєтностях. К. О. Рощаковський сам дав назви своїм «*рассказам из личной жизни*» – «Будущее России», «Введение Уставной Грамоты», «Разверстка угодий и выкупного платежа», «Детский мир», а в «Прибавлении» до останнього досить прозоро проговорив про намір оприлюднити «*статью*» [22, с. 448].

Прижиттєва публікація, скоріш за все, могла не здійснитися через поганий стан здоров'я. Ніби передбачаючи це, у передмові до першої записки, автор підкреслив: «*Даю волю мыслям, которыя вероятнее всего никогда не будут напечатаны. Кашляю и чувствую удушье; грудь болит; пусть болит: хочу думать и жить, пока существую на свете*» [22, с. 407]. Мабуть, саме ці слова переконали О. О. Русова, що він першим

представив широкій публіці матеріали К. О. Рошачовського. Публікатор, імовірно, не звернув уваги на відповідні позиції об'ємного бібліографічного твору В. І. Межова [21, с. 49, 87, 209, 210, 237, 247, 255, 270, 287], де названо цілу низку статей нашого героя, у тому числі й «Введение уставной грамоты» та «Разверстка угодий и выкупного платежа», що побачили світ на сторінках «Одесского вестника» (далі – ОВ) у 1861 та 1862 рр. Причому відомий бібліограф також вмістив інформацію про публікацію некрологу, що досить нечасто зустрічається у цьому виданні, спеціально відзначивши К. О. Рошачовського як одного з діяльних співробітників «ОВ».

К. О. Рошачовський до останнього не просто довіряв свої думки паперу, а й публікувався. У січневих номерах «ОВ» за 1862 р. він вмістив ще три свої статті, а 18 березня цього ж року помер «от скоротечной или галопирующей чахотки». Причому у вступному слові до «Мемуаров» О. О. Русов, у розпорядження якого папери були надані спадкоємцями К. О. Рошачовського, в якості причини хвороби, що цікаво, назвав «вспыльчивость, развившаяся в последние годы жизни, и горячность при отстаивании своих мнений». За спогадами, які збирав публікатор «Мемуаров» про нашого героя, саме «усиленные кабинетные занятия последних двух лет его жизни свели его преждевременно в могилу, на 47 году жизни» [22, с. 398]. Тобто, можна сказати, що через переживання, інтелектуальне напруження К. О. Рошачовський став «жертвою» Селянської реформи. Очевидно, інтелектуальне та психічне напруження переживав не тільки К. О. Рошачовський. У даному випадку на це треба звернути особливу увагу, адже таких небайдужих, хоча і не завжди фіксує своїх думки, серед дворян було не так вже й мало.

Із паперів К. О. Рошачовського значна частина присвячена саме селянській проблемі. Причому, всі вони відносяться до 1857-1861 рр. і демонструють неабияку активність, особливо в період роботи Херсонського губернського комітету. Штриховий портрет цього діяча Селянської реформи був накреслений О. О. Русовим, який відніс його до «сторонников консервативной партии»

[22, с. 397]. Таким чином, не вдаючись до детального аналізу поглядів, з позицій українського «революціонера», було визначено подальше місце К. О. Рошачовського в історіографії. Позитивні характеристики першого біографа згодом загубилися і К. О. Рошачовського спіткала історіографічна доля тих, кого «записали» до кола «кріпосників» – або повне забуття, або ж побіжні згадки з відповідним негативним присмаком [5; 40; 47].

Значний же за обсягом і достатньо репрезентативний комплекс текстів К. О. Рошачовського, зокрема, опублікований в «Журнале землевладельцев» (далі – ЖЗ), фактично залишився поза увагою українських фахівців. Більше місця відведено позиціям Костянтина Олександровича у досить ґрунтовному і об'ємному дослідженні М. М. Дружиніна, написаному 1923 р. (опубліковане 1926-1927 рр.) та спеціально присвяченому «ЖЗ» [9]. Оцінка М. М. Дружиніна цього відомого в свій час видання в цілому та позицій його дописувачів була обумовлена прагненням розірвати зі старою «либерально-идеалистической традицией» (в тому числі й у визначенні «ЖЗ» як «органу кріпосників»). Звідси, автора перш за все цікавила єдина лінія, загальна «програма», загальна думка з основних найболючіших питань, а не «различные мотивы», породжені різними факторами. М. М. Дружинін не досліджував і регіональні специфіки, а тексти авторів «ЖЗ» аналізував, шукаючи лише «внутренне сплоченное и сильное большинство» [9, с. 79] на підтвердження своїх концептуальних положень. Попри все, ця праця, яка залишається класичною у вивченні «ЖЗ», хоча деякі висновки М. М. Дружиніна, його оцінки персоналій потребують виваженого підходу. Серед новоросійських дописувачів «ЖЗ» К. О. Рошачовський чотири рази (з п'яти статей, написаних херсонцями загалом) мав трибуну на його сторінках. Отже, можна сказати, що він був рупором позицій дворянства півдня України в цьому загальноросійському виданні. Однак, у регіональному вимірі, особливо з врахуванням численних порівнянь у його текстах, він цікавий для істориків і Південної України, і Лівобережжя, оскільки належав також до полтавських поміщиків [22, с. 397; 29, с. 18-19; 36, с. 21].

Сам про себе К. О. Рощаковський скромно написав: *«я не богат, не знатен и не знаменит ученостью»* [36, с. 18]. О. О. Русов, висловлюючись відносно господарських занять К. О. Рощаковського, зазначив, що той їх, *«впрочем, не любил»*. Важко поки щось більш точно сказати з цього приводу, однак не на користь даного твердження є членство нашого херсонського поміщика в Товаристві сільського господарства Південної Росії [12, с. 17], а також його публічні виступи на сторінках «ЖЗ». Та й сам О. О. Русов, малюючи на основі спогадів очевидців, так би мовити, психологічний портрет К. О. Рощаковського, писав, що той був не тільки *«кротким, смиренным семьянином»*, який дуже любив своїх дітей, займався їхнім вихованням, укладав для них підручники, а й *«добрым барином» по отношению к своим крепостным»* [22, с. 398]. Дворових людей у нього було мало, він постійно платив їм невелике щомісячне жалування, а їхніх дітей навчав у своїй домашній школі [22, с. 399]. Землею селяни користувалися необмежено, це ж стосувалося й деяких дворових [29].

Публікатор «Мемуаров» також звернув увагу на те, що задовго до широкого обговорення питання звільнення селян, К. О. Рощаковський замислювався саме над моральними аспектами проблеми кріпосного права, *«почувствовал несправедливость взаимных людских отношений, по которым ...сам пользовался стеснительною и неестественною властью над людьми»* [22, с. 400-401]. Суворо ставлячись до себе і постійно згадуючи своє привілейоване становище, Костянтин Олександрович писав не для публіки: *«Мало я делал добра для своих крестьян и совесть укоряет меня в этом. Указывая мне иногда прекрасные и достойные подражания примеры, она мне шепчет, что если бы я постоянно употреблял малую часть доходов на пользу подвластных мне братьев, то легко удвоил бы их благосостояние»*. І водночас він задавався питанням: *«Когда же я сделаюсь истинным христианином и много ли мне остается идти по скользкому пути жизни?»* [22, с. 402].

Звернення до морально-етичної сторони кріпосних стосунків, з певним риторичним набором, особливо в найбільшій статті «Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края», опублікованій в липневій книжці «ЖЗ» за 1858 р., стали підставою для звинувачень М. М. Дружинінім у лицемірстві та маскуванні К. О. Рощаковським класових інтересів. Щоправда, історик тут же зауважив, що моральна мотивація у дописувачів «ЖЗ» була скоріш винятком, ніж правилом [9, с. 18]. Але сумніви викликали в першу чергу слова, сказані К. О. Рощаковським у відповідь на рецензування на його статті одним з авторів «ЖЗ» Белем: *«Забудем, что многие из вас, собеседников, помещики. Бог нам поможет забыть этот уже не лестный для нас, изношенный титул, и променять его на скромное название истинных людей и христиан»* [36, с. 19]. Чи були це просто намагання вставити гучну фразу і прикрити нею свою *«класово-експлуаторську сутність»*, як це зазвичай кваліфікувалося істориками та публіцистами? Чи це дійсно відверті спроби звернути увагу на моральні мотиви ліквідації кріпацтва, які ніби повинні затулити суто господарські розрахунки?

Немає підстав сумніватися в усвідомленні К. О. Рощаковським себе *«экономистом-филантропом»*, який до того ж насправді прагнув зміни існуючої системи стосунків і намагався гармонізувати ідеальні уявлення та практичний інтерес, викликаний життям. Очевидно, він добре розумів цю проблему, яка у той час актуалізувалася не лише для нього. У непризначених для публіки паперах у зв'язку з цим було записано: *«Мы живем в дивное время... Никогда не происходило такой славной борьбы великодушия со свойственным человеку желанием оградить собственность от ущерба!»* [22, с. 401]. Не дивно, що в період обговорення умов Селянської реформи дворянство, уявлення якого про існуючий лад базувалися на законі, тривалій практиці, усвідомленні богоданості існуючих порядків, переконувало себе і громадськість у різний спосіб, від морально-етичних аргументів до

арифметичних викладок. При цьому саме морально-етичні моменти були покликані відіграти роль своєрідного стимулу. Тому неодноразові апеляції К. О. Рошачовського до християнських цінностей при побудові нової конструкції стосунків між селянами та поміщиками також слід сприймати не просто як риторичний прийом або лицемірство. Що ж до необхідності збереження на деякий час тілесних покарань для селян, що закидали херсонському автору історики, зауважимо, що їх відстоювали й «прогресивні» реформатори, наприклад, В. О. Черкаський. Та, не дивлячись на те, що і він, і видавець «Сельского благоустройства» О. І. Кошелєв за публікацію статті, у якій про це йшлося, «были просто напросто привязаны журна-листикою к позорному столбу» [10, с. 97], серйозного впливу на їх історіографічні образи це не справило.

У першій публікації у липневій книжці липні «ЖЗ» 1858 р. К. О. Рошачовським в основному було окреслено коло питань, до яких він потім ще буде звертатися, пояснюючи та уточнюючи свої позиції, уважно слідкуючи за полемікою, що розгорнулася в періодиці й жваво реагуючи на неї. Статті в місцевих газетах та «ЖЗ», в «Русском инвалиде», «Сельском благоустройстве» не тільки прочитувалися, а й обговорювалися в колі близьких до нього дворян. Костянтин Олександрович був «искренним почитателем» «Экономического указателя» [36, с. 19], журналу, який видавався в 1857-1861 рр. професором І. В. Вернадським.

К. О. Рошачовський не був членом Губернського комітету, але свою першу статтю в «ЖЗ» він писав як своєрідну програму його дій, усвідомлюючи, що «святая, но вместе с тем трудная обязанность лежит на избранниках дворянства» [33, с. 37]. Сам автор, вибачившись за те, що «многого не разъяснил в надлежащей подробности», з приводу жанру писань та власних почуттів зазначив: «Это не литературная статья – я не имел времени взвешивать каждое слово. Это не деловая бумага – я не мог сдерживать чувств души. И заставит их молчать в таком важном деле». Тобто, він поспішав викласти не тільки свій погляд на проблему, а й принципи, якими бажано було б керуватися,

ще до початку діяльності дворянського комітету. По-перше, необхідно було «решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это **действительно** (виділено К.Р. – Т.Л., К.Г.) послужило к улучшению их (селян – Т.Л., К.Г.) быта, а вместе с тем не забывает интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость». По-друге, треба пам'ятати, що протягом дванадцятирічного перехідного періоду, визначеного попередньою урядовою програмою, стосунки між двома основними гравцями великої проблеми – селянством та дворянством – будуть покращуватися, адже жоден поміщик для власної користі не захоче по завершенню визначеного терміну залишитися без людей у своєму селі. І, по-третє, «члены комитета должны остерегаться вредного пристрастия к собственным убеждениям; эти убеждения они должны сложить в общую массу всех мнений и безпристрастно обсуждать каждое мнение – кем бы оно ни было подано» [33, с. 40].

Перш, ніж викласти на папері свої думки, К. О. Рошачовський «советовался с кем мог», а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». Очевидно, це питання продовжувало його хвилювати, особливо після критики, що пролунала, на його адресу. Ніби виправдовуючись, він неодноразово пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», Костянтин Олександрович навздогін своїй статті в «ЖЗ» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной, и с другой стороны – куда девать сердце?». Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братий», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи

спрямування суспільних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що *«справедливість (виділено К.Р.) к другой стороне (дворянству – Т.Л., К.Г.), которая становится у нас как бы подсудимою, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна»* [36, с. 19].

Тут варто сказати, що й О. О. Русов, аналізуючи тексти, та усні перекази, відзначав не тільки схильність К. О. Рошачовського до узагальнень, а й *«недюжинную способность анализа фактов с точки зрения общественных, а не частных интересов»* [22, с. 406]. Причому, в тій динамічній ситуації К. О. Рошачовський не боявся зізнатися у своїх можливих помилках. Головне, щоб у результаті обговорення проблеми вона була вирішена на загальну користь.

«Почтенный автор» багатьох видань 40-50-х років XIX ст., М. Б. Герсеванов, попри вказівки на безліч позитивних характеристик, наприклад, від М. Н. Мурзакевича, що добре знав цього героя та приятелював з ним, також був включений до числа «реакціонерів». Особливо не розбираючись, історики побачили у тексті першого біографа лише: *«освобождение крестьян и их надел землею Герсеванову были не по душе»* [23, с. 361]. Це зауваження, здається, й визначило надалі ракурс його сприйняття дослідниками. *«Завзятый крепостник»*, *«убежденный крепостник»*, погляд якого на реформу був *«перлами крепостничества»*, *«крепостническим воплем, порожденным глухим, трусливым страхом, ...местным притуплением нравственного чувства»*, – саме таким М. Б. Герсеванов постає як під яскравим публіцистично загостреним пером М. Й. Лернера [17], так і в найбільш ґрунтовних на цей час дослідженнях Селянської реформи на Катеринославщині [27; 31]. Цей же образ зафіксований і в радянській історіографії соціально-економічної історії Південної України та історії суспільної думки 50-60-х років XIX ст. [2; 6; 19; 41].

Однак *«правда и польза были постоянною целью»* М. Б. Герсеванова. *«Любивший гласность»*, *«движимый общественной пользой»*, *«ходатайствуя не за себя, а за*

других», він все брав близько до серця та часто із захопленням *«пускался в газетные прения»*. Біографи відзначали також і про зміни в характері, які відбулися під тиском життєвих обставин. Причому, не дивлячись на відсутність вказівок на час цих змін, кордон їх можна побачити на межі 50-60-х років. Припускаю, крім особистого сімейного, суспільна ситуація відіграла тут не останню роль. Фактично з М. Б. Герсевановим могли відбуватися такі ж метаморфози як і з К. О. Рошачовським.

Доволі виважений і раціональний економічний письменник, генерал-майор М. Б. Герсеванов з військовою відвагою включився в полеміку. Різкість його, за словами М. Н. Мурзакевича, *«не щадившая обличаемые личности»*, виявилася саме в період найбільшого загострення в обговоренні селянського питання. Переломна ситуація примушувала бути різким. У жовтні 1859 р. М. Б. Герсеванов направив шефу жандармів князю В. А. Долгорукову записку під назвою *«Замечания на журналы комиссий по крестьянскому вопросу № 17-32»*. (Йдеться про Редакційні комісії, які почали розглядати проекти реформи, запропоновані Губернськими комітетами). Такі ж записки він надіслав голові Редакційних комісій Я. І. Ростовцеву та новоросійському генерал-губернатору О. Г. Строганову. 6 грудня останньому були направлені ще й зауваження на журнали № 32-52. 1860 р. у Берліні М. Б. Герсеванов опублікував книжку *«О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Екатеринославской губернии»*, яка й викликала обурення в першу чергу серед бюрократів-реформаторів. Саме завдяки цим писанням М. Б. Герсеванов і залишився в пам'яті як запеклий захисник кріпосного права. Щоправда, книжку ніхто не аналізував.

Наслідком відстоювання власної позиції по селянському питанню, особливо після публікації книжки у Берліні, стало обурення в першу чергу бюрократів-реформаторів. Але у М. Б. Герсеванова були й інші причини на історіографічне забуття, які назвали ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [50, с. 88]. У 1861 р. була надрукована

не менш одіозна, досить об'ємна брошура «Гоголь перед судом обличительной литературы» [4, с. 8], у якій М. Б. Герсєванов не просто висловлювався з приводу літературних талантів М. В. Гоголя. По суті він вступив у своєрідну полеміку, точніше в обговорення тих суспільних проблем, які піднімалися творчістю великого письменника. Ця книжка збільшила кількість противників М. Б. Герсєванова [18].

Не випадково М. Б. Герсєванов саме у період обговорення Селянської реформи взявся за творчість М. В. Гоголя, звертаючись у першу чергу до її моральної, ідейної спрямованості. Адже як і література, селянська проблема для більшості того часу авторів мала не тільки економічну, а й морально-етичну складову. Вона й диктувала необхідність не просто ліквідації старої системи, а розв'язання доволі складного, запутаного дворянсько-селянського питання. Йшлося не стільки про збереження кріпосного права, скільки про можливі менш болісні для всіх шляхи вирішення проблеми, про збереження балансу інтересів, що у свою чергу було не сумісно з абстрактним гуманізмом, про що, до речі, писав відомий публіцист, секретар Редакційних комісій Ф. П. Єленєв [39, с. 45].

Отже, справа полягала не у відсутності бажання проводити емансипацію. Настрої поміщиків доволі тонко передав К. Д. Кавелін: *«Лучшая образованнейшая часть дворянства досаждает, собственно, не за освобождение крестьян, с необходимостью которого уже свыклись, не за надел их землю, которою и до сих пор крестьяне пользовались на самом деле, не за материальные пожертвования, которые дворянство всегда приносило и теперь приносит на общую пользу. Настоящая причина горечи и негодования гораздо глубже. Дворянство не может примириться с мыслью, что правительство освободило крестьян как ему хотелось, а не как хотели дворяне, что дворянство даже не было порядочно выслушано; что правительство не сочло нужным объяснить перед ним, почему освобождает крестьян так, а не иначе, почему отвергло его предложения»* [14, с. 125].

О. О. Корнілов також у ряді робіт з цього приводу неодноразово наголошував: *«многие дворяне относились отрицательно не к освобождению крестьян вообще, а к тому направлению дела, которое давалось рескриптом 20 ноября. ...Содержание рескрипта не удовлетворяло вовсе не одних филантропов, но и всех разумных помещиков, исходивших из зрело обдуманых и ясно сознанных собственных интересов»* [15, с. 209]. Однак ліберальні реформатори, дії яких зараз не так вже й однозначно оцінюються сучасними русистами [16, с. 30-31; 46, с. 91, 95], в кріпосники записали всіх, хто вимагав більш широкої участі уряду в розв'язанні проблеми шляхом державної викупної операції, збереження адміністративної влади поміщиків до створення необхідних органів, які будуть вводити реформу в дію, щоб запобігти хаосу тощо.

Протистояння між дворянством і бюрократією відбилосся на усьому перебігу передреформеного обговорення справи. У цьому конфлікті варто враховувати невинуваті очікування дворянства, що їхні представники будуть допущені до участі в остаточному рішенні питань у Головному комітеті, які з'явилися після обіцянок імператора літа 1858 р. [15, с. 75], а також розбіжності між скорегованим урядом планом реформи та першими рескриптами і програмою, покладеною в основу роботи Губернських комітетів. Замість депутатських або дорадчих повноважень, дворянські представники виконали роль простих експертів, які тільки відповідали на поставлені їм питання, навіть без можливості проводити офіційні зібрання, консультації. Саме це, як вважається [26; 37; 38], і викликало обурення дворянства та посилювало їхню опозиційність Редакційним комісіям.

Таким чином, сподівання М. Б. Герсєванова на «децентралізацію», якої він так прагнув, розширення компетенції місцевого представництва не виправдовувалися, що, можна думати, в першу чергу й спровокувало його виступ проти Редакційних комісій. Прихильника гласності обурювала також заборона відвідувати засідання Губернських комітетів стороннім глядачам, літографувати або ж друкувати їхні постанови чи витяги з них навіть для самих

членів комітетів [20, с. 297-298]. Тобто, більш широка публіка обмежувалася в інформації та повинна була задовольнятися чутками і переказами. Вже у листах генерал-майора лютого-березня 1858 р. до О. Г. Тройницького [1, с. 469] бачимо запеклого поборника гласності, домінування ідеї «децентралізації», протиставлення центру та провінції, протистояння дворянства та чиновництва. М. Б. Герсеванов висловлював свою думку з найважливішого питання: «Хотите ли выслушать мое мнение об эмансипации. Всякое стремление к распространению деспотизма и централизации возбуждает во мне отвращение; все, что ведет к свободе, находит самое сильное сочувствие. А здесь свобода большинства, как же не желать ей?»

Та як «фанатик справедливости» він прагнув збереження законності, не допускав реформ з насильством та кровопролиттям. У листі, написаному в березні 1858 р., Микола Борисович зазначав: «Признавая необходимость эмансипации, желаю более всего, чтобы обошлось без несправедливостей, чтобы было учреждено независимое судилище для разбора недоразумений и столкновений. Иначе свобода окажется не свободой, а анархией и коммунизмом». Звісно, комунізм сприймався як синонім «пауперизації», «пролетаризації» селянства, тобто справжнього його обезземелювання. Саме цього російське суспільство, поглядаючи на Захід, боялося у той час найбільше.

Отже, не має підстав сумніватися в прихильності М. Б. Герсеванова ідеї ліквідації кріпосного права. Але при цьому важливо побачити, що ж викликало занепокоєння та примушувало турбуватися. На його думку, головна проблема полягала в ступені готовності суспільства до таких серйозних соціальних струсів. Причому, розглядаючи її у площині всіх контрагентів, він давав таку оцінку: «правительство – нет, помещик – нет, крестьяне – отчасти». Найменш підготовленим був уряд, оскільки не мав ні мудрого міністра типу Тюрго або Сперанського, ні енергійного виконавця як Клейнмихель, ні ката як Аракчєєв, ні того, хто поєднав би в собі якості радника та виконавця. Уряд також не зробив жодного

кроку до децентралізації, не підготував необхідні описи, кадастри, не започаткував адміністративні, поліцейські, судові установи для підтримки порядку, розбору скарг, які неминуче виникнуть між землевласниками та селянами.

Що ж стосується тих, на кого в першу чергу спрямовувалася суспільна увага, то, з огляду на різницю історичних умов селянського побуту, різний добробут, відповідно, освіту, і ступінь підготовленості може коливатися. Найбільш підготовленими він вважав оброчних селян багатих землевласників Ярославської, Володимирської та Нижньогородської губерній, після яких слідував Новоросійський край [1, с. 470]. Поміщики ж не були готові до обговорення найважливішого державного питання «ни умственно, ни материально». Та, головне, не вистачало тривалого, ще задовго до даного моменту, публічного обговорення на сторінках періодики, в літературі проблеми емансипації у різних країнах, детального широкого ознайомлення з попередніми проектами вирішення селянського питання, які створювалися в першій половині XIX ст., тренування спочатку на менш важливих питаннях [1, с. 469-470].

У цих емансипаційних турботах для М. Б. Герсеванова, як він писав О. Г. Тройницькому, лозунгом було: «свобода, справедливость, человечество» [1, с. 485]. Дотримання ним цього принципу підтверджує прагнення зберегти баланс інтересів та його ставлення до дворянсько-селянського питання під час введення «положений» і роботи мирових з'їздів [13, арк. 4зв.-5]. Безумовно, М. Б. Герсеванов дбав про інтереси тої корпорації, яка його обрала, відстоював її право більш самостійної, без чиновного контролю та обмеження участі в громадських місцевих справах, дбав і про дворянську «правду» в селянському питанні. І в цьому немає нічого дивного. Та сам факт листування з Я. І. Ростовцевим, схвальне сприйняття останнім проекту емансипації катеринославського поміщика, а також згода голови Редакційних комісій у подальшому отримувати зауваження на її роботу промовляють за готовність М. Б. Герсеванова активно

працювати на ниві емансипації. За його переконанням він не повинен стояти в стороні та мовчати у такий вирішальний момент.

Майже в унісон із К. О. Рошаковським, генерал-майор, виходячи у тому числі й з специфіки свого краю, добре розумів наслідки емансипації і для дворян, і для селян, особливо на початковому етапі. Журнали обговорення справи у Редакційних комісіях, відсутність системності, остаточної проробки різних аспектів проблеми також не промовляли за її форсування. М. Б. Герсеванова, як і викликаних до Редакційних комісій депутатів від дворянства губерній [43], хвилювала відсутність належної уваги до фінансової складової реформи, адміністративна централізація та її вплив на державне життя тощо. Але Микола Борисович не вдавався до емоцій. *«Поощряемый благосклонным отзывом»* Я. І. Ростовцева, він спокійно обґрунтовував свої позиції, спираючись на історію, широкі порівняння, господарський досвід та соціальні практики. Не бажаючи допустити краху держави, він при цьому неодноразово повторював: *«Из этого совсем не следует чтобы надлежало сохранить крепостное право, нет! Оно отжило свое время; все Губернские Комитеты согласились, что пора отменить оное. Но с ним надо поступать осторожно»* [24, с. 19-20]. У черговий раз вибачившись за, можливо, різкий тон, М. Б. Герсеванов, поряд із зауваженнями, не втомлювався повторювати: *«Дело эмансипации важно для всех, в особенности для дворянства. Как представитель части дворянства я считаю, что имею право возвысить свой слабый*

голос» [24, с. 29]. Тому він і вказував на прорахунки.

Головне, що генерал-майор публічно звинуватив Редакційні комісії у погіршенні ситуації в країні: девальвація грошей, падіння акцій товариств, відтік капіталів за кордон, зникнення з обігу золота та срібла, які *«закопаны в землю предусмотрительными людьми»*, посилення еміграції (у 1859 р. видано 69 тис. закордонних паспортів дворянству, *«самоу образованному классу»*, у той час як раніше видавалося 15 тис. на рік), що надзвичайно шкідливо для мало залюдненої Росії, купівля дворянством маєтків за кордоном, суспільне невдоволення та розчарування [24, с. 58-60]. Можливо, коментатор навмисно згущав фарби. Але й сучасні русисти подібним чином представляють фінансову ситуацію в Росії того часу та ажіотаж, що виник у зв'язку з її погіршенням у країні [8, с. 16]. Подібні міркування-сумніви висловлювали і Г. П. Галаган, і М. А. Рігельман, читаючи надіслані йому В. В. Тарновським Журнали Редакційних комісій, які *«немного увлеклись, и уже слишком мало обращают внимания на общественное мнение»*, тобто, на думку дворянства [48]. Незгодні з бюрократами-реформаторами, але небайдужі й активні представники дворянської спільноти готові були і прагнули працювати над вирішенням проблеми. Конструктивні пропозиції М. Б. Герсеванова, як і загалом усієї «опозиції», вплинули на остаточний варіант реформи. Інша річ, що урядовий погляд сприймав її у першу чергу як селянську. Опоненти ж дивились на емансипацію як на селянсько-дворянську справу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Р. На заре крестьянской свободы // РС. – 1898. – Март. – С. 465 - 490.
2. Боровой С. Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 290-296.
3. Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден, 1864. – XX, 331 с.
4. Герсеванов Н. Гоголь перед судом обличительной литературы. – О., 1861. – 171 с.
5. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – О., 2002.
6. Дмитриев С. С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858-1859 гг.) // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 33-43.
7. Долбилов М. Д. Аристократы-конституционалисты 1850-1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. – Вып. 4. – С. 52-73.

8. Долбилов М. Д. Проекты выкупной операции 1857-1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 15-36.
9. Дружинин Н. М. «Журнал землевладельцев» (1858-1860) // Дружинин Н. М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. – М. : Наука, 1987. – С. 5-97.
10. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812-1883 годы). – Берлин, 1884. – VI, 272, 232 с.
11. Иванюков И. Падение крепостного права в России. 2-е изд. – СПб., 1903. – 400 с.
12. Исторический обзор 50-летней деятельности имп. Общества сельского хозяйства Южной России. С 1828 по 1878 гг. – О., 1878. Приложение.
13. Институт рукопису НБУВ, ф. II, № 24847. – Арк. 1-8.
14. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян // Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М. : Изд-во «Правда», 1989. – С. 124-157.
15. Корнилов А. А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858-1859 годах // РБ. – 1904. – № 2, 5.
16. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914. – М. : НЛЮ, 2006. – 320 с.
17. Лернер Н. К истории освобождения крестьян // Русская старина. – 1905. – Январь. – С. 148-151.
18. Литвинова Т. Ф. Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Герсеванова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д. : Нац. гірничий ун-т, 2010. – Вип. 7. – С. 98-109.
19. Лядов М. Архив Д. А. Милютинина и крестьянская реформа // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 93.
20. Материалы для истории упразднения крепостного состояния. – Т. 1. – 416 с.
21. Межов В. И. Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границую. 1764-1864. – СПб., 1865. – XIII, 422 с.
22. Мемуары К. А. Рошаковского времен освобождения крестьян // КС. – 1887. – Июнь. – С. 396-450.
23. Мурзакевич Н. Николай Борисович Герсеванов. [Некролог] // Записки Одесского общества истории и древностей. – О., 1872. – Т. 8. – С. 359-362.
24. О социализме Редакционный комиссий. Письма к председателю их генералу Ростовцеву помещика Е. Губернии. – Берлин, 1860. – 64 с.
25. Олександр Олександрович Русов: (Бібліографічний покажчик) / Уклад. і вступ. ст. О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004.
26. Павлов Н. И. Редакционные комиссии 1859-1860 гг. (Отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник. – 1901. – № 11. – С. 515 - 529.
27. Пойда Д. П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии // Научные записки / Днепропетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К. : Изд-во КГУ имени Т. Г. Шевченко, 1954. – Вып. 2. – С. 85-106.
28. Попов И. П. «Соображения» А. М. Унковского и либеральное движение в период подготовки крестьянской реформы // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М. : Наука, 1986. – С. 137-146.
29. Приложения к трудам Редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Полтавская губерния. – С. 6 - 7; Херсонская губерния. – С. 18-19.
30. Проект Унковского // Колокол. – 1859. – № 39. – С. 316-321.
31. Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года – Екатеринослав, 1903.
32. Рошаковский К. Введение уставной грамоты // ОВ. – 1861. – № 136. – С. 593-594.
33. Рошаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края // ЖЗ. – 1858. – № 6. Июль. – С. 39-66.
34. Рошаковский К. Пользование, вознаграждение и выкуп // ОВ. – 1861. – № 65. – С. 281.
35. Рошаковский К. Разверстка угодий и выкупного платежа // ОВ. – 1862. – № 7. – С. 31-32.
36. Рошаковский К. Ответ г. Бэлю // ЖЗ. – 1858. – № 13. Октябрь. – С. 19-22.
37. Семенов Н. Вызов и прием депутатов первого приглашения по крестьянскому делу в С.-Петербурге в 1859 году (по изданным и неизданным документам) // Русский вестник. – 1868. – Ноябрь. – С. 33-87.
38. Семенов Н. О желаниях русского дворянства во время освобождения крестьян с запиской камергера М. А. Безобразова // Русский архив. – 1888. – Кн. 12. – С. 601-603.
39. Скалдин [Еленев Ф. П.] В захолустье и столице. – СПб., 1870. – 451 с.
40. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К., 1925. – Т. 1. – 318 с.
41. Сладкевич Н. Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX века. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979.
42. Смолій В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 4-6.

43. Стремоухов П. Д. Записка одного из депутатов первого призыва // Русская старина. – 1900. – № 4. – С. 139-144.
44. Темірова Н. Р. Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 72-77.
45. Унковский А. М. Соображения по докладу Редакционных комиссий // Голоса из России. – Лондон, 1860. – Кн. IX. – С. 1-75.
46. Хок С. Банковский кризи, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857-1861 // Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 90-105.
47. Цаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М. : Госполитиздат, 1956. – 464 с.
48. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 504/40/2.
49. Чижевский Д. И. Неизвестный Гоголь // Русские философы (конец XIX – середина XX века): антология. – М. : Книжная палата, 1996. – Вып. 3. – С. 296-324.
50. Чулков Н. Герсеванов Николай Борисович // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. Герберский – Гогенлоэ. – С. 86-89.
51. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 113-120.
52. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

© Т. Ф. Литвинова, К. С. Грищенко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2012

СЕЛЯНИН У АНТИНОМІЯХ ІСТОРИЧНИХ КУЛЬТУР ЧИ ЧОГО ВАРТІ БІЛЬШІСТЬ НАУКОВИХ СУПЕРЕЧОК

Залучаючи до аналізу результати останніх розробок методології сучасного історіописання, зокрема напрацювання польського історика В. Вжосека, автор прагне виявити традиційно поширені межі уявлень та трактувань українських (також білоруських) дослідників у царині історіографії селянознавчих студій, окреслити шляхи їхньої оптимізації.

Ключові слова: історик, культура об'єкта, культура суб'єкта, культурне переписування, традиція, селянин, аграрна історія.

Приобщая к анализу результаты последних разработок методологии современного историописания, в частности наработки польского историка В. Вжосека, автор стремится обнаружить традиционно распространенные границы представлений и трактовок украинских (также белорусских) исследователей в сфере историографии крестьяноведческих студий, очертить пути их оптимизации.

Ключевые слова: историк, культура объекта, культура субъекта, культурное переписывание, традиция, крестьянин, аграрная история.

The results of the latest developments of methodology of the modern historical writing, particularly the works of the Polish historian V. Vzhosek have been analyzed. The author considers the widespread ideas and interpretations of the Ukrainian (as well as Belarusian) researchers in the historiography of peasant studies and suggests the ways of their optimization.

Key words: historian, the culture of object, the culture of subject, cultural rewriting, tradition, peasant, agrarian history.

Ремесло істориків постійно вдосконалюється. Найчастіше у зв'язку з черговими «поворотами». Приміром такими як лінгвістичний, коли від служителів Кліо вже вимагається не просто уявляти, міркувати й писати, дотримуючись певних філософських (теоретико-методологічних) схем/систем, способів інтерпретацій джерел, а й виявляти неабиякі інтелектуальні напруження, щоби «не творити чергових байок» [1, с. 229]. Тож сучасні історики (інтелектуали) – це вже не звичайні підмайстри, котрі як можуть «виготовляють історію», і не черговий модний статус («корифеями» себе називають хіба що люди з підвищеним самолюбством), а та якість, яка спонукає інакше, помітно ширше сприймати професію і своє місце в ній. Свого часу цієї проблеми торкалися такі відомі історики як Л. Февр, Ж. Л. Гофф, К. Поппер, Т. С. Кун, П. Рікер, А. Гуревич, І. Ковальченко, Н. Яковенко, Л. Зашкільняк, І. Колесник, В. Масненко та ін. Особливо варто виокремити доробок В. Вжосека. Спираючись на міркування цих майстрів

історіописання, автор також спробує розвинути деякі ідеї, висловлені ним у статті «Суб'єкт в «об'єкті» або ще раз про відносність історичного знання» [2].

Задамося питанням: чи завжди професійний історик спроможний оптимізувати свої уявлення про минуле й у такому вигляді подати їх на розгляд громаді? Іншими словами, чи достатньо він, взявшись досліджувати, а згодом і знайти читачів із результатами своїх пошуків, щоразу віднаходить достатньо «доведених підстав», на яких ґрунтує ті чи інші свої судження? Якщо так, то чи завжди це йому вдається, так би мовити, з першого разу і в повному обсязі? Намір дати відповіді на ці питання, орієнтуючись на напрацювання українських та зарубіжних істориків-аграрників останніх десятиліть, визначає мету пропонованої розвідки. Очевидно, що претензія автора не поширюється на вичерпність пояснення, бо, як видається, це одна з «вічних проблем» наукового пізнання.

Попервах дещо з власного досвіду. Пригадую своє ставлення до подій 1991 р. відразу після краху комуністичного СРСР і його (ставлення) подальшу еволюцію. Цей складний, а десь і болісний процес переосмислення тепер можна оцінювати порізно, проте очевидно, що той усталений спосіб сприйняття й розуміння, який прийнято окреслювати «європейськими манерами» тлумачення національного питання, сформувався в думках далеко не відразу. Повторне (перше відбувалося відразу) розміщення «національного» у світоглядно-ціннісній ієрархії після «демократії» та «добробуту» мало, напевне, відбутися після того, як почалося його належне поцінування у рамках тих систем координат, де це національне отримало вище світове визнання (варто зважити хоча б на величезну літературу з цього питання) [3; 4]. Тепер же особливістю є все той же «український» феномен, тільки, поспішаю пояснити, справа вже не у власне національному, а радше інтелектуальному, утім, настільки за сутністю своєю відмінному, що вже само по собі може викликати підозру й відмову у симпатії як із боку тих, хто кривиться від «національного» (а таких більшість) [5], так і тих, котрі на зламі II – III тисячоліть усе ще переоцінюють, абсолютизують його. Що, на мій погляд, варте уваги з тих уявлень 1991 р., так це й донині поширене ігнорування низького рівня, недостатності модернізації українського (східноєвропейського) суспільства (спільноти). Окремі обмовки з цього питання мало що вирішують. На часі ґрунтовний аналіз, що мав би адекватно прояснити ситуацію. Видається цілком очевидним, що в такому разі увагу треба буде зосередити не так на онтології проблеми, як на сумлінні самих дослідників, які інколи остерігаються втратити престиж через спроби торкатися незручних, або з подачі якогось чергового авторитету осудливих тем. Надто коли йдеться про персональне їхнє переживання. А воно якраз і таїть у собі ті епістемологічні небезпеки та курйози, що їх частенько доводиться спостерігати навіть у високо професійних, визнаних такими істориків.

Отже, в історика існують певні фази осмислення тієї чи іншої сторінки минувшини.

Зазвичай історіографи переймаються «вже готовою» якістю пропонованого інтелектуального продукту своїх колег, порівнюють їхні результати, персоніфікують оцінки (звідси кілька відомих помилок, скажімо сприйняття всіх наукових праць М. Драгоманова як таких, які мають завжди відповідати рівню його посмертного іміджу). Але менше уваги звертають на тенденції, труднощі пізнавального процесу, іншими словами, на ті стани невизначеності, якими історикю потрібно «перехворіти», аби збагнути глибше, сприйняти достовірніше, описати достеменніше. Отак, через два десятиріччя після проголошення державної незалежності України, у середовищі інтелектуалів багато говорять про потребу вирішення надзавдання «конфлікту ідентичностей». Як відомо, Я. Грицак запропонував перенести дискусії з ідентичностей на цінності, де, на його думку, ситуація набагато складніша (хоча й із ідентичностями також «драматична»), але, вочевидь, перспективніша [4, с. 337]. Проте, вважаємо, жити й продовжувати міркувати в «драмі ідентичностей», попередньо задовольнившись визнанням/констатацією того, що на теренах твоєї країни (людської спільноти як такої) справа не дійшла до «трагедії», не так уже й привабливо. Тим більше, що від тих «драматичних ідентифікацій» ніхто особливо відмовлятися не поспішає. Але як чинити, коли іншого виходу інтелектуал не бачить? Деякі історики кажуть, мовляв, треба терпіти і «гавкати», може колись і нас почують. Що напевне приваблює в такому «гавкаючому» варіанті, так це те, що в цьому разі історик не поспішає пропонувати жодних радикальних (політичних, національних, соціальних) експериментів. Життя, як відомо, мудріше за будь-які теоретичні конотації, тому цілком слушно не тільки ігнорувати спокусу певних універсалій його пояснення, а й справді... вміти чекати. Насамперед тоді, коли всі «нетерплячі» прагнуть швидкої, зрозуміло-лаконічної та кон'юнктурно правильної відповіді, а вдумливий дослідник розуміє її більшу шкідливість від того, чого буде коштувати його тимчасове (десь перманентне) мовчання. Зазвичай буває так, що погляди науковця-гуманітарія є продуктивними на тлі загальноприйнятого у спільноті

дискурсу, однак усе ж надто кущими, аби претендувати навіть на відносну істинність.

Аналізувати історію селянства, зручно класифікуючи його «традиційним», надто тоді, коли формальної декларації мозаїки методологічних підходів і вдалих інтелектуальних інтерпретацій уже замало, доволі складно. Історик приречений постійно наражатися на докори колег за практику «наукового міфотворення». І, варто визнати, підстав для цього в них не бракує, хоча й пропонується категоричність оцінок та вжита при цьому словесна ущипливість також не позбавлені «слідів міфотворення». Власне сам задум показати селянський світ таким, яким він був насправді, науково наблизитися, сказати б, до живого селянина його епохи, камуфлює безмежжя ризиків продукування наративів саме з такими огріхами і, відповідно, згаданими супровідними судженнями.

Досвід студій Пантелеймона Куліша та його менш відомих однодумців можна визнати одним із перших, коли мова зайшла про дослідження історії/життя українського селянина. Адже інтелектуальна течія, у центрі критики якої поставала урбаністична цивілізація («хуторянство») опинилася якраз перед таким вибором без вибору. Їй дістанеться звідусіль – від інтелектуалів-великодержавників, «єдино-наукових» марксистів, пізніших модерністів. Не в пошані вона і в сучасних постмодерністів, для яких підозрілим є вже сам інтерес до етнічного в рамках соціального (чи культурного; критикою т.зв. «етноцентризму») регулярно переймаються навіть політики) [6, с. 2].

І все ж ці небезпеки сьогодні ліпше розуміють ті історіографи, які завчасно опанували сучасні (постмодерні) дослідницькі практики. Сприйняли їх, так би мовити, розумом і серцем. Що ж пропонується конкретно?

З огляду на інтерес до новітніх публікацій у царині теорії селянознавства, ще раз повертаємося до думки Я. Грицака про співвідношення «ідентичностей» і «цінностей» як своєрідного центру-еталону оптимізації дискусій. Очевидно, що саме люди є продуцентами/носіями і перших, і

других. Морока від того, що зазвичай ідентичності та цінності «проростають» у них настільки, що, скажімо фахові дослідники, відчуваючи й усвідомлюючи їх імперативно, буває залято боронять ці «ності» в самій науці. Ба більше, коли мисленнево наближаються до автентичної сутності цих історичних явищ (що трапляється не так уже й часто), не завжди задумуються над їхніми співвідношеннями, відмінностями, ієрархічною залежністю. Водночас ці форми адаптації людей у світ (радше – мікросвіті) наскільки глибоко, а головне примхливо «прописані» у світогляді, ментальності, культурі, що нерідко годі й сподіватися на якусь об'єктивність їхньої рефлексії, не кажучи вже про неупередженість у ставленні до альтернативних наукових інтерпретацій. Тим більше було б наївно сподіватися на бодай якесь адекватне переосмислення уже напрацьованих наративних сюжетів. Бо, виходить, задля цього історика треба пріоритетно навчитися мислити «себе в самому». А, як відомо, заклик мудрих до пізнання «самих себе» почути спроможний далеко не кожен (у селян це виходить навіть ліпше) [7, с. 14]. Власне тому й дотепер *«не спостерігаємо радикальних змін у способі думання про себе»* [4, с. 339]. Ситуація, коли культура отримує шанс «досліджувати саму себе» додатково ускладнюється публічністю цього доволі інтимного відчуття, яке тільки за вкрай сприятливих умов (зокрема й наявності самого конструктивного діалогу між науковцями) спроможне переростати в знання [8]. Відоме правило – істина народжується у спорі – навряд чи вказує нам на прямий вихід із тупика, тобто є тут таким уже універсальним мірилом пошуку тієї самої істини. Кажучи пом'якшувально, воно не завжди здатне приходити на виручку. Нерідко трапляється навпаки, позаяк на практиці хтось зациклюється на інтерпретаціях («розповідає байки», «мурує під щось фундамент» чи іронізує), хтось – на їхній критиці (на «зацицькуваннях»), а комусь достатньо просто мовчки «тиражувати знання». У цьому контексті історіографія також *«є дочкою свого часу, конструктом сучасної її культури»* [8].

Досвід селянознавчих студій, принаймні в доробку істориків останніх десятиліть, засвідчує зростаючий інтерес до «соціокультурної проблематики» [9, с. 237]. Такі науковці по-особливому сприймають генетичні зв'язки. Вони апріорі відмовляються від «суми подій», приречених бути пов'язаних між собою причинно-наслідковою логікою. Такою ж мірою помітно скептично ставляться до «світу соціальних процесів», які так чи так підштовхують до все ще привабливого «шухлядного принципу». Надто її економічного вмісту, де функціональні зв'язки явищ порівняно витонченіше виконують роль інтегратора.

Проте наскільки цей інтерес (якщо, звичайно, попередньо погодитися, що він вповні виправданий) щоразу вдається наповнити інноваціями? Точніше, як глибоко сучасна наукознавча рефлексія проникає й опановує царину культур об'єкта і суб'єкта дослідження? Ставлячи проблему в такій площині, відразу сподіватися на повний успіх її інтерпретації не доводиться, але по максимуму завдання так і не стоїть (хіба що у випадках зведення особистих рахунків). Радше навпаки: оскільки історики звикли рясно цитувати праці один одного, призвичаїлися до виробленого у такій «підвищеній комунікації» усередненого розуміння предмету своїх зацікавлень, власне у цьому часто вбачають науковість як таку, спроби хвалити одних і гудити других (проблема посилянь вимагає окремого аналізу) малопродуктивна. Натомість запит меж інноваційного вмісту досліджень підвищує зацікавленість до діалогу культур. Нас більше цікавить, кажучи словами В. Вжосека, «специфічність і культурне обличчя історичного мислення» [8]. Задля підсилення інтересу до них, пригадуємо ще одну давню аксіому історіописання, мовляв, є в дослідженні нові джерела – є в ньому і наукова новизна. Словами Д. Бовуа це звучить як «*вирити в силу документа*». Однак, заклик європейця (француза) дещо суперечить його ж позиції, де він береться критикувати радянський звичай плагіяту – безсоромного копіювання і повторення того, що вже сказали попередники [7, с. 28]. Тобто теза – «*де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає*

проблематичним» – стосується не лише «того боку» (культури об'єкта), а й «цього боку» (культури суб'єкта, його мислення й мовлення) [8; 9, с. 241].

Отак, істина в історії є істиною метафоричною. Як стверджує В. Вжосек, «*її прийняття визначає обставина, чи запропонований істориком образ минулого задовольняє наявні в культурі очікування на уявлення людського світу як процесуального й соціального, світу історії, що є конгломератом триваючих, незалежних від волі окремих особистостей, понадіндивідуальних явищ*» [8].

До таких очікувань варто віднести культурну спорідненість із селянами (натяк на те, що селяни були разом із інтелектуалами не тільки у «*величких і кривавих революціях та національно-визвольних війнах*») [7, с. 42]. Коли історик відчуває майже фізично, а заодно й усвідомлює величезну прірву в розумінні відмінностей повсякденного світосприйняття, йому набагато складніше міркувати суто теоретично, абстрактно. Тим більше сприймати концепції зовсім збайдужілого викладу, в якому панують «мертва» статистика, малопродуктивний позитивізм, та ще й, трапляється, з тавром соціалістичного реалізму. «*Рідні серцю*» традиційні спільноти середньовіччя (винайдені чи реальні), як і сучасні народні культури, зазвичай бувають антиномічними до таких концепцій. То ж можна погодитися, що «*досліджуючи минулу культуру, ми приписуємо їй, силою мови, нашу логіку*» [8]. Але не тільки. «Форум», проведений редакційною колегією «України Модерної» в 2010 р., засвідчив, що зараз існує велика гама перспективних досліджень. Того самого «класу», який на сьогодні, словами Андреа Граціозі, усе ж радше живий, чим мертвий [7, с. 17]. Зокрема, ми все ще не маємо достатньо вагомих студій, присвячених перебуванню селянина в інтелектуальному середовищі. Теза білоруських колег, що «*селяни перенесли базові елементи традиційної культури до міст*», поки що не пробудила помітного інтересу дослідників до цієї інтелектуально плідної ремарки [7, с. 14, 39].

В. Вжосек аргументовано наголошує на потребі перекладу досліджуваної культури на мову культури, що її досліджує. Яка вона,

ця друга культура насправді в селянознавстві? Складність принаймні в тому, що досліджувана культура вже історично відбулася (навіть якщо вона дотепер репрезентована здебільшого народною культурою), мова ж культури, яка досліджує, не обмежується лише рефлексійним вписуванням. І завалів тут значно більше. Скажімо, щодо розробки категоріального апарату – цієї основи основ розвитку науки. Можливо настав час подивитися на цю роботу і дещо з іншого боку. Так, категорії відображають найбільш суттєві властивості, ознаки та зв'язки реального світу. А як бути з рештою, з тим, що не потрапляє до виявлених істориком «фрагментів»? Вони ж також існують і діють. Утім, ми ведемо мову не за «повноту знань», яку істориком досягти фактично неможливо. А за максималізм у його судженнях, коли він намагається полемізувати, обравши для цього термінологічну нішу. Категоричність у таких випадках часто невиправдана. Вона просто не підготовлена. Авторитетний Даніель Бовуа слушно закликає до узгодження термінології між істориками *«посткомуністичних країн і країн Заходу»* [7, с. 24]. Тим більше, що визнання суттєвих відмінностей суспільно-політичного життя XIX – XX ст., «сильно розбавлених селянським елементом», є загально визнаним фактом.

Тому історик має розуміти відносність пропонованих ним конструктів (їхня відсутність – набагато більший гріх). Натомість активніше збирати факти, надто ті, які репрезентують думки, наміри, рамки вільного вибору селян. Як не дивно, але призабуте «ходіння в народ» залишається частиною ремесла. Бо власне так можна розраховувати на «відчитання відголосків, лакун та замовчувань». І не так однозначно будуть трактовані ті манери, в яких селяни почнуть ставати схожими на самих інтелектуалів (*«навчатися у школі, передплачувати газети..., писати листи, фотографуватися, грати в аматорських виставах, вступати в політичні партії, голосувати на виборах»*) [7, с. 42]. Поява студій про «суцільну фермеризацію», «масову кооперацію», «поголовну освіченість» та ін. свідчать якраз про таке емоційне захоплення

– «своїх собою». Звідси вбачаємо шкідливість від стереотипного бажання «гри в категорії», бо гра заради гри – це хибний шлях.

Прикметним зразком діалогу культур може виступати *mentalité primitive*, конкретніше – чуттєвий світ сільського простолюдина-господарника. Утім, історикові напрочуд важко уявити і збагнути його, адже зазвичай він приречений *«досліджувати минуле, яке, через свою часто значну віддаленість у часі, постає перед ним ризиковано іншим (дивовижно інакшим), ніж культура, яку він репрезентує»* [8]. Так буває тоді, коли, зокрема, доводиться мати справу з прихованими для дослідника відчуттями селянина господарем. Чому так відбувається? Історик, який концептуалізує у світлі метафор, більше схильний довіряти таким же інтелектуалам як і сам. Набагато швидше він знаходить спільну мову з економістами, соціологами, демографами, релігієзнавцями, навіть сільськими агрономами та ветеринарами. Тому в його візії селянин постає як суб'єкт, що діє за логікою та буквою пропонованих владою реформ, за економічними законами розвитку, мислить як носій характерологічних ознак певної соціальної верстви тощо. Якщо ж він чинить їм опір, то дивує історика настільки, що отримує від нього порцію критики за нерозуміння «знаючих, обізнаних» людей. Утім, у кризу потрапляє сам дослідник, бо в таких випадках йому буває важко пояснити, чому, приміром, селянин, який репрезентує «соціальне дно» суспільства, часто-густо виявляє до своїх заможніших візаві не сплановану інтелектуалом агресію, а толерантність і доброту. Почуття «господаря життя», яким би злиденним не було саме існування, матеріально рідко збагачувало селянина, проте доволі успішно компенсувало неприємності від усвідомлених відчуттів «експлуатованого класу».

Отже, природа суб'єктивізму історіографії прихована не в «партійності» історика (принаймні, це велике спрощення, яке невиправдано побутує дотепер), а у слабкості, насамперед уявлень про особливості його ремесла та прагнень задовольнитися «підвищенням у статусі».

У пошуках історіографічної істини, як істини «вибраної метафори», варто відмовитися від прагнення домінантного зосередження уваги на об'єкті (у нашому випадку – «традиційному селянстві»), його культурі. Дискурс історії селянства, якою вона була насправді, це радше правильно виставлений орієнтир, рух до якого завжди даватиме якийсь, відносно більш чи менш адекватний, але обов'язково неповний результат. У науковому наративі селяни приречені перебувати до певної міри в «напівживому» стані, позаяк творена про них істина повсякчас метафорична, тобто конструйована на основі аналогії/гомології, схожості, подібності. Досліджувати селянський світ історика – означає вести з ним діалог. Він має бути чесним, десь таким, яким був у Т. Шевченка, хіба що не настільки емоційним, бо сльози й захоплення штовхають до ідеалізації.

Ключова проблема: якою мірою пропо-

нований дослідником образ традиційних аграріїв задовольняє очікування, які сформувався на поточний момент у читача-сучасника? Її складність у тому, що самі ці очікування щоразу акумулюють незмірний світ уявлень, процесів, відносин, незалежних і залежних від волі окремих особистостей явищ, причому їхній тотальний консенсус тут радше «умертвляє», аніж розвиває, збагачує історика. У пошуках (формуванні) істини наративних образів невдоволення виникає вже від того, що хтось досить повільно, а хтось, навпаки, – надто поспішно, намагається декларувати «правду» про минуле. Акценти на маргінесі наукового пізнання мінімізують значення більшості дискусій. Справжня полеміка продуктивна тільки тоді, коли мова заходить про «деталі» пізнавальних технологій. Відтак критика є корисною в режимі уточнення, доповнення, розширення, а не відкидання, заперечення, пропозиції «єдино вірних» рішень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
2. Див.: Присяжнюк Ю. Суб'єкт в «об'єкті» або ще раз про відносність історичного знання / Юрій Присяжнюк // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки, 2008. – Вип. 133-134. – С. 3-7.
3. Див.: Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов; монографія. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.; Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсен. – Вид. 2-ге, перероб. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад / Ярослав Грицак; есеї. – К. : Критика, 2011. – 352 с. та ін.
5. Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста / Володимир Маслійчук // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iak-patriarkhlne-selo>
6. Луценко Ю. Україна як ніколи об'єднана і позбавлена ілюзій (3 зали засідань Печерського суду м. Києва. 16 лютого 2012 р.) / Юрій Луценко // Сільські вісті. – 2012. – 21 лютого (№ 22). – С. 1-2.
7. «Незручний клас» у модернізаційних проектах. Форум // Україна модерна (Безмежне село). – К., 2010. – Число 6 (17). – С. 9-44.
8. Вжосек В. Культурне приписування як модель історичного мислення та дослідження / Войцех Вжосек // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/78-voytsekh-vzhosek-kulturne-grupysuvannia-iak-model-istorychnoho-myslennia-ta-doslidzhennia>
9. Михайлюк О. Традиціоналізм селянської культури / Олександр Михайлюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. XVIII. – С. 237-243.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

НАЙВАЖЛИВІШІ ВІДКРИТТЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Підбито підсумки дослідження трипільської археологічної культури від середини ХХ до початку ХХІ ст. За допомогою використаних опублікованих та архівних джерел висвітлено маловідомі аспекти даного питання, зокрема, роль краєзнавців і науковців у вивченні культури Трипілья. Проаналізовано значення даного регіону для етногенезу та етнокультурних відносин носіїв трипільської культури, висвітлені проблеми, що стоять перед дослідниками на сучасному етапі.

Ключові слова: трипільська культура, історія дослідження, Тетяна Пассек, Борис Тимошук, Чернівецька область, поселення.

Подведены итоги исследования трипольской археологической культуры от середины ХХ до начала ХХІ в. С помощью использованных опубликованных и архивных источников освещены малоизвестные аспекты данного вопроса, в частности, роль краеведов и ученых в изучении культуры Триполье. Проанализировано значение данного региона для этногенеза и этнокультурных отношений носителей трипольской культуры, освещены проблемы, стоящие перед исследователями на современном этапе.

Ключевые слова: трипольская культура, история исследования, Татьяна Пассек, Борис Тимошук, Черновицкая область, поселение.

The article summarizes research Tripoli archaeological culture from the middle of the twentieth to the XXI century. With used published and archival sources highlights little-known aspects of the subject, in particular, the role of local researchers and scientists in the study of culture Tripoli. This paper analyzes the importance of this region for ethnogenesis and ethno-cultural relations Tripoli media culture, and highlights the problems facing researchers today.

Key words: Trypillian culture, history research, Tatiana Passek, Boris Tymoshchuk, Chernivtsi region, settlement.

На території Чернівецької області пам'ятки трипільської культури були виявлені наприкінці ХІХ ст., ще до того, коли В. Хвойка офіційно оголосив про її відкриття. За всю багаторічну історію вивчення даної культури на Буковині виявлено майже 400 пам'яток трипільсько-кукутенської спільноти. Виявлена джерельна база дала змогу дійти ряду історичних висновків, зробити певні соціально-економічні реконструкції.

Історію досліджень трипільської культури регіону можна поділити на три неоднакових за значенням і масштабами періоди: 1893-1945 рр., 1945-1991 рр., 1991 р. – початок ХХ ст. У даній роботі ми зупинимося на двох останніх, зважаючи на значне висвітлення у науковій літературі першого [24; 36; 53; 61 та ін.].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни у вивченні трипільських поселень на Буковині спостерігається справжній ажіотаж. Вже в 1945 р. об'єднаною експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР в складі П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського і С. М. Бібікова при участі співробітників ІА АН УРСР проводилися розвідки в басейні Середнього Дністра (Чернівецька і Хмельницька обл.). На правому березі дослідження проводилися в основному в Кельменецькому р-ні, між сс. Грушки і Нагоряни [4, с. 11]. Деяко пізніше АН СРСР спорядила у північні райони Молдавії та досліджуваний нами регіон експедицію під керівництвом Т. С. Пассек, яка зробила вагомий внесок у вивчення трипільських пам'яток на території Чернівецької області. Починаючи з 1948 р.

під її керівництвом проводились багаторічні комплексні розкопки і широкомасштабні археологічні розвідки. У 1948 р. Трипільська експедиція на чолі з Т. С. Пасек провела розвідки на правому березі Дністра, починаючи від м. Хотина вздовж по течії до с. Кормань, тобто здійснила розвідувальний маршрут довжиною 60 км (територія Хотинського і Кельменецького районів) [3, с. 190-193]. Протягом 1949-1953 рр. Трипільською експедицією було виявлено понад 100 трипільських поселень, датованих трьома різночасовими періодами (А, В, С/У (за періодизацією Т. С. Пасек)).

Серед виявлених експедицією пам'яток одним з найважливіших є багат шарове поселення Поливанів Яр, що знаходиться поблизу колишнього с. Молодове Кельменецького р-ну. Протягом 1949-1951 рр. тут проводились розкопки, за допомогою яких встановлено стратиграфічне залягання трьох шарів трипільського часу, які Т. С. Пасек датувала етапами VI (нижній шар – Поливанів Яр III), VII (середній шар – Поливанів Яр II), VIII (верхній шар – Поливанів Яр I). Матеріали з даного поселення значно розширили уявлення археологів щодо занять тогочасного населення, релігійних уявлень, уточнили періодизацію [31, с. 45-53; 32, с. 41-63; 38, с. 43-58; 39, с. 8-13; 40, с. 145-163; 7, с. 47-50]. Крім того, пам'ятка важлива ще й тим, що вона є однією з найдавніших оборонних споруд на території України, оскільки розташовувалася на високому мисі, який з напільного боку був укріплений оборонним валом та ровом глибиною до 2 м [48, с. 23; 6, с. 206].

Протягом 1950-1953 рр. Трипільська експедиція спільно з Дністровською під керівництвом К. К. Черниш проводила розкопки ранньотрипільського поселення Ленківці, що в Кельменецькому р-ні [54] (поселення було відкрите в 1947 р. Б. О. Тимощуком [51, с. 177]). За чотири роки робіт на поселенні була розкрита площа в 1 286 м². Тут за роки розкопок виявлено 5 жител напівземлянкового типу і 5 глинобитних жител. Проведені тут роботи дали змогу чітко простежити процес зміни жител-напівземлянок наземними будівлями, що почався в ранньотрипільський час.

К. К. Черниш доводила це частковим заляганням напівземлянок під глинобитними підлогами наземних жител [54, с. 34]. Пізніше дослідниця переглянула свої погляди щодо типів жител і вважала землянки частиною конструкцій наземних будівель [55, с. 186].

Значний матеріал дали розкопки в 1951 р. чотирьох напівземлянок поселення Бернове-Лука (Кельменецький р-н), що дозволило досить повно описати одне із ранньотрипільських поселень [29, с. 22; 11, с. 599-602]. Надзвичайно багатий кремінний інвентар дав змогу зробити припущення про існування на поселенні кремінної майстерні. На основі аналізу матеріалу із пам'ятки було зроблено висновок про дуже значну роль мисливства та рибальства та їх переважання над відтворюючими галузями господарства [29, с. 42-60]. Слід також згадати про знахідки унікальних в своєму роді кістяного та мідного гачка (довжиною 6 та 4 см відповідно). Їхні розміри, а також залишки остеологічного матеріалу, дозволили констатувати, що тогочасне населення регіону виловлювало рибу довжиною до 2 м [11, с. 599-602; 29, с. 59].

Розвідки Трипільської експедиції охопили не тільки територію Хотинського і Кельменецького районів, але й сусіднього Сокирянського (в околицях сіл Волошкове, Ожеве, Ломачинці, Непоротове, Кормань); тут досліджено понад 130 трипільських поселень різних етапів – А, В, С/У. Великий науковий інтерес викликають давні майстерні по обробці кременю в уроч. Гайдамацький Яр (околиці с. Волошкове), уроч. Щовб (с. Ожеве) та ін. Їх відкриття дозволило висвітлити весь процес виготовлення крем'яних знарядь в Трипіллі й характер самої техніки.

Особлива роль у вивченні та обстеженні трипільських пам'яток області належить місцевому історико-краєзнавчому музею, експедиції якого протягом кінця 40-х – початку 70-х років під керівництвом Б. О. Тимощука виявили і обстежили понад 150 трипільських пам'яток різних періодів [2, с. 200-220; 1, с. 419-422, 13]. Вже в 1947 р. Б. О. Тимошук, будучи нещодавно призначеним ст. наук. співробітником музею, взяв участь у роботі Середньодністровської експедиції ІА АН УРСР, що працювала під керівництвом видатного

археолога С. М. Бібікова на поселенні раннього етапу Лука-Врублівецька. Одночасно проводились і розвідки по правому березі Дністра, завдяки яким Б. О. Тимощуком було виявлено кілька поселень. Цікаві пам'ятки була розташовані в околицях с. Коновка Кельменецького р-ну: це поселення раннього періоду в урочищі Попикова Криниця за 4 км та в уроч. Гамарія за 2 км. на північ від села, також виявлено поселення в уроч. Мошинецький Яр, що за 5 км. на південь від села [51, с. 177-178].

У травні 1948 р. експедиція ЧКМ під керівництвом дослідника провела археологічну розвідку по р. Прут та його притоках – Новій і Старій Совиці. З виявленої вперше 51 археологічної пам'ятки 4 належать трипільській культурі [50, с. 409-410]. До найдавніших віднесені поселення в с. Витилівка Кіцманського району (уроч. На Греблі). Наявність глиняних майданчиків, характер керамічного матеріалу дало можливість віднести Витилівське поселення до раннього трипілля.

Декілька поселень трипільської культури були виявлені в Кіцманському р-ні (с. Шипинці, урочище Кругле Болото за 1 км на південь від відомого Шипинського поселення; с. Ошихліби, урочище Ярківська Гора (за 1 км на південь від села); с. Іванківці, урочище Кінський Цвинтар (за 1 км на захід від села) [63, с. 410]. Восени 1948 р. при дослідженні археологічних старожитностей с. Василева Заставнівського р-ну було виявлено два поселення трипільської культури. Одне з них знаходилось в уроч. Городниця, де виявлені уламки посуду, крем'яні та кам'яні знаряддя, шматки обпаленої глини тощо, інше – в уроч. Ланок (знайдено багато уламків добре випаленої кераміки жовто-червоного кольору, багато крем'яних відщепів) [44, с. 395-396].

Характерною для робіт ЧКМ рисою в цей період є те, що вони носили в основному розвідувальний характер і широкомасштабних розкопок не проводилось.

У 1958 р. рятівні розкопки глинобитних майданчиків трипільського поселення Магала, що в Новоселицькому районі, провів І. С. Винокур [9, с. 157-162]. Весь комплекс знахідок (23 глиняні посудини, багато грузил

для рибальської сітки, ткацький верстат, крем'яні та кам'яні сокири, ножі, скребки тощо) дозволив віднести поселення біля с. Магала до пізнього етапу трипільської культури.

Поряд з широкими розвідувальними роботами місцеві археологи проводили і охоронні розкопки. Під час проведення таких розкопок студентами історичного факультету Чернівецького університету під керівництвом Б. О. Тимощука в 1971 р. у південній частині Чернівців – Рогатці було досліджене одне з перших ранньотрипільських поселень на правобережжі Пруту в межах України [49, с. 107-108]. Тут зафіксовано 5 глинобитних майданчиків, зібрано велику колекцію глиняних, крем'яних і кам'яних виробів.

У 1972 р. експедицією ЧДУ проводились дослідження укріпленого оборонним валом і ровами поселення в уроч. Графська Поляна (м. Чернівці, Цецино) [48, с. 18]. Це друге після Поливанового Яру укріплене поселення трипільської культур в регіоні. При дослідженні пам'ятки були виявлені залишки наземної будівлі з глинобитною піччю, а також велика колекція кераміки.

Завдяки активній і наполегливій праці Б. О. Тимощука, археологічна карта Чернівецької області поповнилася великою кількістю трипільських пам'яток, матеріали з яких є надійною основою для проведення їхнього порівняльного вивчення та визначення місця серед синхронних пам'яток в інших регіонах поширення трипільської культури.

В 60-х роках ХХ ст. в зв'язку з будівництвом Могилів-Подільської ГЕС та небезпекою затоплення значної кількості археологічних пам'яток активізувались археологічні розвідки в Середньому Подністров'ї. В цей час на зазначеній території працювала Середньодністровська експедиція ІА АН УРСР [5, с. 73-74]. Її завдання полягало в суцільному огляді зони затоплення та відбір об'єктів, найбільш важливих для розкопок. Завдяки проведеній роботі було відкрито понад 110 пам'яток по обох берегах Дністра. На правому березі із найбільш цікавих в археологічному відношенні можна назвати Вороновицю, Кормань, Михалкове (етап А), Ломачинці, Непоротове, Кормань (етап В) [5, с. 74-75].

Дослідження пам'яток на території краю проводилися й іншими науковими установами – Подільською експедицією Державного історичного музею УРСР, Переяслав-Хмельницьким історичним музеєм, Дністровською експедицією Інституту археології АН УРСР, Дністровською палеолітичною експедицією [26, с. 372-373; 27, с. 326-327; 25, с. 307; 21, с. 299-230]. Здебільшого проводилися розвідки, збирався підйомний матеріал, хоча часто закладалися і шурфи для з'ясування особливостей страти графічного залягання культурного шару. Іноді проводилися і незначні розкопки. Наприклад, в 1954 р. експедицією Інституту суспільних наук львівського філіалу АН УРСР під керівництвом Ю. М. Захарука досліджувалось пізньотрипільське поселення біля с. Звенячин Заставнівського р-ну [29, с. 143; 30]. Привернула увагу кухонна кераміка, яка була представлена багатьма формами, крім того, значна частина столової кераміки була прикрашена своєрідним монохромним чорним розписом.

Починаючи з 60-70-х років ХХ ст. в археології починають інтенсивно застосовуватись археометричні методи дослідження (комплекс природничих досліджень старожилностей), особливо ефективно застосовуються аерофото- та магнітні зйомки. У 1975-1980 рр. Дністровсько-Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР проводилась геомагнітна зйомка поселення Коновка (уроч. Пуцита) на Середньому Дністрі. Зйомка дала можливість встановити, що на поселенні площею близько 14 га. було до 100 глинобитних площадок. Житла були розташовані так, що створювали чотири концентричних круги, які стикалися один з одним. В їх центрі знаходилося одне або два житла [57]. На поселенні було розкопано кілька жител, з яких походить велика маса матеріалу, особливо кераміки. Дослідниками було зроблено також припущення про існування на поселенні двоповерхових будинків [56].

Починаючи з 80-х років ХХ ст. археологічні роботи на теренах краю мали здебільшого розвідувальний характер. Зокрема, в середині 80-х років В. Г. Збеневичем та В. А. Шумовою було досліджено поселення середнього етапу в с. Василівка Сокирянсь-

кого р-ну. У зв'язку із незадовільним станом збереженості поселення (тут проводилися земляні роботи) не вдалося однозначно з'ясувати систему забудови. Із досліджених семи наземних глинобитних жител походять близько 2 000 тис. фрагментів кераміки, кремінні, камінні та кістяні знаряддя праці, а також єдина зооморфна статуетка [18, с. 99-101].

Накопичення археологічного матеріалу дало змогу зробити висновки про різні сторони життя трипільського населення краю, його суспільний лад та заняття. Зокрема, завдяки відбиткам на кераміці і обмазці (Дорошівці, Магала, Витилівка) вдалося встановити, що тогочасне населення досліджуваного регіону сіяло пшеницю, ячмінь, а також бобові культури (горох) [8; 48, с. 23-24].

Як відомо, в період енеоліту людина вперше ознайомила з металевими виробами. У другій половині 40-60-х років ХХ ст. в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра завдяки планомірним розвідкам та розкопкам, а також випадковим знахідкам, були виявлені значна кількість мідних артефактів. Серед них – рибальський гачок і бусина з Бернове, браслет з Ленківців [54, с. 86], шило, кінець шпильки, уламки бус з Поливаного Яру [31, рис. 19; 48, с. 24], долото з Кельменців [42, с. 205], уламки шестигранного ковальського молота з Витилівки [41, с. 92], ніж із Недобойців [33]. Дуже цікавими є мідні сокири-мотики з Рингача, Топорівців, Давидівців та Мілієве [16, с. 137, рис. 1,6.10; рис. 2,1-2]. До речі, в 1959 р. при копанні підвалу в садибі В. М. Унгуряна із с. Рингач Новоселицького р-ну був виявлений цілий скарб мідних сокир різної величини (інформацію підтвердили місцеві жителі). Сокири знаходилися в трипільському горщику. Знахідки розійшлися по руках, були переплавлені і тільки одна потрапила до обласного краєзнавчого музею [58, с. 190]. Зважаючи на той факт, що на території України всього відомо лише близько 15 мідних знарядь такого типу [16, с. 136-137], мусимо констатувати факт втрати безцінних археологічних знахідок.

З початку 90-х років ХХ ст. дослідження енеолітичних пам'яток в регіоні проводиться в основному силами місцевих науковців.

Буковинські археологи активно включилися до підготовки Тому зводу пам'яток історії та культури Чернівецької області. Завдяки цьому був систематизований дані, що накопичилися за останні десятиліття; інша справа, що через брак коштів результати роботи науковців до цього часу не вийшли друком.

Археологічні дослідження поживалися після створення у 1996 р. при Чернівецькому державному університеті імені Ю. Федьковича Буковинського Центру археологічних досліджень. Частина археологічних знахідок з розвідок та розкопок трипільських поселень вже опублікована [33; 34, с. 13-21; 35]. За останні роки автором, С. В. Пивоваровим, Б. Т. Рідушем, М. В. Ільківом, В. В. Михайлюком обстежено ряд трипільських пам'яток на теренах краю, підйомний матеріал з яких зберігається в фондах БЦАД. Цікаві артефакти виявлені в Мартинівці (уроч. біля с. Погорилівка), Задубрівці (уроч. Став) Заставнівського, Каплівці Хотинського, Волошкове, Василівці Сокирянського, Конівці (уроч. Пуцита), Новоселиці (уроч. Говди), Нелипівці Кельменецького р-нів, Валени (уроч. біля с. Коровія) Глибоцького р-нів [59, с. 190-192].

Справжнім клондайком для трипільлязнавців стали старожитності с. Шебутинці Сокирянського р-ну та його околиць. Автором спільно з С. І. Якубиною обстежено та зібрано матеріал з понад 15 поселень в даному районі. Особливо цікавим стала пам'ятка етапу Трипілья VI, що знаходиться в уроч. Батирівка. Є підстави вважати, що воно виконувало функції городища [60, с. 190-197].

Значно активізувалася за частини незалежності і краєзнавча робота. В деяких навчальних закладах області створені шкільні кафедри археології (с. Чагор Глибоцького р-ну, керівник – В. С. Яловко), краєзнавчі гуртки (с. Опришени Глибоцького р-ну, керівник – М. І. Боднарюк, с. Шебутинці Сокирянського р-ну, керівник – С. І. Якубина), які активно беруть участь у виявленні та обстеженні вже відомих трипільських старожитностей. У всіх названих закладах діють шкільні музеї, значна частина експонатів яких становлять трипільські артефакти. До речі, деякі з них (антропоморфна та зооморфна пластика у музеї історії та етнографії ім. М. Гакмана с. Опришени Глибоцького р-ну, колекція шліфованих кремінних сокир (понад 100 предметів) у шкільному музеї с. Шебутинці Сокирянського р-ну) могли би стати окрасою найсолідніших музейних установ.

У сучасних умовах стоїть ряд питань, пов'язаних із дослідженням і збереженням трипільської спадщини Буковини. Адже за останні десятиліття перестали існувати або були затоплені близько ста поселень. Значна частина їх руйнується оранкою, незаконно приватизована, частина рухомих пам'яток відкрито продається в Інтернет-порталах скарбощукачів. З іншого боку, попри значну ступінь вивченості, прудо-дністровське межиріччя ще має чимало сюрпризів для археологів-трипільлязнавців, і не тільки в плані оригінальних і сенсаційних знахідок, але і для з'ясування тих етнокультурних процесів, що мали місце в регіоні у V – III тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки УРСР (короткий список). – К. : Наук. думка, 1971. – С. 415-482.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 200-222.
3. Археологічні розвідки Трипільської експедиції на Дністрі в 1948 р. // Археологічні пам'ятники. – 1952. – Т. IV. – С. 190-193.
4. Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племён на Юго-Востоке Европы / С. Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – М.-Л., 1953. – С. 9-408.
5. Бибииков С. Н. Археологические разведки в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Бибииков С. Н., Збенович В. Г. // Археологические исследования на Украине в 1968 г. (далі – АО). – К. : Наук. думка, 1971. – С. 73-77.
6. Буда А. Оборонні споруди культури Трипілья-Кукутені / А. Буда // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф.

- М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 4. – С. 205-209.
7. Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа Триполья VI-ВП в Поднестровье / Н. М. Виноградова // Советская археология (далі – СА). – 1972 – № 1. – С. 36-56.
 8. Винокур И. С. Горох медного века / И. С. Винокур // Природа. – 1960. – № 8. – С. 102.
 9. Винокур И. С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала / И. С. Винокур // Археология. – 1966. – Т. 20. – С. 157-162.
 10. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / Михайло Відейко. – К. : Академперіодика, 2003. – 184 с.
 11. Вороненкова Л. Д. О рыболовстве древних поселений Поднестровья (III – II тыс. до н. э.) / Л. Д. Вороненкова // Вопросы ихтиологии. – 1964. – Т. 4. – С. 599-602.
 12. Давня історія України: в 3 т. – Т. 1. Первісне суспільство. – К. : Наук. думка, 1997. – 558 с.
 13. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К. : Наук. думка, 1984. – 224 с.
 14. Дудкін В. П. Археометричні дослідження Трипільської цивілізації / В. П. Дудкін, М. Ю. Відейко // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 1 (2) /http://archaeology.kiev.ua/journal/dudkin_videyko.htm.
 15. Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заєць. – Вінниця : Тезис, 2001. – 145 с.
 16. Збеневич В. Г. Древнейшие медные топоры в Восточной Европе / В. Г. Збеневич // СА. – 1969. – № 3. – С. 135-142;
 17. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989.
 18. Збеневич В. Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / В. Г. Збеневич, В. А. Шумова // Первобытная археология. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 97-106.
 19. Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. – Чернівці, 1992. – 62 с.
 20. Квітковський Д. Буковина її минуле і сучасне / Д. Квітковський, Т. Бринзан, А. Жуковський. – Париж-Філадельфія-Детройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
 21. Кос А. И. Многослойный памятник у с. Непоротова / А. И. Кос, Л. И. Крушельницкая, Д. Ю. Павлив // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 299-300.
 22. Кричевський Є. Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури / Є. Ю. Кричевський // Палеоліт і неоліт України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1947. – С. 323-409.
 23. Маркевич В. И. Позднетрипольские племена северной Молдавии / В. И. Маркевич. – Кишинёв : Штиинца, 1981. – 196 с.
 24. Михайлина Л. Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на поч. XX ст. / Михайлина Л., С. Пивоваров // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242-249.
 25. Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС / Т. Г. Мовша // АО 1979 г.. – М. : Наука, 1980. – С. 307.
 26. Мовша Т. Г. Работы Позднетрипольского отряда / Т. Г. Мовша, Г. М. Бузьян // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 372-373.
 27. Мовша Т. Г. Работы в Среднем Поднестровье / Т. Г. Мовша // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 326-327.
 28. Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пасек // МИА. – 1949. – № 10.
 29. Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья / Т. С. Пасек // МИА. – 1961. – № 84.
 30. Пасек Т. С. Семинар по вопросам первобытной археологии Молдавии, Румынии и прилегающих районов Украины / Т. С. Пасек // СА. – 1959. – С. 329-331.
 31. Пасек Т. С. Трипольские поселения на Днестре / Т. С. Пасек // Краткие сообщения института истории материальной культуры (далі – КСИИМК). – 1950. – Вып. XIII. – С. 40-56.
 32. Пасек Т. С. Трипольское поселение Поливанов Яр / Т. С. Пасек // КСИИМК. – Вып. 37. – С. 41-63.
 33. Пивоваров С. В. Найдавніший мідний ніж на Буковині / С. В. Пивоваров // Доба. – 2003. – 2 вересня.
 34. Пивоваров С. В., Чеховський І. Г. На Дністрі, на «ОУКРАИНЪ ГАЛИЧЬСКОЙ» / С. В. Пивоваров, І. Г. Чеховський. – Чернівці : Місто, 2000.
 35. Пивоваров С. В. Трипільська антропоморфна пластика з території Буковини (неопубліковані матеріали) / С. В. Пивоваров, О. В. Шманько // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії (далі – ПССІАЕ). – Чернівці : Прут, 2004. – Том 2 (18). – С. 73-80.
 36. Пивоваров С. В., Шманько О. В. Трипільська чи Шипинська культура? / С. В. Пивоваров, О. В. Шманько // Час-2000. – 2003. – 17 липня.
 37. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск : Наука, 1983. – 145 с.
 38. Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV – III тыс. до н. э. (по материалам поселения Поливанов Яр) / Т. А. Попова // Ранние земледельцы. – Л., 1980. – С. 43-58.
 39. Попова Т. А. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр / Т. А. Попова // КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 123. – С. 8-13.

40. Попова Т. А. Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) / Т. А. Попова // Первобытная археологии – поиски и находки. – К., 1980. – С. 145-163.
41. Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы / Н. В. Рындина. – М. : Наука, 1971. – 142 с.
42. Рындина Н. В. К вопросу о технике обработки трипольского металла / Н. В. Рындина // МИА. – № 84. – С. 204-209.
43. Смішко М. Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади / М. Ю. Смішко // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 5-28.
44. Тимошук Б. О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької області / Б. О. Тимошук // АП УРСР. – 1952. – Т. III – С. 395-396.
45. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 29 Тимошук Б. О. Звіт про наукові розвідки у 1949 р. – 5 арк.
46. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 27 Тимошук Б. О. Звіт про наукову командировку в с. Магала Садгірського р-ну. – 2 арк.
47. НА БЦАД, ф. 3, оп. 3, од. зб. 26 Тимошук Б. О. Звіт про наукову командировку в складі трипільської експедиції АН УРСР і АН СРСР. – 2 арк.
48. Тимошук Б. О. Зустріч з легендою / Б. О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1969. – 192 с.
49. Тимошук Б. О. Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях / Б. О. Тимошук // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 107-108.
50. Тимошук Б. О. Розвідка в басейні р. Пруту / Б. О. Тимошук // АП. – 1952. – Т. III. – С. 409-410.
51. Тимошук Б. О. Розвідки Чернівецького історико-краєзнавчого музею в 1947 р. / Б. О. Тимошук // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 177-178.
52. Тимошук Б. О. Щоденники за 1947-1950 рр. № 1-5 / Б. О. Тимошук // АНВ ЧКМ. – 170 с.
53. Фрунчак С. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля / С. Фрунчак, А. Фантух // МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 90-91.
54. Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі / К. К. Черниш. – К., 1959. – 108 с.
55. Черниш К. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черниш // Энеолит СССР. Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 166-320.
56. Смаглий М. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // М. Смаглий, С. Рижов, В. Дудкін // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 42-52.
57. Смаглий Н. М. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка / Н. М. Смаглий, С. Н. Рыжов, В. А. Шумова // АО 1978 г. – М. : Наука, 1979. – С. 425.
58. Шманько О. Дослідження трипільської культури в межиріччі Верхнього Пруту і Середнього Дністра (кін. XIX – поч. XXI ст.) / Шманько Олег // ПССІАЕ. – Чернівці : Золоті литаври. 2006. – Том 2 (22). – С. 184-195.
59. Шманько О. Розвідки в південній частині Чернівецької області // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2010. – С. 190-192.
60. Шманько О. Трипільські пам'ятки села Шебутинці в Середньому Подністров'ї / Шманько О., Якубина С. // Науковий вісник БДФА. Гуманітарні науки: Збірник наукових праць. – Чернівці : Технодрук, 2010. – Вип. 2 (3). – С. 190-197.
61. Шманько О. В. Р. Ф. Кайндль – дослідник трипільських старожитностей Буковини / О. Шманько // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», 28-29 травня 2005 р. – Чернівці : Прут. – С. 355-357.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Розглянуто стан дослідження ментальності українського селянства. Проаналізовано причини превалювання селянознавчих студій у ментальних дослідженнях українців. Досліджено етапи вивчення даної верстви українського суспільства з XIX ст. до сучасності.

Ключові слова: менталітет, світоглядні уявлення, селянство, історіографія, етнографічні дослідження.

Рассмотрено состояние исследования ментальности украинского крестьянства. Проанализировано причины превалирования крестьяноведческих работ в ментальных исследованиях украинцев. Исследовано этапы изучения данной социальной группы украинского общества с XIX в. до современности.

Ключевые слова: менталитет, мировоззренческие представления, крестьянство, историография, этнографические исследования.

This paper is devoted to the study of research mentality of the Ukrainian peasantry. The paper analyzed the reasons for the prevalence studies of mental selyanoznavchyyh Ukrainian studies. We study the stages of the study groups in Ukrainian society of the XIX century to the present.

Key words: mentality, outlook idea peasantry, historiography, ethnographic research.

Різні аспекти ментальності етносу розробляються в рамках етнопсихології, історії, етнології, психології, українознавства, філософії, культурології. Міждисциплінарний характер окресленої проблематики з одного боку, сприяє детальному та різнобічному її осмисленню, з іншого – ускладнює системне осмислення наукових здобутків. У зв'язку з цим видається доцільним провести комплексний історіографічний аналіз наукових досліджень одного з важливих напрямків досліджень ментальності, а саме співвідношення етнічного та соціального у системі психо-свідомісних характеристик українців.

Дослідження способу життя, системи світоглядних уявлень та специфіки світосприймання українського народу починаються з XIX ст., переважно в рамках етнографічних досліджень та зосереджувалися на дослідженнях селянської верстви та козацького фольклору.

Початком наукового осмислення ментальних ознак у межах аналізу етнографічних особливостей українського селянства стала праця М. Максимовича «Дні і місяці

українського селянина». У роботі містяться ґрунтовні матеріали, які дозволяють зробити висновок про яскраво виражене аграрне спрямування календарної обрядовості українців. Народний календар розглянуто дослідником як систему, що до певної міри відтворила світоглядні уявлення українських хліборобів. Споконвічна хліборобська праця витворила свій світ уявлень, своє самобутне розуміння явищ навколишньої дійсності в міру емпіричного осягнення народом навколишнього середовища та відобразилася в народному календарі [20].

Яскравим внеском у наукові дослідження етнографічних особливостей селянської верстви є праці українського письменника, етнографа, фольклориста, історика, мовознавця О. Афанасьєва-Чужбинського, в яких подано описовий матеріал щодо обрядової культури, різних сфер громадського та сімейного побуту тощо. Наголошуючи на особливостях мови, своєрідності побутової культури, яка «варта детального вивчення», вчений доводить самобутність українського народу, наголошує на наявності ряду специфічних етнокультурних особливостей [4], які, в свою

чергу, є унікальним джерелом для вивчення ментальних характеристик.

Певне значення для поступу етнографічних розвідок світоглядних уявлень українського селянства мала праця М. Костомарова «Слов'янська міфологія» [15]. Дослідник аналізує сакральний зміст системи обрядовості, приділяючи увагу власне землеробській основі багатьох описаних ним свят та обрядів. У роботах «Об историческом значении русской поэзии» [13], «Дві руські народності» [14] автор, досліджуючи особливості побуту, суспільного життя, фолк-лорної сюжетики, наголошує на відмінностях між «малоруським» та «великоруським» народами. Принагідно слід зазначити, що працю вченого «Дві руські народності» названо першим етнопсихологічним дослідженням українців, в якому було сформульовано проблему ментальності (хоча цього терміну дослідник не використовував).

На відмінності українського етносу, оскільки «українська народність укладалася в силу і природних етнографічних особливостей, і історичного виховання» наголошував В. Антонович [2]. Дослідник відзначав значущість психологічних особливостей для етнокультурної самобутності українців. Варто відмітити, що науковець аналізує шляхетство як соціальне явище, яке, на його думку, було неприйнятним для української народної психіки, та суперечило провідному «громадському началу» українців [1].

Велику кількість етнографічного матеріалу, що стосується українського селянства, містить робота П. Чубинського «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» [33; 36]. Ця праця охоплює різноманітні сторони культури і побуту українців і є першою ґрунтовною спробою комплексного аналізу етнографічних рис народу. В особливостях звичаєвого права, фольклорної традиції українців дослідник убачав джерело для вивчення світоглядних уявлень народу. Праця містить аналіз поведінкових характеристик українців та спробу їх пояснення природно-кліматичними умовами та впливом оточуючого середовища. Особливу увагу дослідника привертала усталеність традиційного побуту, звичаєвої системи, яку він пояснював «розумністю, корисністю,

справедливістю», а не простим наслідуванням [36]. У наукових студіях вченого сформульовано проблеми співвідношення «ідеї особистості, індивідуальності та вміння самостійно організовуватися», які зберігають свою наукову цінність і сьогодні.

Яскравим внеском у поступ наукових досліджень ментальності українського селянства став творчий доробок Т. Осадчого, який, аналізуючи відношення селян до юридичних норм поведінки, відзначає, що «в основі світогляду малороса лежить потяг до простої реальної правди, яка доступна розумінню селянина» [25].

Етнографічний науковий розгляд українського селянства представлений також роботами М. Сумцова [29-32], в яких, крім фіксації народних вірувань, обрядовості, міститься спроба детального пояснення давніх елементів, що зберігалися в народній культурі з точки зору психологізму: «Все важке і сумне, що тривожить селянську душу в довгі осінні ночі, ...гнітючі турботи, сумніви й побоювання зникають, забуваються під принадним впливом веселої святкової пісні... В різдвяних піснях, колядках і щедрівках милосердне і співчутливе божество спускається на землю, відвідує бідні оселі і щедрою рукою роздає достаток і щастя» [30].

Подальше вивчення етнокультурної специфіки українського селянства пов'язане з діяльністю Ф. Вовка. У своїй праці вчений на основі аналізу антропологічних та етнографічних даних доходить висновку, що український народ на всій території, що її він заселяє, являє собою одну етнографічну цілість, цілком виразно відокремлену з-поміж інших слов'янських народів [8]. Характеризуючи сфери матеріальної культури та побуту, науковець наголошує на духовній єдності українців, а також на відмінності їх від інших слов'янських народів.

Активізація етнографічних досліджень українського селянства пов'язана з діяльністю Етнографічної комісії при ВУАН. Матеріали експедицій друкувались в «Етнографічному віснику». Видання репрезентує певну кількість матеріалу із проблеми, що вивчається. До збірників увійшли розвідки Д. Зеленіна, В. Камінського, Б. Крижановського, В. Срез-

невського, А. Лободи, В. Петрова, Д. Щербаківського [11].

Проблеми побутової та господарської специфіки українців привертала увагу К. Грушевської У праці «З примітивного господарства» на основі вивчення тілесного коду, або, як зазначає автор, «*тілесної магії*», у віруваннях ХІХ століття проводиться реконструкція найдавніших людських уявлень [10].

Важливим внеском у розвиток етнографічних студій у радянський період були дослідження науковців Інституту народної творчості та мистецтва, створеного в 1942 р., що в 1944 р. було реорганізовано в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Дослідниками інституту було підготовлено монументальну працю «Українці» [34]. Привертає увагу значний корпус польового архівного матеріалу, що містить інформацію про світоглядні уявлення українського селянства, зібраний в радянський період, який міститься в рукописних фондах ІМФЕ (фонд 14).

Серед досліджень, присвячених духовній культурі українського селянства, які побачили світ у радянський період, варто відзначити роботи В. Борисенко «Весільні обряди та звичаї на Україні» [7], що містить ґрунтовний фактографічний матеріал та детальний аналіз з точки зору смислового навантаження обрядовості українців, З. Болтарович, яка у праці «Народна медицина українців» [5] зробила спробу осмислення історико-культурних чинників побутування традиційних знань в області народної медицини, та, окрім іншого, характеризуючи систему народних уявлень про хвороби, їх походження.

Значним внеском у поступ досліджуваної проблематики стала діяльність А. Пономарьова, який вивчав соціонормативну культуру українського народу, переважно селянства. Принагідно, слід відмітити, що вчений сприяв виходу в світ колективної праці «Українці» та її перевидання російською мовою в серії «Народи і культури» [40].

Непересічне значення для поступу студіювання світоглядних уявлень українського селянства мали праці В. Наулка, присвячені етнодемографії, традиційній культурі різних етнічних груп та національних громад в

Україні, їх впливу на традиційний світогляд українців [22-24]. В контексті досліджуваної проблематики варто відмітити також внесок К. Гуслистого, Г. Стельмаха, В. Горленка, К. Матейко [34].

Значно активізувалися етнографічні студії, в тому числі дослідження духовної культури українського селянства, після проголошення незалежності України. У даному напрямку працює ціла плеяда сучасних науковців: В. Борисенко у роботі «Традиції та життєдіяльність етносу» аналізує традиційну українську обрядову культуру крізь призму впливу умов життєдіяльності [6]. О. Курочкін у праці «Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята» осмислює ритуали життєвого, календарного циклів, символи та міфологічні образи з позиції їх сакрального змісту та смислового навантаження [18]. М. Тиводар приділяє увагу як етнопсихологічним особливостям українського народу, так і теоретичним аспектам функціонування ментальності [32].

Таким чином, дослідження ментальності українського селянства на основі аналізу його духовної культури сьогодні є можливим завдяки використанню величезного творчого наукового доробку вчених.

Фундатором аналізу власне ментальних характеристик в контексті співвідношення соціального та етнічного у світоглядних уявленнях селянської верстви українського етносу можна вважати В. Липинського, який у «Листах до братів-хліборобів» [19] крізь призму політологічного аналізу найбільш прийняттого для українців типу держави проводить ґрунтовне дослідження ментальних настанов українського селянства. Не заперечуючи соціального антагонізму, дослідник відкидає ідею «плебейської нації» українців, наголошуючи на існуванні національної еліти. Таким чином, за основу етнопсихологічного студіювання українського селянства він брав саме соціальні чинники.

У радянській Україні проблеми соціально-психологічної самотності окремих прошарків населення, як і ментальності в цілому, практично не вивчались. Наукові студії з окресленої проблематики представлені роботами вчених діаспори.

На значущості соціального фактору для формування психоповедінкових моделей

наголошує В. Янів. У праці «Українська вдача і наш виховний ідеал» [39] дослідник однією з чотирьох форм виховного ідеалу виділяє класовий (становий). Розглядаючи специфіку психологічної спрямованості українського народу, вчений в першу чергу звертає увагу на селянськість української ментальності, наголошуючи на історичній зумовленості цього феномену. Специфіка геополітичного положення України, стверджує дослідник, призвела до того, що *«ми вже належачи, в основному, до Європи, занадто відхилилися від неї, щоби викресати достатньо волі, конче потрібної для побудови держави, однак і не наблизилися настільки до Азії, щоби дати себе вести власному деспотові»* [38, с. 135]. Тривале бездержавне існування, *«постійна загроза смерті призводить до загибелі найкращих і найсміливіших»* [38, с. 135], що, в свою чергу, спричинилося до асиміляції або ж знищення власної еліти. Внаслідок цього чи не єдиним носієм української етнічності, за В. Янівим, тривалий час залишалося селянство. Варто відмітити, що саме соціальними чинниками В. Янів пояснює релігійність, схильність до самоізоляції та інтровертизму, слабку волю українського народу.

Не наголошуючи окремо на селянознавчій спрямованості наукових студій, у вище окресленому руслі ментальний тип українців розглядає видатний етнопсихолог О. Кульчицький. Виділяючи два типи психові домісних характеристик, спричинених специфікою окраїнного положення України, а саме козацько-лицарський тип людини, яка намагалася активно протистояти злу, захищала високі ідеали – честь, віру і свободу, та прихований, притаманний селянству, головними особливостями якого є самоізоляція, заглиблення в окреме життя [17], дослідник детально зупинявся на специфіці останнього. Так, у праці «Проблематика взаємин етнології і диференціальної психології релігії» [16] було здійснено науковий аналіз релігійності українського народу крізь призму специфіки життєдіяльності селянської верстви. Аналізуючи причини формування окремих ментальних характеристик українців, О. Кульчицький особливу увагу приділяє специфіці українських чорноземів, стверджуючи,

що їх надзвичайна родючість не створювала додаткових стимулів до активності [17].

Сучасна українська етнологія починає звертатись до проблем ментальності окремих верств населення, у тому числі в історичному вимірі. На особливу увагу заслуговує вже згадувана стаття М. Гримич «Два виміри національного характеру», що являє собою порівняльний аналіз ментальних характеристик двох соціальних прошарків українського культурного простору – селянства і козацтва. Дослідниця виходить з відомої тези про одвічну селянську сутність українців. Стверджуючи, що вся українська культура зростала на формуванні культури землі, авторка доводить селянську спрямованість українського менталітету як інтегральну характеристику [9].

Серед сучасних досліджень ментальності українського селянства варто згадати також дисертаційне дослідження В. Попова «Український господарський менталітет: сутність та трансформації» [27], яке містить у собі детальний аналіз чинників формування українського господарського менталітету. У роботі виділено культурні архетипи, географічні, суспільні та релігійно-ідеологічні чинники; а також ґрунтовно проаналізовано соціальну базу українського народу в різні історико-часові періоди. У результаті дослідження автор приходить до висновку про традиційний споконвічний характер української землеробської ментальності, проводячи паралелі із ментальними характеристиками українського народу сучасної епохи.

У дисертації «Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі» А. Астаф'єв доводить спадковість української культури та ментальності від епохи Київської Русі до сьогодення. Автор наголошує у першу чергу на аграрних традиціях, їх актуальності на сучасному етапі націєбудівництва [3].

Цікавим напрямом дослідження ментальності українського селянства, який активізувався в останні два десятиліття, є аналіз соціальних ментальних характеристик у співвідношенні з конкретною історичною епохою. В цьому контексті вчені звернулися до складної проблеми актуалізації менталь-

них настанов українського селянства під впливом історично змінних умов життєдіяльності. Зокрема, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Матях, В. Ричка, К. Салій у колективній монографії «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності і національної свідомості» [35] один із розділів присвятили дослідженню ментального типу українського селянства епохи середньовіччя. Базуючись на архівних матеріалах, документах та фольклорних творах, автори аналізують процеси еволюції свідомості та психологічних реакцій, притаманні даній верстві в історичній ретроспективі.

Праця О. Михайлюка «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» [21] присвячена дослідженню «локального світу» українського селянства під час революційних потрясінь, що, на думку автора, не змогли зруйнувати традиційних світоглядних імперативів даної спільноти. У цьому ж напрямку працює М. Кисельов. У роботі «Феномен землеробства в українському світі» [12] він окреслює базові особливості українського менталітету, пов'язані з особливостями землеробства на теренах

України. Аналізу основних психологічних засад, традиційно притаманних українському селянину, присвячена стаття С. Павлюка «Ментальність українського селянства» [26], у якій зосереджено увагу на політичних характеристиках і проблемах становлення «спільної волі».

У роботі Ю. Присяжнюка «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [28] подано аналіз селянства крізь призму соціокультурної цілісності з притаманними йому рисами ментальності.

Таким чином, в результаті історіографічного аналізу парадигми досліджень, присвячених світоглядним уявленням та ментальним характеристикам українського селянства, приходимо до висновку, що теоретико-методологічне осмислення проблеми дещо відстає від накопичення емпіричного матеріалу. Разом із тим, наявність чітко окреслених напрямків вивчення особливостей етнокультури українського селянства, в тому числі – світоглядних уявлень даної суспільної верстви, робить подібні дослідження надзвичайно актуальними та перспективними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Історія України / В. Антонович. – Прага, 1941. – Т. 3. – С. 50.
2. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме / В. Антонович // Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 166.
3. Астаф'єв А. О. Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі: дис... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Астаф'єв Анатолій Олександрович. – К., 2000. – 187 с.
4. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию / Афанасьев-Чужбинский А. С. // Собрание сочинений. – СПб. : Топпе, 1893. – Т. VII. – 452 с.
5. Болтарович З. Народна медицина українців / Болтарович З. – К. : Наукова думка, 1990. – 232 с.
6. Борисенко В. К. Традиції та життєдіяльність етносу: На матеріалах святково-обрядової культури українців / Борисенко В. – К., 2000. – 191 с.
7. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічні дослідження) / Борисенко В. К. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
8. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Волков Ф. // Украинский народ в его прошлом и настоящем: [В 2 т.]. – Т. 2. – Петроград : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1916. – С. 57.
9. Гримич М. Два виміри національного характеру / Гримич М. // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27-31.
10. Грушевська К. З примітивного господарства: Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Грушевська К. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1-3. – С. 9-44.
11. Етнографічний вісник / [за голов. ред. А. Лободи, В. Петрова]. – К., 1927. – Кн. 5.
12. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі / Кисельов М. // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 59-65.
13. Костомаров М. Об историческом значении русской поэзии / Костомаров М. // Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
14. Костомаров Н. И. Две русские народности / Костомаров Н. И. // Основа. – СПб., 1861. – Ч. 1-3. – С. 33-80.
15. Костомаров Н. И. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства

- / Костомаров Н. И. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
16. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії / Кульчицький О. // Релігія в житті українського народу: Зб. матер. наук. конференції у Рокка ді Папа (18-20.X.1963) / За ред. В. Янева. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С. 65-75.
 17. Кульчицький О. Український персоналізм (філософсько-етнопсихологічна синтеза / Кульчицький О. – Мюнхен-Париж : Вид-во УВУ, 1985. – 192 с.
 18. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята / Курочкін О. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 2004. – 426 с.
 19. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. – 2-е вид. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 472 с.
 20. Максимович М. Дні і місяці українського селянина / М. Максимович. – К. : Обереги, 2003. – 190 с.
 21. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / Михайлюк О. – Дніпропетровськ : Інновація, 2007. – 457 с.
 22. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР / Наулко В. – К. : Наукова думка, 1965. – 188 с.
 23. Наулко В. Культура та побут населення України / Наулко В. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
 24. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк) / Наулко В. И. – К. : Наукова думка, 1975. – 274 с.
 25. Осадчий Т. Брачные договоры малоросов / Осадчий Т. // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 3. – С. 122.
 26. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект / Павлюк С. П. – К. : Наукова думка, 1991. – 222 с.
 27. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація: дис... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Попов Володимир Юрійович. – К., 2000. – 192 с.
 28. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Присяжнюк Ю. – Черкаси, 2007. – С. 29-30.
 29. Сумцов Н. Научное изучение колядок и щедривок / Сумцов Н. // Киевская старина. – 1885. – Т. II. – С. 239
 30. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Сумцов Н. Ф. – К. : «Киевская старина», 1890. – 408 с.
 31. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: избранные труды / РАН. Институт этнологии и антропологи / Сумцов Н. Ф. – М. : Восточная литература РАН, 1996. – 295 с.
 32. Тиводар М. Етнологія. Навч. посібник / Тиводар М. – Львів : Світ, 2004. – 624 с.
 33. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. – Т. 7. Евреи, поляки. Статистика малорусского населения; обзор малорусских говоров; жилище, пища и одежда малоросов. – СПб, 1877. – С. 35.
 34. Українська етнологія: Навч. посібник / [В. Борисенко, М. Гримич, О. Гончаров та ін.]; за ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – С. 90.
 35. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / [Гурбик, О. Гуржій, В. Матях та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 317 с.
 36. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / Чубинский П. // Записки ИРГО по отделению Этнография. – СПб.: Тип. Майкова, 1868. – Т. 2. – С. 6.
 37. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Чубинский П. – К. : «Редакції загально педагогічних газет», 2004. – 128 с.
 38. Янів В. Проблема психологічного окциденталізму України / Янів В. // Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен: Вид-во Українського Вільного Університету, 1993. – С. 135.
 39. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / Янів В. – Мюнхен-Тернопіль : МП «Діалог», 1992. – 29 с.
 40. www.history.org.ua/JournALL/journal/2002/4/13.pdf

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**

***ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ***

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ В НІМЕЧЧИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ФЕДЕРАЛЬНОЇ ЗЕМЛІ БЕРЛІН)

Досліджено діяльність Товариства підтримки української науки та культури за матеріалами фондів Архіву Федеральної Землі Берлін.

Ключові слова: зарубіжна україніка, Архів Федеральної Землі Берлін (Landesarchiv Berlin), українська еміграція, Українське товариство допомоги біженцям, Товариство підтримки української науки та культури, Українське національне об'єднання, Українська громада в Німеччині.

Исследовано деятельность Общества поддержки украинской науки и культуры в Германии по материалам фондов Архива Федеральной Земли Берлин.

Ключевые слова: зарубежная украиника, Архив Федеральной Земли Берлин (Landesarchiv Berlin), украинская эмиграция, Украинское общество помощи беженцам, Общество помощи украинской науке и культуре, Украинское национальное объединение, Украинская громада в Германии.

The activity of the Society for support of Ukrainian science and culture in Germany based on the Archives of the Federal Land of Berlin is analyzed in the article.

Key words: foreign Ucrainica, Archives of the Federal Land of Berlin (Landesarchiv Berlin), Ukrainian émigrés, Ukrainian Society of aid to refugees, Society for support of Ukrainian science and culture, Ukrainian National Union, Ukrainian Community in Germany.

Джерела з історії української еміграції в Німеччині зберігаються в усіх провідних архівах та бібліотеках Федеративної Республіки Німеччини: Федеральному архіві ФРН в Берліні (Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)), Політичному архіві Міністерства закордонних справ ФРН в Берліні (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)), Таємному державному архіві Пруської культурної спадщини в Берліні (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)), Архіві Федеральної Землі Берлін (Landesarchiv Berlin (Berlin)), Архіві Університету Гумбольдта (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin)), Державній бібліотеці Пруської культурної спадщини в Берліні (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz), Державному архіві в Мюнхені (Staatsarchiv München), Архіві міста Мюнхена (Archiv der Stadt München), Баварській державній бібліотеці в Мюнхені (Die Bayerische Staatsbibliothek), Військовому

архіві у Фрайбурзі (Bundesarchiv–Militärarchiv Freiburg) тощо [1-5; 21-26; 30-31; 35-36; 38; 44-45].

Достатньо велику кількість матеріалів із зарубіжної україніки, зокрема, матеріали з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду, містять фонди Архіву Федеральної Землі Берлін [56]. А саме: документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні 1926-1945 рр. (Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin) [56; 61]; документи з історії діяльності Українського товариства червонохресної допомоги біженцям (Українського товариства допомоги біженцям) 1924-1945 рр. (Ukrainischer Verein für Rotekreuz – Hilfe – Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge) [56; 62]; документи з історії діяльності Товариства підтримки української науки та культури (Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin)) [56; 63]; документи з історії діяльності Української громади в Берліні (Ukrainische

Gesellschaft in Berlin («Ukrajins'ka Hromada v Berlini»)) [56; 64]; документи з історії діяльності Українського національного об'єднання (Ukrainische Nationale Vereinigung, Berlin) [56; 65]; документи з історії діяльності Української громади в Німеччині (Verein der Ukrainer in Deutschland, e. V. Sitz in Berlin) [56; 66]; документи, пов'язані з діяльністю студентських організацій Університету, зокрема, товариств, які об'єднували українських студентів (Gemeinschaft ausländischer Studierenden an der Handels – Hochschule Berlin; Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender. Sitz in Berlin) [56; 67; 68].

В Архіві Федеральної Землі Берлін зберігаються документи і матеріали з історії Товариства підтримки української науки і культури в Німеччині. Емігрантські товариства, організації, об'єднання, в тому числі й українські, які засновувались та діяли на території Німеччини (та Берліну зокрема), мусили подавати установчі документи та реєструватись у відповідних німецьких судових інстанціях за місцем заснування та діяльності, а також періодично подавати звіти про свою діяльність та зміни у статутах і керівництві.

Товариство було засновано 2 липня 1926 року. Метою Товариства було *«створення Українського наукового інституту в Берліні, який мав слугувати вільному розвиткові та підтримці української науки та культури»*. Окрім цього, *«Товариство мало опікуватися влаштуванням української молоді в німецьких університетах та високих школах, а також надання стипендій обдарованим українським студентам»* [63, Blätter 3]. Діяло Товариство до 1945 року.

Загальні Збори Товариства підтримки української науки і культури обирали Правління Товариства. Правління Товариства водночас було Кураторією Українського наукового інституту в Берліні та складалось з німецької та української частин. До складу Правління Товариства (Кураторії Українського наукового інституту в Берліні) у різні роки належали: таємний радник, доктор В. Фріш, директор Дрезднер Банку; заступник Голови: службовець Пруського Центрального земельного та заставного банку, Олександр Скоропис фон Йолтуховський; члени

Правління Товариства (Кураторії Українського наукового інституту в Берліні): університетський професор Дмитро Дорошенко, директор Українського наукового інституту; професор, доктор Макс Фасмер, директор Інституту слов'янознавства Берлінського університету; професор, доктор А. Пальме, професор Берлінського університету; таємний радник, доктор Макс Зерінг, університетський професор; доктор З. Г. Келлер, університетський доцент, Вюртембергська бібліотека; професор, доктор І. Мірчук; доктор Володимир Коростовець; доктор Мар'ян Панчишин [63, Blätter 11-12; 44-45].

Головою Правління Товариства та водночас Кураторії Українського наукового інституту в Берліні були: з 1926 року генерал у відставці, імперський міністр оборони у відставці Вільгельм Грьонер; з 1934 року – професор, доктор Антон Пальме; з 1939 року – професор, доктор Георг Герулліс. Заступником Голови Правління Товариства протягом усього періоду існування Товариства був Олександр Скоропис-Йолтуховський [28; 29; 63].

Кураторія Українського наукового інституту в Берліні (Правління Товариства) опікувалася організаційними проблемами під час створення та діяльності Інституту, а також співпрацювала з німецькими урядовими структурами, передусім з Міністерством закордонних справ та Міністерством культури, які здійснювали фінансування Інституту.

Урочисте відкриття Українського наукового інституту в Берліні відбулося 10 листопада 1926 року. Інститут діяв протягом майже 20 років до весни 1945 року. Діяльність Українського наукового інституту в Берліні може бути умовно поділена на два періоди – 1926-1931 роки та 1932-1945 роки, – які відрізнялися за характером діяльності та були персонально пов'язані з іменами двох його директорів: професора Дмитра Дорошенка (1926-1931) та професора Івана Мірчука (1932-1945).

У вересні 1924 року професор Д. І. Дорошенко одержав від Українського товариства червонохресної допомоги та від Гетьмана Павла Скоропадського повідомлення про план засування Українського наукового інституту в Берліні та запрошення на посаду

директора. Наприкінці жовтня 1924 року ним було складено проект Основних пунктів Статуту Українського наукового інституту. Перед інститутом було поставлено такі завдання: *«дати змогу українським науковим силам, які перебувають поза межами рідного краю, продовжувати наукову працю по своєму фаху, удосконалюватись у своїй науці й бути в курсі всесвітнього наукового руху; підготувати кадри нових наукових робітників, так потрібних для відновлення культурного життя на Україні; знайомити західноєвропейські наукові круги з розвитком науки українознавства; дати змогу українській студентській молоді, яка вчиться по німецьких високих школах, студіювати поруч загальних наук, також предмети з українознавства, впорядковуючи за-для цього систематичні й епізодичні виклади з різних галузів українознавства»* [10, с. 408].

Щодо структури установи, то спочатку, за проектом Д. І. Дорошенка, планувалось створити науковий інститут з шести дослідних кафедр – при кожній по одному професору і асистенту: старої української історії й історії західноукраїнських земель; історії східноукраїнських земель; історії українського права; економічного життя України; історії української мови й старого суспільства та нової української літератури. Згодом передбачалось відкрити ще кафедри української етнографії; історії української церкви; народного господарства та фінансів України; земельного питання на Україні; історії українського мистецтва і національної культури [10, с. 408-409].

2 липня 1926 року на засіданні Кураторії Інституту було затверджено склад Наукової колегії – дійсних членів Інституту: професора Д. Дорошенка (кафедра внутрішнього життя України й культури), доктора І. Мірчука (кафедра релігійних і філософських течій), доктора В. Залозецького (кафедра матеріальної культури й мистецтва) і В. Липинського (кафедра української державності) [47, арк. 80].

Окрім дійсних членів, які постійно перебували в Берліні і читали лекційні курси, до складу інституту вже наприкінці 1926 року увійшли й надзвичайні члени, які мали право виступати з епізодичними викладами в

Українському науковому інституті, публікувати свої праці в інститутських виданнях. Дійсні та надзвичайні члени Українського наукового інституту проводили наукові дослідження, результати яких друкувалися в інститутських наукових виданнях: «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» (вийшло два випуски у 1927 та 1928 pp.) та «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» (вийшло три томи, у 1927, 1929 та 1931 pp.). Паралельно з науково-дослідницькою працею дійсні члени інституту проводили курси лекцій, семінарські заняття для українських студентів, які вчилися у вищих закладах Берліну, а також виступали з лекціями на загальноукраїнські теми німецькою та українською мовами в аудиторіях Берлінського університету та перед представниками німецької громадськості. Крім цього, співробітники Інституту активно співпрацювали з німецькими науковими виданнями, які займалися вивченням проблем історії й культури Східної Європи та історії слов'янських народів, таких як: «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», «Zeitschrift für slavische Philologie», «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» та ін.; ними були підготовлені матеріали з україніки для німецькомовних енциклопедичних видань: Meyers-Lexikon, Brockhaus-Lexikon, Lexikon für Kirche und Theologie, Lexikon für Kunstgewerbe тощо.

Під час організації Українського наукового інституту та пізніше, коли вже був його директором, Д. І. Дорошенко незмінно відстоював точку зору, що Інститут має бути виключно науковою установою, та був рішуче проти використання наукових та освітніх закладів в політичних цілях. Проте, з самого початку існування Українського наукового інституту між заступником голови Кураторії О. Скорописом-Йолтуховським і професором Д. Дорошенком, як директором, виявились розходження у поглядах на характер діяльності наукової установи. Заступник голови Кураторії та голова її української частини О. Скоропис-Йолтуховський був впевнений, що Український науковий інститут в Берліні повинен виконувати завдання *«загального національно-агітаційного характеру»* [13], Д. Дорошенко ж

вважав, що інститут є установою аполітичною й має переслідувати чисто наукові цілі [49, арк. 66].

Ці розбіжності у поглядах серйозно заважали нормальній роботі інституту. Нерідкими були факти втручання Кураторії (передусім голови її української частини – Олександра Скорописа-Йолтуховського), яка мала перш за все вирішувати організаційні питання, до суто наукової діяльності. Один із слухачів Українського наукового інституту Михайло Антонович 28 січня 1929 року писав з Берліна до батьків: *«Маю враження, що останніми часами стараються помимо волі Дмитра Івановича впихнути політику в Інститут. Дають реферати з політичними мотивами, а проф. Дорошенко дуже не хоче всякої політики»* [48, арк. 218].

Протиріччя продовжували існувати та згодом переросли у конфлікт. Розв'язка настала восени 1931 року і позначилася певною кризовою ситуацією, з якої інститут вийшов зазнавши значних змін організаційного (його було підпорядковано Міністерству освіти Німеччини і він став державною установою), наукового (керівництво інституту – заступник Голови Кураторії О. Скоропис-Йолтуховський та новий директор І. Мірчук – віддає перевагу не суто науковій діяльності, а справі *«актуалізації українського питання в культурному аспекті на терені Середньої та Західної Європи»* [27, с. 88]) і персонального (у грудні 1931 року Д. Дорошенко був змушений скласти з себе повноваження директора інституту; залишив інститут й ще один член Наукової колегії, дійсний член інституту доцент, доктор В. Залозецький; припинили свою науково-дослідницьку діяльність й асистенти інституту; вийшов зі складу Кураторії її німецький член, відомий славіст, директор Слов'янського інституту, професор Макс Фасмер, який вважав неможливим *«покривати своїм іменем підприємство, в якому люди, що з наукою не мають нічого спільного, мають не менше впливу, як визначні вчені»* [54]) характеру [6; 7; 8; 50, арк. 1-13; 51, арк. 8-12; 52, арк. 1-4].

Події 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні викликали жваве обговорення на сторінках українських періодичних видань. Редакція львівської

щоденної газети «Діло», для з'ясування цієї справи, спеціально надала місце на сторінках своєї газети, де безпосередні учасники подій висловлювали свої думки стосовно ситуації в Українському науковому інституті [13; 14; 53; 54]. О. Скоропис-Йолтуховський стверджував, що ніколи ніхто не ставив Д. Дорошенкові як директору інституту ніяких перешкод у розвитку наукової діяльності, що головною причиною кризи в Українському науковому інституті було скрутне матеріальне становище, пов'язуючи залишення інституту Д. Дорошенком і В. Залозецьким передусім з грошовим питанням; щодо діяльності інституту після 1931 року, то голова української частини Кураторії зазначав, що вона *«не тільки не стратила своїй науковості, але навпаки виявила в порівнянні з попередніми роками більшу активність в напрямку скріплення зв'язків з закордонними чинниками»* [53]. Д. Дорошенко не погоджувався з тезою О. Скорописа-Йолтуховського про невтручання Кураторії та його особисто в наукові справи; він виступав проти політизації інституту, аргументовано доводячи, що зловживання політикою згубне для наукової установи; діяльність наукового інституту, на його думку, мала перш за все виявлятися не так у зміцненні зв'язків, як у власній продуктивній праці на полі науки; щодо фінансового питання та його ролі в конфлікті, то професор Д. Дорошенко, хоч і не відкидав його значення зовсім, але відсував з першого місця [13].

Політизація інституту, організаційні зміни, фінансові труднощі, а також порушення особистого порозуміння призвели до того, що Д. Дорошенко був змушений прийняти рішення: залишити Інститут. В грудні 1931 року він склав з себе повноваження директора установи. Директором Інституту було призначено професора І. Мірчука. Український науковий інститут продовжував свою діяльність до 1945 р. [6-9; 27-29; 41; 53-55; 57; 59; 69].

В публікації подано Статут Товариства підтримки української науки та культури та протоколи Загальних Зборів Товариства, окремі листи керівництва Товариства до німецьких урядових інстанцій, які зберігаються в фондах Архіву Федеральної Землі Берлін. Документи друкуються за німецькомовними оригіналами, із збереженням мовних і стилістичних особливостей.

Українською переклав Дмитро Бурім.

Satzung
des Vereins zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft
und Kultur e. V

§ 1. Name und Sitz.

Es wird ein Verein gegründet, der unter Namen dem «Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur e. V.» in das Vereinsregister eingetragen werden soll. Der Verein hat seinen Sitz in Berlin (Amtsgerichtsbezirk Berlin–Mitte).

§ 2 Zweck des Vereins

Ist die Gründung eines wissenschaftlichen Instituts in Berlin, das der freien Entwicklung und Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur dienen soll.

Im Rahmen dieses Instituts soll auch die Veröffentlichung wissenschaftlicher Arbeiten stattfinden.

Ausserdem befasst sich der Verein mit der Unterbringung junger Ukrainer an deutschen Universitäten und Hochschulen sowie der Vermittlung von Stipendien an begabte ukrainische Studenten.

Weiterhin sollen ukrainische Gelehrte bei Herausgabe ihrer wissenschaftlichen Arbeiten unterstützt werden. Rechtsansprüche sind ausgeschlossen.

§ 3. Mitgliedschaft.

Die Aufnahme von Mitgliedern erfolgt durch Beschluss des Vorstandes mit drei Vierteln Mehrheit sämtlicher Vorstandsmitglieder.

Der Austritt eines Mitgliedes erfolgt auf eigenen Antrag desselben.

Auf einstimmigen Beschluss des Vorstandes kann ein Mitglied aus dem Verein ausgeschlossen werden, wenn seine Handlungsweise als gegen die Ziele des Vereins verstossend angesehen werden muss. Wird über ein Mitglied des Vorstandes abgestimmt, so hat dasselbe sich der Abstimmung zu enthalten.

§ 4. Die Organe des Vereins.

1. Der Vorstand besteht aus

- a) dem Vorsitzenden,
- b) dem Schriftführer und stellvertretenden Vorsitzenden,
- c) dem Kassierer,
- d) bis zu 5 Beisitzern.

2. Die Mitgliederversammlung.

§ 5. Der Vorstand bildet gleichzeitig das Kuratorium des wissenschaftlichen Instituts.

§ 6. Der Verein wird gerichtlich und aussergerichtlich im Sinne des § 26 B. G. B. vertreten durch den Vereinsvorsitzenden, bezw. seinen Stellvertreter und ein weiteres Mitglied des Vorstandes. Die Berufung von Professoren, Dozenten und Assistenten an das wissenschaftliche Institut und die Regelung ihrer Gehälter erfolgt jedoch durch den gesamten Vorstand als Kuratorium. Urkunden, die den Verein verpflichten sollen, sind der Weise zu vollziehen, dass unter dem Namen des Vereins die eigenhändige Unterschrift des Vorsitzenden bezw. seines Stellvertreters und eines weiteren Mitglieds des Vorstandes gesetzt wird.

Der Vorstand wird von der Mitgliederversammlung jeweils auf 2 Jahre gewählt. Er erhält Anweisung durch die Mitgliederversammlung, die mindestens einmal in jedem Universitätssemester durch den Vereinsvorsitzenden schriftlich unter Mitteilung der Tagesordnung einzuberufen ist. Ausserordentliche Mitgliederversammlungen müssen vom Vereinsvorsitzenden einberufen werden, sofern ein Siebentel aller Mitglieder dies schriftlich beim Vorstande beantragt.

Ueber die Sitzungen der Mitgliederversammlung und des Vorstandes ist eine Niederschrift aufzunehmen, die von dem jeweiligen Leiter der Versammlung und einem weiteren Mitgliede zu unterzeichnen ist.

Die Mitgliederversammlung überwacht die Tätigkeit des Vorstandes und prüft den Geschäftsbericht und die Kassenführung.

Die Mitgliederversammlung entscheidet, soweit nicht durch das Gesetz oder diese Satzung anders bestimmt ist, mit einfacher Mehrheit der erschienenen Mitglieder. Bei Stimmengleichheit entscheidet der Leiter der Mitgliederversammlung.

§ 7. Die Mittel des Vereins werden aufgebracht durch

- a) freiwillige Geldspenden und sonstige Zuwendungen,
- b) Veranstaltungen des Vereins,
- c) Mitgliederbeiträge, soweit sie vom Vorstand beschlossen werden.

§ 8. Auflösung des Vereins.

Zur Auflösung des Vereins ist die Zustimmung von drei Vierteln aller derjenigen Mitglieder erforderlich, die in Deutschland ihren Wohnsitz haben. Die Zustimmung kann auch schriftlich erfolgen.

Die Beschlussfassung über die Verwendung des Vereinsvermögens im Falle einer Auflösung des Vereins erfolgt in der gleichen Weise.

Errichtet am 2. Juli 1926

gez. Groener, Generalleutnant a. D. und Reichsminister a. D.
Alexander Skoropyss v. – Joltuchowskyj,
M. Sering, Univ. – Professor,
M. Vasmer, Univ. – Professor,
G. S. Keller, Univ. – Lektor, Kiel,
Vladimir von Korostovetz,
Prof. D. Doroschenko.

Печатка: Preussisches Amtsgericht Berlin – Mitte

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924–1955. Blätter 3–6.

Переклад

Статут Товариства підтримки української науки та культури,
Зареєстроване товариство

§ 1. Назва та місце перебування.

Засновано товариство, яке має бути внесено до Реєстру товариств під назвою «Товариство підтримки української науки та культури, зареєстроване товариство». Товариство має своїм місцем перебування місто Берлін (Судовий округ суду нижчої інстанції району Берлін – Мітте).

§ 2. Завдання товариства

Створення наукового інституту в Берліні, який має слугувати вільному розвитку та підтримці української науки та культури.

В рамках діяльності Інституту передбачається також видання наукових праць.

Окрім цього, Товариство опікується влаштуванням української молоді в німецьких університетах та високих школах, а також надання стипендій обдарованим українським студентам.

Також будуть підтримуватися українські науковці в справі видання своїх наукових праць. Правові претензії виключаються.

§ 3. Членство.

Рішення про прийом у члени Товариства приймається за пропозицією Правління більшістю у три чверті всіх членів Правління.

Вихід із Товариства відбувається за власним поданням члена.

За одноголосним рішенням Правління член Товариства може бути виключений в тому

випадку, якщо його поведінка буде суперечити меті діяльності Товариства. Якщо голосування буде проводитись стосовно члена Правління, той не має права брати участь в голосуванні.

§ 4. Органи Товариства.

1. До складу Правління входять

- а) Голова,
- б) секретар та заступник Голови,
- в) касир,
- г) до п'яти членів.

2. Збори членів Товариства.

§ 5. Правління одночасно утворює Кураторію наукового інституту.

§ 6. Згідно з § 26 Цивільного кодексу Німеччини, Голова Товариства, або його заступник та один з членів Правління, представляє Товариство в суді та поза судом. Запрошення професорів, доцентів та асистентів до наукового інституту та врегулювання їхньої зарплати проводиться повним складом Правління як Кураторії. Зобов'язуючі документи, що готуються Товариством, мають бути виконані таким чином, щоб Голова або його заступник та один з членів Правління поставили власноручні підписи під назвою Товариства.

Правління обирається кожні два роки Зборами членів Товариства.

Правління Товариства керується дорученнями Зборів членів, які скликаються Головою Товариства щонайменше один раз протягом університетського семестру шляхом письмового повідомлення із зазначення Порядку денного. Надзвичайні Збори членів Товариства мають бути скликані Головою Товариства, якщо одна сьома частина від усіх членів письмово звернеться до Правління з таким проханням.

Про засідання Зборів членів Товариства та Правління має бути складений протокол, який має підписати головуючий засіданням та один із членів Товариства.

Збори членів Товариства контролюють діяльність Правління та перевіряють фінансовий звіт.

Збори членів Товариства приймають рішення простою більшістю присутніх членів, якщо інший порядок не визначено законом, або цим Статутом. При рівній кількості голосів Головуючий Зборами є вирішальним.

§ 7. Фінанси Товариства накопичуються через

- а) добровільні грошові пожертви та інша благодійні внески,
- б) заходи, організовані Товариством,
- в) членські внески, якщо такі будуть встановлені Правлінням Товариства.

§ 8. Розпуск Товариства.

Для розпуску Товариства потрібна згода трьох чвертей від всіх членів Товариства, які проживають в Німеччині. Згода може бути надана письмово.

В разі розпуску Товариства рішення про використання майна Товариства приймається в такий саме спосіб.

Затверджено 2 липня 1926 року

підписав Грьонер, генерал-лейтенант у відставці та імперський міністр у відставці

Олександр Скоропис-Йолтуховський,
М. Зерінг, університетський професор,
М. Фасмер, університетський професор,
Г. З. Келлер, університетський лектор, місто Кіль,
Володимир фон Коростовець,
Професор Д. Дорошенко.

Печатка: Пруський суд нижчої інстанції району Берлін – Мітте

Документ 2.

Protokoll
über die am 2. Juli 1926 in Berlin, Bayrischestr. 29,
erfolgte Gründung des
Vereins zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und
Kultur e.V.

Im Auftrage der an dem Ziele des zu gründenden Vereins Interessierten hatte
Generalleutnant a. D. und Reichsminister a. D. Exz. Groener,
Berlin W. 15, Bayrischestr. 29,
die heutige Versammlung einberufen.

Es sind erschienen:

Univ. – Professor, Geh. Regierungsrat Dr. M. Sering,
Berlin – Dahlem, Luciusstr. 9,
Dr. M. Vasmer, Univ. – Prof., Berlin W. 8, Markgrafenstr. 8,
Dr. G. S. Keller, Univ. – Lektor, Kiel, Niemannsweg 6,
Alexander Skoropyss v. – Joltuchowskyj,
Schlachtensee, Wannseestr. 9,
Vladimir von Korostovetz, Berlin, Pariserstr. 24,
Professor D. Doroschenko, Berlin W., Bleibtreustrasse 44.

Die Erschienenen stimmen der unter Anlage 1) beigefügten Tagesordnung zu und beschliessen die einzelnen Punkte der Reihe nach zu beraten.

Gemäss der Tagesordnung

1) wird der vorgelegte Satzungsentwurf durchgesprochen und die in Anlage 2 a und b (Urschrift und Durchschlag) festgelegte Fassung einstimmig angenommen.

2) Einstimmig gewählt werden:

- a) zu dem Vorsitzenden Generalleutnant a. D. u. Reichsminister a. D. Exzellenz Groener,
- b) zu dem Schriftführer und stellvertretenden Vorsitzenden Alex. Skoropyss v. – Joltuchowskyj,
- c) zu dem Kassierer V. v. Korostovetz,
- d) zu den Beisitzern Univ. – Prof. Geh. Regierungsrat Dr. M. Sering, Univ. – Prof. Dr. Vasmer, Univ. – Lektor Dr. Keller und Prof. Doroschenko.

Zu Punkt 3) wird beschlossen, die Gründung des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes bis zum 1. Oktober in die Wege zu leiten, als dessen Kuratorium der Vorstand des gegründeten Vereins anzusehen ist.

Zu Punkt 4) wird beschlossen, dass es Sache des Kuratorium ist dem Direktor des Institutes wie auch die Professoren und Assistenten anzustellen und in ihrer Tätigkeit zu überwachen. Das Kuratorium berät und beschliesst über alle grundlegenden Vorschläge, die vom Direktor im Zusammenhang mit der Gründung und Führung des Institutes gemacht werden.

Zu Punkt 5) wird beschlossen: Alle Mitglieder des Kuratoriums üben ihre Tätigkeit im Dienste des Vereins ehrenamtlich aus, jedoch haben die auswärts wohnenden Mitglieder Anspruch auf Ersatz ihrer Reiseauslagen II. Klasse und Tagegeld von 21. -- Mk einschliesslich Uebernachtung.

Zu Punkt 6) Mit der Ausarbeitung einer Geschäftsordnung für den Vorstand wird der Schriftführer beauftragt.

Dies Protokoll wurde vorgelesen, genehmigt und entsprechend dem § 6 der Satzung unterschrieben von dem I. Vorsitzenden und Schriftführer.

Berlin, den 2. Juli 1926.

Groener (niðnuc)

Протокол
про заснування 2 липня 1926 року в Берліні, Байрішештрассе, 29
Товариства підтримки української науки та культури,
zareєстроване товариство.

За дорученням осіб, зацікавлених у створенні Товариства,
Генерал-лейтенант у відставці та імперський міністр у відставці Грьонер
Берлін В 15, Байрішештрассе, 29
скликав сьогоднішні Збори

Були присутні:

Університетський професор, таємний урядовий радник, доктор М. Зерінг, Берлін – Далем,
Луціусштрассе, 9,

Доктор М. Фасмер, університетський професор, Берлін В 8, Маркграфенштрассе, 8,

Доктор Г. З. Келлер, університетський лектор, місто Кіль, Німаннсвег, 6,

Олександр Скоропис фон – Йолтуховський,

Шлахтензее, Ваннзеештрассе, 9,

Володимир фон Коростовець, Берлін, Парізерштрассе, 24,

Професор Д. Дорошенко, Берлін В., Бляйбтройштрассе, 44.

Присутні проголосували за Порядок денний, поданий у Додатку 1), та постановили по
черзі обговорити окремі пункти.

Згідно Порядку денному

1) було детально обговорено та одностайно схвалено проект Статуту, поданий у
Додатках 2 а та б (оригінал і машинописна копія).

2) Одностайно обрано:

а) Головою Товариства генерал-лейтенанта у відставці та імперського міністра у відставці
Екселенцію Грьонера,

б) Секретарем та заступником Голови Олександра Скорописа фон – Йолтуховського,

в) Касиром В. фон Коростовця,

г) членами Правління університетського професора, таємного урядового радника, доктора
М. Зерінга, університетського професора, доктора М. Фасмера, університетського лектора,
доктора Г. З. Келлера та професора Д. Дорошенка.

Щодо пункту 3) вирішено до 1 жовтня вжити необхідних заходів для створення
Українського наукового інституту, Кураторією якого вважати Правління заснованого
Товариства.

По пункту 4) було вирішено, що справою Кураторії є зарахування на роботу директора
Інституту, професорів та асистентів, а також контроль за їх діяльністю. Кураторія розглядає
та вирішує всі пропозиції з найважливіших питань, які запропонує директор щодо створення
та керівництва Інститутом.

По пункту 5) було вирішено: Всі члени Кураторії виконують свої службові обов'язки в
Товаристві на громадських засадах, проте члени Товариства, які проживають поза містом,
мають право на відшкодування витрат на переїзд II-им класом та добові в розмірі 21 марка,
включно з грошима на нічліг.

По пункту 6) Підготовку регламенту Правління доручило Секретареві.

Цей Протокол було зачитано, затверджено та підписано Головою та Секретарем
відповідно § 6 Статуту.

Берлін, 2 липня 1926 року.

Грьонер (підпис)

Документ 3.

На бланку Українського наукового інституту в Берліні
UKRAINISCHES
WISSENSCHAFTLICHES INSTITUT
IN BERLIN

Berlin W 56, den 16 September 1930.
Französische Strasse 28
Nr. 1363/2

Ad 94. VR. 4920./24
Vereinsregistersache.

An das Amtsgericht Berlin – Mitte.
Berlin, C. 2, Stralauerstrasse 44/45.

Auf Ihre Aufforderung vom 2. 9. 1930. beehre ich mich nachstehend die Liste der Vorstands- (Kuratoriums-) Mitglieder des Vereins zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur zu übermitteln.

Vorsitzender:

1. Geheimrat Dr. W. Frisch, Direktor der Dresdner Bank. Berlin, Charlottenburg 2., Sophienstrasse 32.

Stellvertreter des Vorsitzenden:

2. Beamter der Preussischen Zentral- Boden- und Pfandbank, Alexander Skoropys von Joltuchowsky. Berlin, Schlachtensee, Wannseestrasse 9.

Mitglieder:

3. Exzellenz Dr. Wilhelm Groener, Reichswehrminister. Berlin W. 10, Königin Augusta Strasse 38–42.

4. Universitäts–Professor Demeter Doroschenko, Direktor des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. Berlin, Friedenau, Peter Vischer Strasse 19.

5. Professor Dr. Max Vasmer, Direktor des Slawischen Institutes an der Berliner Universität. Berlin, Wilmersdorf, Bartstrasse 55.

6. Professor Dr. A. Palme, Prof. an der Berliner Universität. Berlin W. 57, Bülowstrasse 67.

7. Geheimrat Dr. Max Sering, Universitäts-Professor. Berlin, Dahlem, Luciusstrasse 9.

8. Doktor S. G. Keller, Universitäts-Dozent. Stuttgart, Eugenplatz I., Württembergische Landesbibliothek.

9. Professor Dr. I. Mirtschuk. Berlin, Steglitz, Altmarkstrasse 3 a.

10. Doktor Wladimir v. Korostowetz. Berlin, Charlottenburg, Reichsstrasse 50.

11. Doktor Marian Panczyszyn. Polen, Lemberg. Kluszynska 3.

Prof. D. Doroschenko (від руки)
Direktor des Ukr. Wiss. Institutes

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924–1955. Blätter 44–45.

Переклад

На бланку Українського наукового інституту в Берліні
Український науковий
інститут в Берліні

Берлін В 56, 16 вересня 1930 року
Францюзішештрассе, 28
№ 1363/2

Справа реєстрації товариства

До Суду нижчої інстанції району Берлін – Мітте
Берлін, Ц 2, Штралауерштрассе, 44/45

На Ваш запит від 2. 9. 1930 року маю честь переслати Список членів Правління (Кураторії) Товариства підтримки української науки та культури.

Голова:

1. Таємний радник, доктор В. Фріш, директор Дрезднер Банку. Берлін, Шарлоттенбург, 2,

Софіенштрассе, 32.

Заступник Голови:

2. Службовець Прусського Центрального земельного та заставного банку, Олександр Скоропис фон Йолтуховський. Берлін, Шлахтензее, Ваннзеештрассе, 9.

Члени:

3. Експеленція доктор Вільгельм Грьонер, імперський міністр оборони. Берлін В 10, Кьонігін Аугуста Штрассе, 38–42.

4. Університетський професор Дмитро Дорошенко, директор Українського наукового інституту. Берлін, Фріденау, Петер Фішер штрассе, 19.

5. Професор, доктор Макс Фасмер, директор Інституту слов'язнознавства Берлінського університету. Берлін, Вільмерсдорф, Бартштрассе, 55.

6. Професор, доктор А. Пальме, професор Берлінського університету. Берлін В 57, Бюловштрассе, 67.

7. Таємний радник, доктор Макс Зерінг, університетський професор. Берлін, Далем, Луціусштрассе, 9.

8. Доктор З. Г. Келлер, університетський доцент. Штуттгарт, Ойгенплатц I, Вюртембергська бібліотека.

9. Професор, доктор І. Мірчук. Берлін, Штеглітц, Альтмаркштрассе, 3 а.

10. Доктор Володимир Коростовець. Берлін, Шарлоттенбург, Райхштрассе, 50.

11. Доктор Мар'ян Панчишин. Польща, Львів, Клушинська, 3.

Проф. Д. Дорошенко (від руки)

Директор Українського наукового інституту

Документ 4.

Protokoll

der Generalversammlung des Vereines zur Förderung ukrainischer Wissenschaft und Kultur e. V. in Berlin am 6. Mai 1930 5 h30' nachm.

Tagesordnung

1) Aenderung der Satzungen des Vereines zur Förderung ukrainischer Wissenschaft und Kultur in Berlin.

2) Die Wahl vom Prof. Dr. A. Palme zum Vorstandsmitglied.

3) Bericht des Direktors des Institutes.

4) Bericht des Kassenführers des Kuratoriums.

5) Verschiedenes.

.....
1) Die Aenderung der Satzungen des Vereines.

§ 4 der Satzungen wurde in dem Sinne abgeändert, dass der Vorstand des Vereines aus dem Vorsitzenden, dem Schriftführer und stellvertretenden Vorsitzenden, dem Kassierer und 11 Beisitzern zu bestehen hat.

2) Prof. Dr. A. Palme, Vertreter des Orientalischen Seminars an der Universität Berlin, wurde als Beisitzer in den Vorstand gewählt. Herr Geheimrat Frisch begrüsst Prof. Palme und gibt der Hoffnung Ausdruck, dass die wissenschaftliche Zusammenarbeit des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes und des Orientalischen Seminars bei der Verfolgung dieser Zwecke, welche sich der Verein gesteckt hat, nutzbringend sein wird. Prof. Palme dankt dem Herrn Vorsitzenden für die Begrüßungsworte und erklärt seine Bereitschaft, dahin wirken zu wollen, dass die Vorträge des Institutes in das Vorlesungsverzeichnis des Seminars aufgenommen werden und dass unter den Studenten des Seminars das Interesse für die Tätigkeit des Institutes geweckt werde.

Die Errichtung eines Lektorates der ukrainischen Sprache an dem Orientalischen Seminar hängt von den materiellen Mitteln ab.

3) Der Direktor des Institutes Prof. D. Doroschenko gibt einen kurzen Bericht über die Tätigkeit des Institutes im vergangenen Wintersemester 1929/1930.

4) Prof. Mirtschuk legt als Kassierer des Vereines den Mitgliedern des Vorstandes eine Zusammenstellung der Einnahmen und Ausgaben während des akademischen Jahres 1929/1930 d. i. vom 1. Oktober 1929 bis zum 30. September 1930 vor. Aus der Zusammenstellung ergibt sich ein Saldo von 1024,10 RM. unter der Voraussetzung, dass die an Walter von Gruyter ausgezahlten 2000 RM. vom Auswärtigen Amt rückerstattet werden.

5) Im Zusammenhang mit diesem Punkte bringt der Herr Vorsitzende die Angelegenheit der Berufung Dr. Kuzielas als ordentlichen Mitgliedes an das Ukrainische Wissenschaftliche Institut zur Sprache. Der Herr Vorsitzende teilt mit, dass die wirtschaftlichen ukrainischen Organisationen in Polen dafür Interesse haben, dass Dr. Kuziela die Lehrkanzel für Volks- und Landeskunde an dem Institute bekommt. Auch der Reichsverband der deutschen Industrie ist dafür eingetreten und versprach, einen materiellen Zuschuss für diesen Zweck zu geben. Daraufhin entwickelte sich eine lange Diskussion, in welcher die Argumente für und gegen diesen Vorschlag vorgebracht wurden. Mit Rücksicht darauf, dass noch keine definitive Antwort vom Reichsverband der deutschen Industrie kam und auch die Stellungnahme des Auswärtigen Amtes in materieller Hinsicht unbekannt ist, schlägt der Herr Vorsitzende den Aufschub dieser Angelegenheit vor und verspricht inzwischen die Situation zu klären, sodass eine Entscheidung getroffen werden könne.

Gez. Al. Skoropys v. Joltuchowskyj

Der Vorsitzende: *gez. Frisch*

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924–1955. Blätter 46–47.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів Товариства підтримки української науки та культури, зареєстрованого товариства, в Берліні 6-го травня 1930 року о 17.30.

Порядок денний

- 1) Зміна Статуту Товариства підтримки української науки та культури в Берліні.
- 2) Вибори у члени Правління професора, доктора А. Пальме.
- 3) Звіт директора Інституту.
- 4) Звіт касира Кураторії.
- 5) Різне.

-
- 1) Зміна Статуту Товариства.

§ 4 Статуту було змінено у такий спосіб, що до складу Правління Товариства належать Голова, Секретар та заступник Голови, Касира та 11 членів.

2) Професора, доктора А. Пальме, представника Сходознавчого семінару Університету, було обрано членом Правління. Пан таємний радник Фріш привітав професора А. Пальме та висловив надію на те, що наукове співробітництво Українського наукового інституту та Сходознавчого семінару буде корисним для досягнення цілей, які поставило перед собою Товариство. Професор А. Пальме подякував Голові за привітання та заявив про свою готовність сприяти включенню інститутських доповідей до розкладу лекцій Семінару та пробудженню серед студентів Семінару інтересу до діяльності Інституту. Організація лекційного курсу з української мови в рамках Сходознавчого семінару залежатиме від наявності матеріальних засобів.

3) Директор Інституту професор Д. Дорошенко подав короткий звіт про діяльність Інституту в минулому зимовому семестрі 1929/1930 років.

4) Професор Мірчук як касир Товариства подав членам Правління зведений звіт про прибутки та видатки протягом академічного року 1929/1930, тобто з 1 жовтня 1929 року по 30 вересня 1930 року. З їх співставлення випливає залишок у розмірі 1024,10 рейхсмарок за умови, що виплачені Вальтеру фон Груйтеру 2000 рейхсмарок, будуть відшкодовані Міністерством закордонних справ.

5) В зв'язку з цим пунктом пан Голова ініціював питання запрошення доктора З. Кузеля на посаду звичайного члена Українського наукового інституту. Пан Голова повідомив, що Українська господарська організація в Польщі зацікавлена в тому, щоб доктор Кузеля обійняв посаду завідувача кафедри етнографії та краєзнавства Інституту. Цю ініціативу підтримало й Імперське товариство німецької промисловості, яке пообіцяло надати для її реалізації необхідну фінансову підтримку. Після цього розгорнулася довга дискусія, під час якої були представлені аргументи «за» і «проти» цієї пропозиції. Зважаючи на те, що досі не надійшла чітка відповідь від Імперського товариства німецької промисловості, а також на відсутність заключення Міністерства закордонних справ щодо засобів фінансування, Пан Голова запропонував відкласти вирішення цієї справи та пообіцяв з'ясувати ситуацію, щоб зробити можливим прийняття рішення.

*Підписав Олександр Скоропис фон Йолтуховський
Голова: підписав Фріш*

Документ 5.

Protokoll

der Vollversammlung des Vereines zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur in Berlin und des Kuratoriums des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, am 9. März 1929, um 16 Uhr, in Berlin W. 56, Französische Strasse Nr. 28, mit folgender Tagesordnung:

- 1) Bericht des stellvertretenden Vorsitzenden des Vereins und des Kuratoriums.
- 2) Bericht des Direktors des Institutes.
- 3) Bericht des Kassenführers des Kuratoriums.
- 4) Uebernahme der Agenden durch den neuen Vorsitzenden.
- 5) Verschiedenes.

Ad. I. Die Versammlung eröffnet der stellvertretende Vorsitzende Herr Alexander Skoropys von Joltuchowsky, begrüsst alle Anwesenden und teilt mit, dass die Herren: Geheimrat Dr. Sering, Geheimrat Dr. Meinecke, Generaldirektor Dr. Krüss und Dr. von Korostowetz verhindert sind an der Sitzung teilzunehmen. Herr von Skoropys schlägt vor, dem erkrankten Geheimrat Dr. Sering von der Versammlung die besten Wünsche zu seiner Genesung zu übersenden, was auch angenommen wurde. Die Anwesenheit Prof. Tymoschenkos, mit Rücksicht auf seinen Aufenthalt in Amerika, war von vornherein ausgeschlossen. Weiters begrüsst der Vorsitzende besonders Herrn Geheimrat Dr. Frisch, welcher sich bereit erklärte, nicht nur dem Verein und dem Kuratorium beizutreten, sondern auch die Lasten des Vorsitizes im Kuratorium zu übernehmen. Die übrigen Vorstandsmitglieder sind wieder gewählt worden. Und zwar: Exzellenz Dr. W. Groener, Prof. Dr. M. Sering, Prof. Dr. M. Vasmer, Prof. Dr. A. Palme, Un. – Doz. Dr. S. Keller, Un. – Prof. D. Doroschenko, Dr. W. Korostowetz und Dr. M. Panczyschyn.

*Дописано від руки: Die Namen: „Dr. A. Palme“ und „Dr. M. Panczyschyn gestrichen.
A. Skoropys-Joltuchowskyj*

In weiterer Folge hebt der Herr von Skoropys die Verdienste des früheren Vorsitzenden Exzellenz Groener um die Gründung und Entwicklung des Institutes, um die Schaffung und die Errichtung des ukrainischen Studentenheimes hervor. Für alle diese Mühewaltungen, welche Herr Reichswehrminister den erwähnten Institution hat angedeihen lassen, erlaubt sich Herr Skoropys im Namen des ukrainischen Teiles des Kuratoriums, im Namen der Professoren und der Stipendiaten des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes den wärmsten Dank Seiner Exzellenz auszusprechen.

Zur Orientierung des neuen Herrn Vorsitzenden bringt Herr Skoropys weiter vor, dass die laufenden Angelegenheiten des Institutes und des Studentenheimes, hauptsächlich administrativer Natur, vom ukrainischen Teil des Kuratoriums in den regelmässigen (jede zweite Woche stattfindenden) Sitzungen, mit Heranziehung eines Vertreters des Hilfevereines für ukrainische Flüchtlinge in Deutschland, erledigt werden, um auf diese Weise die deutschen Herren zu entlasten. Die wichtigsten und prinzipiellen Fragen werden im Einvernehmen mit dem Vorsitzenden geregelt, beziehungsweise der Vollversammlung des Kuratoriums vorbehalten.

Ad. II. Daraufhin verliest der Direktor des Institutes Prof. Demeter Doroschenko den Bericht über die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1928. Im Laufe der Diskussion bittet Exzellenz Groener im Bericht bekannt zu geben, wieviel Stipendiaten das Institut unterhält, welche Stipendiaten ihre Studien abgeschlossen haben, wo sie angestellt wurden (Sovjetukraine, Polen) und welche von ihnen vor dem Abschlusse stehen. Auch wäre es von Vorteil, bei dem Berichte über die Bibliothek mitzuteilen, über wieviel Bände dieselbe verfügt, die Anzahl der Bücher nach der einzelnen Kategorien usw. – Geheimrat Dr. Frisch stellt die Druckerei der Dresdner-Bank zur Verfügung, wenn das Institut seinen nächsten Bericht drücken wird.

Ad. III. Prof. Dr. Mirtschuk gibt auf Grund des vorgelegten schriftlichen Massaberichtes einen kurzen Ueberblick über die Einnahmen und Ausgaben des Institutes im vergangenen Jahre, sowie über die Aussichten für das nächste Jahr. Auch zu diesem Punkte ergreift Exzellenz Groener das Wort und teilt dem Herrn Geheimrat Dr. Frisch mit, dass das Konto des Institutes, welches unter seinem Namen als Konto Separato I. geführt wird, von nun ab von der Deutschen Bank an die Dresdner-Bank übertragen werden kann, um auf diese Weise die ganze Gebarung zu erleichtern.

Ad. IV. Nach dem Berichte des Kassenführers übergibt der stellvertretende Vorsitzende den Vorsitz in der Versammlung Herrn Geheimrat Dr. Frisch, welcher das unter so günstigen Aussichten geschaffene Werk im Geiste des ersten Vorsitzenden, Exzellenz Groener zu führen verspricht.

Ad. V. Zum letzten Punkte der Tagesordnung gibt Exzellenz Groener vertrauliche Informationen über die Stellung des Institutes und seine Aussichten für die Zukunft. Gleichzeitig berührt der Herr Minister auch die Angelegenheit der Aussetzung einer kleinen Pension für Herrn von Lipinsky, von dem Monate an, wo ihm die normalen Bezüge eingestellt werden sollten. – Exzellenz Groener sprach diesbezüglich mit dem betreffenden Referenten, welcher zugesagt hat, für einen Betrag von 3.000.- RM. pro Jahr sich einzusetzen. Derselbe Referent versprach, auch die Angelegenheit der Verträge mit den Professoren zum Abschluss zu bringen. Diese Angelegenheit hat einen rein formellen Charakter, nachdem das Kuratorium durch die Berufung der Professoren aus Prag, von ihrer bisherigen Wirkungsstätte sich bereits als gebunden betrachtet.

Herr Skoropys erinnert weiter an den früheren Beschluss des Kuratoriums und bittet den neuen Vorsitzenden, die Besetzung der Lehrkanzel Herrn von Lipinsky's durch den Volkswirtschaftler Tymoschenko im Auge zu behalten.

Auf Antrag des Herrn von Skoropys wurde Dr. Maryan Panczyszyn einstimmig zum Mitgliede des Vereines und zugleich zum Mitgliede des Kuratoriums gewählt.

Um 17 Uhr 50 Minuten wurde die Versammlung geschlossen.

Написано від руки:

*Alexander Skoropys-Joltuchowsky
Stellvertretende Vorsitzende
Dr. Johann Mirtschuk
Schriftführer und Kassierer*

Протокол

Загальних Зборів Товариства підтримки української науки та культури в Берліні та Кураторії Українського наукового інституту в Берліні, 9-го березня 1929 року, о 16.00, в Берліні, В 56, Францозіше штрассе, 28, з наступним Порядком денним:

- 1) Звіт Заступника Голови Товариства та Кураторії.
- 2) Звіт директора Інституту.
- 3) Звіт Касира Кураторії.
- 4) Прийом справ новим Головою
- 5) Різне.

I. Засідання відкрив заступник Голови Пан Олександр Скоропис фон Йолтуховський, який привітав всіх присутніх та повідомив, що панове: таємний радник, доктор Зерінг, таємний радник, доктор Майнеке, генеральний директор, доктор Крюсс та доктор фон Коростовець не зможуть взяти участі в засіданні. Пан фон Скоропис запропонував передати від імені Зборів побажання одужання хворому таємному раднику доктору Зерінгу, що було підтримано. Присутність професора Тимошенка, зважаючи на його перебування в Америці, з самого початку була виключена. Далі Голова окремо привітав пана таємного радника, доктора Фріша, який вже висловив готовність не тільки приєднатися до Товариства та Кураторії, але й взяти на себе тягар головування в Кураторії. Решта членів Товариства були переобрані. А саме: Його Екселенція доктор В. Грьонер, професор доктор М. Зерінг, професор доктор М. Фасмер, професор доктор А. Пальме, університетський доцент, доктор З. Келлер, університетський професор Д. Дорошенко, доктор В. Коростовець та доктор М. Панчишин.

Дописано від руки: Імена: «доктор А. Пальме» та «доктор М. Панчишин» закреслено.

О. Скоропис-Йолтуховський

Далі пан фон Скоропис відзначив заслуги попереднього Голови Екселенції Грьонера в справі створення та розвитку Інституту, створення та розбудови українського студентського дому. За все те сприяння, яке пан імперський міністр оборони надавав цьому закладу, Пан Скоропис дозволив собі висловити Його Екселенції найщирішу подяку від імені української частини Кураторії, від імені професорів та стипендіатів Українського наукового інституту.

Для того, щоб зорієнтувати пана нового Голову пан Скоропис пояснив, що поточні справи Інституту та Студентського дому, які мають переважно адміністративний характер, вирішуються українською частиною Кураторії із залученням Українського товариства допомоги біженцям на регулярних засіданнях, що відбуваються раз на два тижні, щоб таким чином звільнити від цього німецьких членів Кураторії. Найбільш важливі та принципові питання узгоджуються з Головою Товариства, або вирішуються Загальними Зборами Кураторії.

II. Далі директор Інституту проф. д-р. Дмитро Дорошенко оголосив звіт про діяльність Інституту протягом 1928 року. Під час дискусії Його Екселенція Грьонер попросив надати інформацію, скільки стипендіатів утримує Інститут, які стипендіати вже закінчили своє навчання, де влаштувалися на роботу (Радянська Україна, Польща), та хто з них має закінчити його найближчим часом. Також він зазначив про доцільність повідомити про бібліотеку, про кількість книжок взагалі, про кількість книжок по окремим категоріям і т. д. – Коли Інститут буде друкувати свій наступний звіт Таємний радник, доктор Фріш надасть у розпорядження друкарню Дрезднер Банку.

III. Професор, доктор Мірчук на підставі загального письмового звіту подав короткий огляд прибутків та видатків Інституту за минулий рік, а також перспектив на рік майбутній. Його Екселенція Грьонер також взяв слово стосовно цього питання та повідомив панові таємному радникові д-ру Фрішу, що інститутський рахунок, який ведеться від його імені як рахунок Сепарато I, від цього моменту для спрощення всіх процедур можна буде перевести з Дойче Банку до Дрезднер Банку.

IV. Після звіту касира заступник Голови передав головування на Зборах пану таємному раднику, доктору Фрішу, який пообіцяв вести справу, розпочату за таких сприятливих перспектив, в дусі її першого Голови, Екселенції Грьонера.

V. Стосовно останнього пункту Порядку денного Його Екселенція Грьонер подав конфіденційну інформацію про ставлення до Інституту та про його перспективи. Водночас пан міністр порушив справу виділення невеличкого пенсії пану фон Липинському з того місяця, коли йому буде припинення виплата звичайного утримання. – З цього питання Екселенція Грьонер переговорив із відповідним референтом, який пообіцяв докласти зусиль для виділення 3.000 рейхсмарок на рік. Цей референт також пообіцяв розв'язати питання контрактів з професорами. Ця справа має суто формальний характер, оскільки Кураторія, запрошуючи професорів з Праги, вважає себе відповідальною перед їх попереднім місцем роботи.

Після цього пан Скоропис нагадав про попереднє рішення Кураторії та попросив нового Голову врахувати питання зайняття кафедри пана фон Липинського фахівцем з народного господарства Тимошенком.

За поданням Пана фон Скорописа доктора Мар'яна Панчишина одноголосно було обрано членом Товариства та членом Кураторії.

О 17.50 Збори були закриті.

Написано від руки:

*Олександр Скоропис-Йолтуховський
Заступник Голови
Доктор Іван Мірчук
Секретар та касир*

Документ 6.

На бланку Українського наукового інституту в Берліні
UKRAINISCHES
WISSENSCHAFTLICHES INSTITUT
IN BERLIN

Berlin, den 193...
W 56, Französische Strasse 28

Protokoll

der ordentlichen Generalversammlung des Vereines zur Foerderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur in Berlin e. V. am 21. November d. J. (32 – *додано в дужках від руки – Д. Б.*) um 18 Uhr abends in den Räumen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, W 56, Französischestrassen 28 IV.

Abwesende: Geheimrat Prof. Dr. M. Sering, Univ. Doz. Dr. S. Keller, Prof. Dr. M. Panczyszyn und Dr. v. Korostowetz.

Tagesordnung:

- 1) Verlesung des Protokolls
- 2) Bericht des Vorsitzenden
- 3) Bericht des Direktors und Kassenführers
- 4) Entlastung des Vorstandes
- 5) Neuwahl des Vorstandes
- 6) Aufnahme neuer Mitglieder
- 7) Verschiedenes

ad 1) Das Protokoll der letzten Mitgliederversammlung vom 21. März 1931 wurde zur Kenntnis genommen.

ad 2) Der Herr Vorsitzende Geheimrat Frisch teilte den Austritt von Prof. Vasmer aus dem Verein mit und berichtete dann kurz über die wichtigsten Ereignisse in der Zeit seit der letzten Versammlung bis zu seinen jüngsten Besprechungen im Auswärtigen Amt. Nach diesem Bericht, dessen Abschrift dem Protokoll beigegeben ist, erklärte Geheimrat Frisch, dass er mit Rücksicht auf die ungemein starke Überlastung nicht mehr imstande sei, den Vorsitz weiter zu führen und sich daher bereits vor einiger Zeit an Exzellenz Groener mit der Bitte gewandt habe, dieses Amt zu übernehmen. Exzellenz Groener war mit diesem Vorschlag unter der Bedingung einverstanden, dass es ihm gelingt vom Auswärtigen Amt gewisse Garantien zu bekommen, welche die Weiterführung des Institutes ermöglichen würden. Reichsminister Groener teilt mit, dass er im Besitze eines Schreibens des Herrn Ministerialdirektor von Grünau ist, in welchem diese Zusicherungen des Auswärtigen Amtes formuliert sind. Bei diesem Tatbestande will er den Vorsitz des Kuratoriums übernehmen und sich bemühen die weitere Erhaltung des Institutes zu ermöglichen.

ad 3) Der Direktor des Institutes Prof. Mirtschuk legt den Anwesenden den Taetigkeitsbericht des Institutes fuer die abgelaufene Zeit sowie den Plan fuer das Studienjahr 1932/33 vor und nachher einen kurzen Bericht ueber den Kassenstand des Vereines. Im Anschluss daran entwickelte sich eine Diskussion ueber das weitere Schicksal des Institutes. Die Anwesenden sind sich dann einig geworden, dass die Ueberleitung des Ukrainischen Institutes in das Orientalische Seminar an der Universitaet auf diese Weise durchzufuehren waere, dass die beiden Lehrkraefte des Institutes in das Orientalische Seminar untergebracht werden, sich aber gleichzeitig verpflichten, im Institute unentgeltlich zu arbeiten.

ad 4) Der Herr Vorsitzende ersucht das Kuratorium die von ihm und dem Stellvertretenden Vorsitzenden getroffenen Massnahmen zur Kenntnis zu nehmen und zu beschliessen:

a) Die Kuendigung der fruerehen wirklichen Mitglieder (Professoren) des Institutes dem Inhalt und der Form nach zu genehmigen.

b) Die beiden provisorisch wieder eingesetzten wirklichen Mitglieder des Institutes Kuziela und Mirtschuk in ihrem Charakter zu bestaetigen.

c) Den mit provisorischer Leitung des Institutes betrauten Prof. Mirtschuk zum Direktor des Institutes zu ernennen.

d) Die gedeckten sachlichen Auslagen des Institutes sowie die ausgezahlten Stipendien zur Kenntnis zu nehmen.

e) Die 2000 Mk. als a conto-Zahlung zu je 1000 RM auf die den beiden Professoren fuer ihre Arbeit im Institutes vom 1. I. bis 1. XII. 1932 zukommenden Gehaelter zu betrachten, welche letztere erst dann zur Auszahlung gelangen, wenn das Institut ueber die noetigen Mittel verfuegen wird.

f) Prof. Doroschenko den von ihm selbst vorgeschlagenen und vom ukrainischen Teil des Kuratoriums genehmigten Betrag von 1500 Mk. und Dr. Zaloziecky 1000 Mk. nicht als Abfindung, sondern als einmalige Unterstuetzung auszusahlen.

Alle Antraege des Herrn Vorsitzenden wurden einstimmig angenommen, der Bericht des Kassenfuehrers genehmigt und dem Vorstand Entlastung erteilt.

ad 5) Zum Vorsitzenden des Vereines und des Kuratoriums wurde Exzellenz Groener gewaehlt. Die sonstige Zusammensetzung des Vorstandes erfuhr keine Aenderung.

ad 6) Zu neuen Mitgliedern des Kuratoriums wurden Praelat Prof. Schreiber und Prof. Kuziela gewaehlt. Die weitere Ergaenzung des Kuratoriums durch neue Mitglieder wurde dem Vorsitzenden und seinem Stellvertreter uebertragen.

ad 7) Der von Prof. Mirtschuk vorgelegte Kostenvoranschlag des Institutes fuer das naechste Jahr wurde ohne Aenderungen angenommen.

Zum Schluss dankte Herr Skoropyss dem zuruecktretenden Herrn Vorsitzenden Geheimrat Frisch fuer die ueberaus geschickte Fuehrung der Angelegenheiten des Institutes in der schwierigen Zeit der sich wiederholenden Kuendigungen und der internen Reibungen im Professorenkollegium selbst. Trotz dieser Gefahren äusserer und innerer Natur ist es Herrn Geheimrat Frisch gelungen, das Institut am Leben zu erhalten und es dem neuen Vorsitzenden mit frischen Hoffnungen und Entwicklungsmoeglichkeiten zu uebergeben. Der Herr Vorsitzende Geheimrat Frisch betonte den

Umstand, dass die Erhaltung des Institutes hauptsächlich dem festen Glauben und der Opferwilligkeit der ukrainischen Herren zu verdanken waere.

Um 19.30 schloss der Herr Vorsitzende die Versammlung.

gez. W. Frisch
Vorsitzender.

gez. Skoropys-Joltuchowskyj
Der Stellvertretende Vorsitzende.

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924–1955. Blätter 62–65.

Переклад

На бланку Українського наукового інституту в Берліні

Український науковий інститут
в Берліні

Берлін, 193....
В 56, Францозіше штрассе, 28

Протокол

звичайних Загальних Зборів Товариства підтримки української науки та культури в Берліні, зареєстроване товариство, 21 листопада цього року (32 – додано в дужках від руки – Д. Б.) о 18.00 у приміщенні Українського наукового інституту в Берліні, В 56, Францозіше штрассе, 28 IV.

Відсутні: таємний радник професор, доктор М. Зерінг, університетський доцент, доктор З. Келлер, професор, доктор М. Панчишин та доктор фон Коростовець.

Порядок денний:

- 1) Оголошення Протоколу
- 2) Звіт Голови
- 3) Звіт директора та касира
- 4) Звільнення Правління
- 5) Нові вибори Правління
- 6) Прийом нових членів
- 7) Різне

1) Протокол останніх Зборів членів Товариства від 21 березня 1931 року прийнято до уваги.

2) Пан Голова таємний радник Фріш повідомив про вихід з Товариства професора Фасмера та прозвітував про найважливіші події за період від останніх Зборів і до переговорів, які він нещодавно провів у Міністерстві закордонних справ. Після цього звіту, копію якого долучено до протоколу, таємний радник Фріш пояснив, що з огляду на надзвичайно сильне перенавантаження він більше не в стані далі продовжувати головування та вже звернувся до Екселенції Грьонера з проханням обійняти цю посаду. Екселенція Грьонер погодився з цією пропозицією за умови, що йому вдасться отримати від Міністерства закордонних справ певні гарантії, які уможливають подальше існування Інституту. Імперський міністр Грьонер повідомив, що отримав від пана міністеріаль-директора фон Грюнау листа, в якому сформульовані ці гарантії Міністерства закордонних справ. За цих обставин він перебере на себе головування Кураторією і намагатиметься забезпечити подальше існування Інституту.

3) Директор Інституту професор Мірчук подав присутнім звіт про діяльність Інституту за

попередній період та план на навчальний рік 1932/33, а після цього зробив короткий звіт про фінансовий стан Товариства. Після цього відбулася дискусія про подальшу долю Інституту. Присутні погодились з тим, що підпорядкування Українського Інституту Сходознавчому семінару Університету має відбутися таким чином, щоб обох викладачів Інституту прийняли на роботу до Сходознавчого семінару за умови, що вони візьмуть на себе зобов'язання паралельно безкоштовно працювати в Інституті.

4) Пан Голова звернувся до Кураторії з проханням прийняти до відома та схвалити вжиті ним та заступником Голови заходи:

а) формально та по суті затвердити звільнення колишніх дійсних членів (професорів) Інституту.

б) затвердити тимчасове поновлення обох дійсних членів Інституту Кузелі та Мірчука на їхніх посадах.

в) призначити на посаду директора Інституту професора Мірчука, якому доручено тимчасове керівництво Інститутом.

г) взяти до відома витрати Інституту, а також виплачені стипендії.

д) вважати 2 000 марок, переведених в обсязі по 1 000 рейхсмарок на рахунки обидвох професорів, платнею за їх працю в Інституті з 1. I. до 1. XII. 1932 року, яка буде сплачена їм лише тоді, коли інститут матиме необхідні для цього кошти.

е) виплатити професору Дорошенкові ним самим запропоновану та санкціоновану українською частиною Кураторії суму в розмірі 1500 марок та докторові Залозецькому 1000 марок не як компенсацію, а як одноразову допомогу.

Всі пропозиції пана Голови були схвалені одногосно, звіти касира та Правління було затверджено

5) Головою Товариства та Кураторії було обрано Екселенцію Грьонера. Склад Правління змін не зазнав.

6) Новими членами Кураторії було обрано прелата професора Шрайбера та професора Кузелю. Право подальшого поповнення Кураторії новими членами було передано Голові та його заступникові.

7) Запропонований професором Мірчуком проект кошторису Інституту на наступний рік був прийнятий без змін.

Насамкінець пан Скоропис подякував пану Голові таємному радникові Фрішу, який виходить у відставку, за надзвичайно вміле керівництво справами Інституту у важкі часи повторних звільнень та внутрішніх конфліктів у Колегії професорів. Не зважаючи на зовнішні та внутрішні загрози, пану таємному радникові Фрішу вдалося зберегти Інститут та передати його новому Голові з новими надіями та можливостями розвитку. Пан Голова таємний радник Фріш підкреслив той факт, що Інститут вдалось зберегти головним чином завдяки твердим переконанням і жертвності його українських співробітників.

О 19.30 пан Голова закрав Збори.

підписав В. Фріш
Голова.

підписав Скоропис-Йолтуховський
Заступник Голови.

Документ 7.

Protokoll

der ordentlichen Generalversammlung des Vereins zur Förderung ukrainischer Wissenschaft und Kultur e. V. in den Räumen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin C 2, Breitestr. 36, Ausgang 5, am 25. Juni 1934, um 17 Uhr 30.

Tagesordnung.

- 1) Verlesung des Protokolls,
- 2) Bericht des Vorsitzenden,

- 3) Bericht des Direktors und Kassensführers,
- 4) Entlastung des Vorstandes,
- 5) Aenderung der Statuten,
- 6) Verschiedenes.

ad 1) Das Protokoll der letzten Generalversammlung vom 21. November 1932 wurde ohne Aenderung angenommen.

ad 2) Der Vorsitzende des Vereins, Exzellenz Groener bespricht die finanzielle Fundierung des Institutes in der abgelaufenen Periode, hebt die wohlwollende Stellung des A. A. und des Kult. Min. hervor, dankt aber besonders Herrn Min. Dir. Prof. Vahlen dafür, dass es dank seiner Fürsprache gelungen ist, das Institut zu erhalten und den Uebergang in neue Organisationsformen mit Ruhe durchzuführen.

ad 3) Der Direktor des Instituts, Professor Mirtschuk liest den Tätigkeitsbericht und Kassenbericht vor.

ad 5) Exzellenz Groener betont die Notwendigkeit, die bisherige Form des Vereines abzuändern und sie den im neuen Deutschland herrschenden Verhältnissen anzupassen. Die von Prof. Palme zusammengestellte Statutenänderung wird von der Versammlung einstimmig angenommen.

Der bisherige Vorstand als das Kuratorium des Institutes tritt von seinem Posten zurück, wird aber von der Versammlung ermächtigt, die Geschäfte bis zur Bestimmung des neuen Führers der Gesellschaft und Kurators des Institutes zu führen. Daraufhin danken Professor Palme im Namen der deutschen Herren des Kuratoriums und Herr Skoropyss Joltuchowskyj für den ukrainischen Teil in bewegten Worten Herrn Reichsminister a. D. Exzellenz Groener für seine aufopferungsvolle und tatkräftige Führung der Geschäfte des Institutes und des Vereins und bitten ihn, diese Institution auch weiter mit Rat und Tat unterstützen zu wollen.

ad 6) Exzellenz Groener teilt der Versammlung mit, dass das A. A. sich bereit erklärt hat, ausser den Stipendien und Druckkosten dem Institute für das Jahr 1934/1935 einen Betrag von 15.000 RM zur Verfügung zu stellen. Der Rest Etats dürfte dann vom Kult. Min. gedeckt werden.

Um 19 Uhr wurde die Versammlung geschlossen.

Der Vorsitzende:
gez. *Groener*
(*niðnuc*)

Der Schriftführer:
gez. *Mirtschuk*
(*niðnuc*)

Печатка вхідної кореспонденції: Preuß. Amtsgericht Charlottenburg. 28. Januar 1935

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924–1955. Blätter 77–78.

Переклад

Протокол

Звичайних Загальних Зборів Товариства підтримки української науки та культури, зареєстрованого товариства, що відбулися в приміщенні Українського наукового інституту в Берліні Ц 2, Брайтештрассе, 36, 5-й під'їзд, 25-го червня 1934 року, о 17.30.

Порядок денний.

- 1) Оголошення Протоколу,
- 2) Звіт Голови,
- 3) Звіт Директора та Касира,
- 4) Звільнення Правління,
- 5) Зміна Статуту,
- 6) Різне.

1) Протокол останніх Загальних Зборів від 21 листопада 1932 року прийнято без змін.

2) Голова Товариства Екселенція Грьонер розповів про фінансовий стан Інституту в минулий період, підкреслив доброзичливе ставлення Міністерства закордонних справ та Міністерства культури, висловив особливу подяку пану міністеріаль-директору професору Фалену за те, що завдяки його клопотанню вдалося зберегти Інститут та спокійно здійснити перехід до нових організаційних форм.

3) Директор Інституту професор Мірчук оголосив Порядок денний та фінансовий звіт.

5) Екселенція Грьонер підкреслив необхідність змінити попередню форму організації Товариства та пристосувати її до відносин, що запанували в новій Німеччині. Запропоновані професором А. Пальме зміни до Статуту Збори ухвалили одностайно.

Попередній склад Правління в якості Кураторії Інституту йде у відставку, однак Збори надали право Кураторії вести інститутські справи до виборів нового керівництва Товариства та Куратора Інституту. Потому професор Пальме від імені німецької частини Кураторії та пан Скоропис-Йолтуховський від української частини Кураторії у зворушливій формі подякували пану імперському міністру у відставці Його Екселенції Грьонеру за його самовіддане та ефективне керівництво справами Інституту та Товариства та попросили його і надалі порадами та діями підтримувати Інститут.

6) Його Екселенція Грьонер повідомив Зборам, що Міністерство закордонних справ погодилось виділити Інституту на 1934/35 академічний рік суму в 15.000 рейхсмарок, окрім грошей на стипендії та видавничу діяльність. Решта коштів має надійти від Міністерства культури.

О 19.00 Збори були закриті.

Голова:
підписав Грьонер
(підпис)

Секретар:
підписав Мірчук
(підпис)

*Печатка вхідної кореспонденції: Прусський суд нижчої інстанції району Шарлоттенбург.
25 січня 1935 року*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк Г. В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 105-130.
2. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія] / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. Кадрів культури і мистецтв. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
3. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
4. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
5. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. – К., 2007. – 528 с.
6. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930-1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474-490.
7. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історії, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268-279.
8. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491-511.
9. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український

- науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185-195.
10. Вячеслав Липинський. Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – 452 с.
 11. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І. М. Гнатишина, О. С. Кучерука, О. О. Мавріна. Вступ. слово В. С. Огризка. – К. : Укр. письменник, 2008. – Том 1. – 369 с.; Том 2. – 379 с.
 12. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен ; Нью-Йорк ; Париж ; Вінніпег, 1974. – 312 с.
 13. 3 листів до редакції (Лист професора Д. Дорошенка. Прага, 3 серпня 1932 року // Діло (Львів). – 1932. – 9 серпня.
 14. 3 листів до редакції (Лист д-ра В. Залозецького. 21 серпня 1932 року // Діло (Львів). – 1932. – 27 серпня.
 15. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 851-882.
 16. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
 17. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939-1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
 18. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.
 19. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
 20. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.
 21. Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913-1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141-149.
 22. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.
 23. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918). – К., 2006. – 247 с.
 24. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К., 2008. – 152 с.
 25. Мицик Ю. А. Виправлення поміченої помилки // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 508-509.
 26. Мицик Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV – XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3-4. – С. 110-140.
 27. Мірчук І. Український науковий інститут в Берліні // Сьогодні й минуле (Мюнхен). – 1949. – Ч. 1-2. – С. 87-90.
 28. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
 29. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
 30. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.
 31. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537-558.
 32. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк ; Торонто, 1957. – 160 с.
 33. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944-1948). – Нью-Йорк ; Торонто, 1968. – 288 с.
 34. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк ; Торонто, 1965. – 480 с.
 35. Песчаній О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124-132.
 36. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія. – К. : «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.
 37. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія ; Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
 38. Себга Т. Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – №№ 1-3. – С. 215-249.
 39. Скиба Р. Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Верига В. – Торонто, 1996. –

- С. 177-183.
40. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
 41. Сулима М. Український науковий інститут // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Ред. Верига В. – Торонто, 1996. – С. 81-87.
 42. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології: Відп. ред. В. Б. Євтух. – К. : Інтел, 1994. – 260 с.
 43. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – Київ : Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
 44. Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І. Б. Матяш (голова) та ін. – К., 2008. – 882 с.
 45. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали / Упор.: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.
 46. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К. : Смолоскип, 2012. – 592 с.:іл.
 47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 3876, оп. 1, спр. 47.
 48. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3956, оп. 2, спр. 44.
 49. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4465, оп. 1, спр. 777.
 50. Центральний державний історичний архів України в місті Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 89.
 51. Центральний державний історичний архів України в місті Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 394.
 52. Центральний державний історичний архів України в місті Львові, ф. 348, оп. 1, спр. 641.
 53. Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції О. Скоропис-Йолтуховського) // Діло (Львів). – 1932. – 23 липня.
 54. Що діється в Українському науковому інституті в Берліні (Лист до редакції професора М. Фасмера. Берлін, 28 липня 1932 року) // Діло (Львів). – 1932. – 4 серпня.
 55. Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.
 56. Das Landesarchiv Berlin und seine Bestände. Band 1. – Herausgegeben von Jürgen Wetzel. Redaktion Sigurd – H. Schmidt. – Berlin : Selbstverlag des Landesarchiv Berlin, 1992. – 608 s.
 57. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn ; München ; Wien ; Zürich, 2010. – 1085 s.
 58. Kotowski, Albert S. «Ukrainisches Piemont»? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – H. 1. – S. 67-95.
 59. Kulinitich, Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64-72.
 60. Kumke, Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.
 61. Landesarchiv Berlin. Bestand Magistrat der Stadt Berlin. Generalbüro. A Rep. 001-02, Nr. 890. – Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin.
 62. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26637. – Ukrainischer Verein für Rotekreuz – Hilfe – Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955.
 63. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26739. – Verein zur Förderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924-1955.
 64. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 26467. – Ukrainische Gesellschaft in Berlin («Ukrains'ka Hromada v Berlini»). 1919-1955.
 65. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27159. – Ukrainische Nationale Vereinigung, Berlin. 1933-1970.
 66. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27458. – Verein der Ukrainer in Deutschland, e. V. Sitz in Berlin. 1921-1956.
 67. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27500. – Gemeinschaft ausländischer Studierenden an der Handels – Hochschule Berlin. 1928-1956.
 68. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep. 42, Acc 2147, Nr. 27505. – Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender. Sitz in Berlin. 1928-1956.
 69. Voigt, Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118-156.
 70. Zlepko, Dmytro Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitbewältigung oder Großmachtspolitik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ МАЙБУТНІХ СТУДЕНТІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ періоду 1920-х років

Проаналізовано питання освітньої підготовки майбутніх студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів періоду 1920-х років. З'ясовано, що домінуючою була підготовка саме через професійні, трудові школи. Сільськогосподарські інститути і технікуми майже повністю заповнювались контингентом студентів. Певні особливості в освітній підготовці мали заклади різних профілів.

Ключові слова: студенти, молодь, освітній рівень, підготовка, фах, інститути, технікуми, профіль, сільськогосподарські.

Проанализировано вопрос образовательной подготовки будущих студентов сельскохозяйственных высших учебных заведений периода 1920-х годов. Установлено, что доминирующей была подготовка именно через профессиональные, трудовые школы. Сельскохозяйственные институты и техникумы почти полностью наполнялись контингентом студентов. Определенные особенности в образовательной подготовке существовали у заведений разных профилей.

Ключевые слова: студенты, молодежь, образовательный уровень, подготовка, профессия, институты, техникумы, профиль, сельскохозяйственные.

Author was analyzed of question educations preparation of the future of students the agricultures universities of the period 1920s. She elucidate, that same preparation through professionals, labours school was dominant's. Agricultures institutes and technical school almost was replenished contingent of the students. Some peculiarities in educations preparation were in institutes of the different profiles.

Key words: students, young, education level, preparation, profession, institutes, technical school, profile, agricultures.

Важливою передумовою реалізації власного потенціалу є життєвий рівень особи, який залежить від навчально-розвивального середовища. Останнє створює можливості для формування і розвитку людини. Саме освітній рівень молоді сприяє її становленню і створенню певної майбутньої життєвої моделі. Період 20-х років минулого століття створив передумови для отримання освіти різними соціальними, етнічно-релігійними, статевими групами тощо. Цей час характеризувався як відбудовчий, тому радянська держава намагалась забезпечити кадрами зруйновану економіку. Студентство сільськогосподарських вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) мало стати відповідним кадровим потенціалом для відновлення і поліпшення становища в цій галузі, зняття соціальної напруги в селі. Якою була освіта

молоді цих вищих навчальних закладів з'ясуємо в контексті нашої статті. Реалізувати її доцільно через виконання таких завдань:

- характеристики джерельної та історіографічної бази дослідження,
- аналіз нових вимог щодо вступників ВНЗ,
- з'ясування освітнього рівня молоді сільськогосподарських закладів освіти,
- здійснення порівняльного аналізу цих показників студентства ВНЗ різних профілів.

Результати дослідження варто запровадити в курсах історії України, історії культури, спецкурсах. Практичне застосування пов'язане з набуттям необхідного досвіду в процесі пошуку можливих шляхів реформування системи вищої освіти в Україні та розв'язання аграрних питань.

Джерелами до вивчення проблеми стали статистичні матеріали студентських організацій, котрі проводили дослідження з метою вивчення буденного життя молоді: її склад, участь у громадському, культурному житті республіки, оздоровлення, питання матеріального характеру [1]. Вони надають нам можливість з'ясування соціального портрету студентства [2]. Протягом 1920-х років виходили друком плани та програми для вступу до ВНЗ, де містилась інформація про особливості прийому до закладів освіти: здачу документів, роботу екзаменаційних комісій, складання іспитів тощо [3]. У часопису «Студент революції» висвітлювались питання про нові форми прийому до закладів освіти [4].

Проблема підготовки фахівців і сьогодні залишається актуальною. Дослідники розглядали і вивчають питання фахового забезпечення для різних галузей господарства періоду 20-х років минулого століття. Дослідження Я. Звігальського, М. Іванова дають можливість з'ясувати соціальну, етнічну, професійну, гендерну належність вступників та студентів ВНЗ різних профілів [5]. Особливу увагу дослідники приділяли вивченню проблеми формування робітничих кадрів. Л. Ф. Шепель зосередилась на ролі робітничих факультетів у підготовці фахівців періоду 1920-х років [6]. Проте освітнього рівня молоді сільськогосподарських ВНЗ автори майже не торкалися.

У 1920-х роках були створені нові типи навчальних закладів: інститути, технікуми, курси. Реорганізовуючи типи навчальних закладів, були змінені й принципи вступу до них. Прийом в навчальні заклади здійснювався за системою відряджень, переважно з найближчих губерній в межах встановлених розверсткою вакансій. З метою поповнення вищої школи пролетарсько-селянськими масами центральні й місцеві органи народної освіти виділяли на 50 % місць більше необхідного прийому, указанного в розверстці [7]. Зарахування в студенти здійснювалося приймальними комісіями, які з'ясовували загальний рівень, запас знань вступників на основі колоквиумів, усного опитування чи письмового завдання, розподіляла їх за факультетами та відділами, узгоджуючи власні дії з правлінням закладу. Комісія

звертала увагу на ті дисципліни, які необхідні для кожного фаху. Крім іспитів, вступники мали скласти й програму з політграмоти [8, арк. 67зв].

У другій половині 1920-х років вимоги до вступників стають складнішими. Встановлювалися 2 терміни прийому: для індустріально-технічних та інших ВНЗ (через 2 тижні). Іспити теж поділялися на 2 групи: основні – для осіб, котрі закінчили профшколу, й додаткові – для осіб з іншою освітою. У закладах з викладанням українською мовою письмові іспити з мови проводились українською чи російською (за вибором), задовільне виконання цієї роботи українською мовою звільняло вступника від усного іспиту з цієї мови, що спонукало їх до кращої підготовки. Проводилися також іспити шляхом тестування. Після розгляду результатів основних іспитів вступників допускали до додаткових. Усні іспити, особливо з природничих дисциплін, проводилися по змозі в лабораторіях, що дозволяло переконатися в реальних знаннях вступників [3, с. 27-44; 4, с. 6-7]. Якщо вступник не витримав хоча б одного іспиту, то втрачав можливість навчатися у даному ВНЗ [7, с. 5-7].

У 1920-х роках сільськогосподарська галузь потребувала свого відновлення та розвитку. Вона залишалась важливою складовою всього господарського комплексу. Здійснити підготовку для нього мали ВНЗ. У 1922/23 навчальному році норма прийому до них склала 750 осіб. Заяв було прийнято у 1,5 рази більше запланованого, а зараховано 651 особу. Це більше, ніж до навчальних закладів інших профілів (у відносних показниках). Недобір до сільськогосподарських інститутів і технікумів склав близько 14 %, у той час, коли цей показник для педагогічних, художніх, соціально-економічних закладів склав 70 %, 35 % та 27 % відповідно. Протягом 1922/23 навчального року в цілому недобір склав близько 30 %. Тобто, сільськогосподарські заклади були майже повністю укомплектовані [9, арк. 10зв].

Прийом вступників протягом 1920-х років не відповідав встановленим нормам, особливо в інститутах [10, арк. 3зв; 11, арк. 18зв]. Перевагу між інститутами та технікумами віддавали першим, що й пояснювалося

більшою кількістю вступників. Звичайно, не всі вони закінчували навчальний заклад і це теж враховувалося під час встановлення норм прийомів [5; 2, с. 70]. Проте, кількість не впливала на «якість вузівської продукції», що пояснювалося: по-перше, заходами уряду,

спрямовані на «пролетаризацію вищої школи», по-друге, періодичними «чистками», «соціально-академічними перевірками», по-третє, рівнем освітньої підготовки, отриманою вступниками. Яскраво це засвідчують наступні дані.

Таблиця 1.

Динаміка прийому вступників за освітньою підготовкою до сільськогосподарських інститутів протягом 1920-х років (%) [2, с. 70-71]

Навч. роки	Освітня підготовка вступників							
	Робітничі факультети		Професійні школи		Трудові школи		Домашня освіта	
	Ін-ти	Техн.	Ін-ти	Техн.	Ін-ти	Техн.	Ін-ти	Техн.
1923/1924	21,1	–	12,4	48,4	7,0	20,5	6,2	5,7
1924/1925	37,1	0,6	23,7	51,4	4,3	13,3	4,5	3,5
1925/1926	32,2	3,6	28,2	73,8	4,6	6,2	3,4	5,4
1926/1927	31,4	1,5	43,5	83,6	7,9	5,6	3,3	2,9
1927/1928	28,9	1,8	43,7	76,1	7,3	10,0	8,2	5,1
1928/1929	21,6	1,0	42,5	60,6	14,4	18,2	10,3	10,9
Пересічно	28,7	1,4	32,3	48,9	5,6	12,3	6,0	5,6

Вступники сільськогосподарських інститутів отримали освіту у професійних школах (32,2 %), на робітничих факультетах (28,7 %), у трудових школах (5,6 %), вдома (6,0 %). Починаючи з другої половини 20-х років, значну питому вагу, склали особи, котрі закінчили профшколи. До цього часу робітничі факультети випустили значну кількість майбутніх фахівців. На кінець зазначеного періоду випускники трудових шкіл (5,6 % пересічно) та тих, котрі отримали домашню підготовку (6,0 %) склали більшість в порівнянні з цими ж показниками попередніх років.

Динаміка прийому вступників до сільськогосподарських технікумів була схожою, проте питома вага випускників профшкіл тут була більшою, ніж в інститутах і складала майже 50 %. Підготовка через робітничі факультети займала останні позиції після трудових шкіл (майже 20 %) та домашньої освіти (близько 6 %) і складала всього 1,4 %. Показовими в академічному відношенні був набір 1926/1927 навч. р., коли поповнення навчальних закладів здійснювався після закінчення профшкіл. І, тому думка про

найбільшу кількість вступників до вищої школи через систему робітфаків є помилковою. В цьому відношенні вони займали чи не останнє місце.

В цілому протягом 1923/1924 – 1928/1929 навчальних років найбільше вступників індустриально-технічних закладів закінчили робітфаки, профшколи, трудшколи. Необхідно відмітити, що найбільше отримали домашню освіту вступники 1928/1929 навч. р. Представники соціально-економічних навчальних закладів в першій половині 1920-х років отримали домашню підготовку, з другої половини 1920-х років ситуація змінилася – значна їх кількість пройшла через систему робітничих факультетів та профшкіл. Першокурсників-педагогів підготували профшколи, далі – трудшколи та робітфаки. Така ж підготовка була і у майбутніх медиків. Найосвіченішими були студенти мистецьких закладів. Цьому сприяло їх домашнє виховання та отримана освіта в трудових та профшколах.

Отже, радянська влада встановила новий порядок прийому до ВНЗ з метою забезпечення власного соціального підґрунтя,

відновлення функціонування аграрного нашого дослідження є вивчення буденного сектору економіки та підготовки фахівців для життя студентів сільськогосподарських різних галузей економіки. Перспективою закладів УСРР періоду 20-х років ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків : Укр. роб., 1926. – 48 с.
2. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III конференції пролетарського студентства України. – Харків : Укр. роб., 1928. – 80 с.
3. Правила і програми для вступу до інститутів, технікумів, робфаків УСРР на 1927/1928 академічний рік / Управління професійно-технічної та спеціально-наук. освіти. – Харків : Пролетарій, 1927. – 27 с.
4. Соколін. До питання про нові форми прийому до вузів // Студент революції. – Щомісячний загальнополітичний, науково-методичний журнал пролетарського студентства України. – 1926. – № 5-6.
5. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – Харків : Статистично-інформац. від. НКО, 1927. – 401 с.
6. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів в підготовці спеціалістів (20-ті рр.). Дис. на здобуття ступеня кандидата історичних наук (07. 00. 01.) / Інститут історії України НАН України. – К., 1995. – 184 с.
7. Справочник для поступаючих в інститути УССР в 1922 г. – Харків : Пролетарій, 1922. – 47 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф. Р-166, оп. 1, спр. 1572.
9. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1514.
10. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 397.
11. ЦДАВОВУ України, ф. Р-166, оп. 3, спр. 814.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., доцент О. П. Тригуб*

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ХЕРСОНЩИНІ у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ликвідація кріпацтва обумовила прискорення економічних і соціальних процесів на теренах Російської імперії. Модернізація вимагала нової якості освіти. Особлива увага приділялася розвитку професійної освіти. Херсонщина як аграрний регіон потребувала створення навчального закладу, який би готував фахівців для сільського господарства. Цю функцію успішно виконала Херсонська сільськогосподарська школа (згодом сільськогосподарське училище).

Ключові слова: сільськогосподарська школа, Херсонщина, модернізація.

Ликвидация крепостничества обусловила ускорение экономических и социальных процессов на территории Российской империи. Модернизация требовала нового качества образования. Особое внимание уделялось развитию профессионального образования. Херсонщина как аграрный регион имела потребность в создании учебного заведения, которое могло бы готовить специалистов для сельского хозяйства. Эту миссию успешно выполнила Херсонская сельскохозяйственная школа (позже сельскохозяйственное училище).

Ключевые слова: сельскохозяйственная школа, Херсонщина, модернизация.

The elimination of serfdom led to the acceleration of economic and social processes on the territory of the Russian Empire. Upgrading required a new quality of education. Particular attention was paid to the development of professional education. Kherson as agricultural region needed to establish an educational institution that would train specialists for agriculture. This mission was successfully accomplished by Kherson School of Agriculture (later Agricultural College).

Key words: School of Agriculture. Kherson region, modernization.

Одним із важливих факторів соціального прогресу суспільства є процес передачі досвіду від одного покоління до іншого, тобто підготовка професійних кадрів. Соціальним інститутом суспільства, що підтримує і відновлює кваліфіковану підготовку підростаючого покоління, є система освіти і її основна ланка – професійні учбові заклади.

Із розвитком капіталізму на теренах Російської імперії невпинно виростала потреба в кадрах висококваліфікованих працівників, здатних обслуговувати складне обладнання. Все більше підготовлених фахівців вимагало і сільське господарство, адже якість підготовки професійних кадрів не завжди могла задовольнити зростаючі запити економіки. Створення нової професійної школи було гострою необхідністю. З цією обставиною царський уряд змушений був рахуватися в своїй політиці в області професійної освіти.

В провінційних містах фахівців середньої ланки готувало порівняно невелике число

учбових закладів, що загалом узгоджувалося з тими тенденціями, які були характерними для всієї Росії. Потреба в кваліфікованих спеціалістах привела до того, що в першу чергу поступово почала формуватися мережа нижчих і середніх спеціальних учбових закладів професійного характеру. Процес їх створення зайняв достатньо часу. В пореформеній Росії питання освіти вирішувались достатньо повільно. Буржуазія дбала про освіту простого люду постільки, поскільки це було їй необхідно.

У порівняно молодих містах (до яких відносимо Херсон) найбільш широкого розвитку в пореформеній період набула початкова професійна школа, що давала можливість якісного покращення кадрового потенціалу дрібного і середнього агропромислового комплексу, мореплавства, торгівлі, будівництва тощо. І це цілком закономірно, адже модернізація в Російській імперії, що відбувалася після реформи 1861 року, у

відповідності до нових соціально-економічних умов вимагала переходу до підготовки професійних кадрів нижньої та середньої ланки.

В авангарді всіх модернізаційних процесів пореформеної Росії знаходились, перш за все, міста, що стали центрами соціально-економічних, суспільно-політичних і соціокультурних перетворень. Одним із таких центрів на півдні імперії став Херсон. Перетворення в освітній сфері направлялися центральними органами влади і набували широкої підтримки з боку земств [1].

У 1869 році урядовим розпорядженням дозволялося створювати у початкових народних училищах ремісничі класи [2, с. 240]. У земських школах почали з'являтися навчальні предмети ремісничого характеру.

Із метою методичного забезпечення уроків директор народних шкіл Херсонської губернії В. І. Фармаковський розробив методику проведення занять із ручної праці, у якій особливу увагу звертав на користь праці, виховання акуратності, уваги, самостійності, наполегливості [3]. Він запропонував план проведення занять, навів приклади моделей виробів. Це, на його думку, повинно було сприяти покращенню відвідування учнями школи [4, с. 85]. На допомогу вчителям у 1872 році була рекомендована книжка «Курс землеробства» [5, с. 23].

18 січня 1892 року, з метою привернути увагу земств до професійної освіти у народних училищах, Міністерство народної освіти видало циркуляр «Про звернення уваги земств до користі відкриття курсів садівництва та городництва для учителів, також влаштування при школах садів і городів» [6, с. 341]. Це дало поштовх до того, що у 90-х роках ХІХ ст. департаментами землеробства та сільської промисловості, херсонською губернською владою, Єлисаветградським повітовим земством почали регулярно проводитися теоретичні та практичні заняття для вчителів народних шкіл із ремісничого навчання [7, арк. 12]. Такі курси були організовані при Херсонській сільськогосподарській школі (земському сільськогосподарському училищі), що сприяло впровадженню у школах ручної праці і кошикоплетіння, квітництва, бджільництва,

шовківництва [8, с. 456; 9, с. 11-12; 10, арк. 88].

Для підвищення рівня сільськогосподарської підготовки вчителів, особливо сільських шкіл, у 1905 році у навчальний курс Херсонської вчительської семінарії було *«введено курс викладання з окремих галузей сільського господарства»* [11, с. 520].

Таким чином, різні навчальні заклади давали основи сільськогосподарських знань. Однак, ключову роль у підготовці фахівців для сільського господарства Херсонщині було відведено сільськогосподарській школі (згодом реформованій в училище). А розпочиналося все наступним чином, 1 вересня 1874 року було оголошено набір документів від бажаючих вступити до Херсонської земської сільськогосподарської школи ІІІ розряду.

На перших порах навчання було організовано за трирічним, а згодом чотирирічним терміном. Метою цього навчального закладу стала підготовка учнів із різних галузей сільського господарства. До училища приймали юнаків віком від 14 до 20 років, які мали базову освіту 3-4 класи і успішно склали вступні випробування. *«Від бажаючих поступити в навчальний заклад, було прийнято 93 заяви, зараховано 36 осіб, в тому числі: із повітів Херсонської губернії: Олександрівського – 7, Єлисаветградського – 5, Ананьївського – 3, Тираспольського – 2, Херсонського – 19»* [12, с. 13].

Офіційне відкриття навчального закладу відбулося 8 жовтня 1874 року. Двері до актової зали відкрив його перший директор Є. Г. Котельников. Вихованці знаходилися на повному утриманні, але підпорядковувалися строгому розпорядку дня. Губернське зібрання для здібних учнів із бідних родин виділяло стипендії. Забезпечені батьки двічі на рік вносили встановлену платню.

У Державному архіві Херсонської області нами виявлені матеріали стосовно навчання (і оплати за навчання) сина відомого білозерського поміщика, науковця-практика, мецената, художника, археолога-початківця Георгія Львовича Скадовського. Патріот свого краю, він як член Херсонської земської управи, використовуючи свій вплив, постійно виступав із пропозиціями стосовно покращення справ у сільському господарстві, пропагував передові методи обробки

землі, створював показові ділянки, писав популярні статті по цим питанням, ратував за організацію дослідних сільськогосподарських станцій.

У розписці, наданій Г. Л. Скадовським на ім'я директора йшлося:

«Я, що нижче підписався, землевласник дворянин Георгій Львович Скадовський, цим зобов'язуюся стосовно Херсонського земського сільськогосподарського училища про наступне:

1) плату за право навчання вносити потрібно в установлені терміни 1 січня і 1 липня наперед;

2) у випадку не акуратної сплати грошей чи у випадку звільнення цього учня з училища, зобов'язуюся негайно взяти його на своє утримання і виплатити всі його недоїмки. ...В іншому разі воно (училище) має право вимагати з мене, нараховані на Івана Скадовського кошти... через поліцію...» [13, арк. 5].

Перший директор покинув училище вже через два роки після відкриття. Справа у тому, що відповідно до Статуту він не був наділений необхідними повноваженнями, тоді як Опікунська рада, обрана губернським зібранням, та різноманітні ревізійні комісії вважали своїм обов'язком «скеровувати» роботу навчального закладу на власний розсуд.

Особлива увага в ході навчання вихованців приділялася практичним заняттям. У Херсонському сільськогосподарському училищі перед початком літньої польової роботи розроблявся цілий комплекс заходів щодо перевірки й контролю її результатів, серед яких: практична робота учнів оцінювалась щоденно, потім виводилась загальна середня оцінка за всю літню практику. Такий підхід спонукав до кращої, продуктивної роботи щодня. Керівництво училища намагалося організувати повноцінну позакласну роботу.

Окрім теоретичного навчання, практичних занять у майстернях і польової практики, атестація випускників училища здійснювалась й на підставі результатів праці по закінченню училища.

«Його превосходительству пану директору Херсонського сільськогосподарського училища. Від випускника Херсонського

сільськогосподарського училища вченого управителя Михайла Михайловича Еміна.

Клопотання.

Подаю при цьому атестат про закінчення курсу в Херсонському сільськогосподарському училищі і посвідчення калужького поміщика Миколи Васильовича Рогозіна в тому, що я з 1894 р. перебуваю у нього управителем помістя. Покірно прошу Ваше превосходительство здійснити подання на підставі Височайше затвердженого 30 травня 1878 р. положення про землеробські училища і видати мені свідоцтво про звання вченого управителя.

10 грудня 1901 р.

Адреса: Калужька губернія, Мосальський повіт, Московсько-Варшавське шосе, сільце «Михайлівський хутір», с. Добросельє» [13, арк. 12].

Порівняльний аналіз стану навчально-виховного процесу початкових та середніх училищ різних відомств підтверджує тезу про те, що земські училища були найбільш прогресивними, передовими навчальними закладами, які відповідали вимогам часу, оскільки головна мета навчання і виховання в них – формування всебічно розвинутої особистості, доброго господаря і свідомого громадянина.

Характерно, що місцеві громади високо цінували фахівців, що отримували спеціалізовану фахову підготовку. Сільська община, пов'язана круговою порукою та зобов'язаннями, йшла на зустріч тим, хто вступав до сільськогосподарського училища. Прикладом такого розв'язання є свідоцтво про волю, видане одному із учнів. *«Свідоцтво про волю. Видане воно від Димидівського волосного старшини, колишньому селянину села Яковлівки Демидівського повіту Самсону Степановичу Щербині, що народився 26 червня 1865 року, учневі Херсонського сільськогосподарського училища на засвідчення того, що він звільнений із середовища селян села Яковлівка; причому при його звільненні дотримані загальні вимоги ст. 130 загального положення про селян..., про що є рішення общини за № 13 і про що прикладанням казенної печатки засвідчено. 13 грудня 1886 року. Волосний старшина Василь Тимофійович» [12, арк. 2].*

Свого розквіту Херсонське сільськогосподарське училище досягло за його багато річного директора Анатолія Олександровича Ніколаєва [13]. Із 10 листопада 1882 року він очолив навчальний заклад [14, арк. 1].

Це була високоосвічена людина.

«Атестат. Рада Петровської землеробської і лісової академії цим засвідчує, що Анатолій Ніколаєв, син колезького радника Олександра Ніколаєва, народився 28 листопада 1842 року, православного віросповідання. В серпні 1873 р. потупив із числа студентів фізико-математичного факультету імператорського Санкт-Петербурзького університету слухачем Петровської академії, а в 1874 р. переведений на 3 курс студентом по відділу сільського господарства. За час перебування в Академії він ... задав необхідні екзамену...»

Радою Академії постановлено 17 червня 1875 р. удостоєний звання дійсного студента сільського господарства, з присвоєнням ... прав і переваг, що надаються дійсним студентам Російських університетів.

...Якщо виконає всі необхідні вимоги, то може бути затверджений у ступені кандидата сільського господарства...

Атестат виданий 31 жовтня 1875 р.» [14, арк. 33].

Нами виявлена та опрацьована «Програма занять кандидата сільського господарства А. О. Ніколаєва, залишеного при Академії стипендіатом вищого розряду» [15, арк. 31-32]. Залишений при Академії на два роки для занять по сільськогосподарській економії і сільськогосподарському рахівництву. Практичні заняття він пройшов у Чернігівській губернії, а по тому здійснив здачу іспитів на магістра і пройшов стажування за кордоном.

Всі протиріччя в економічному, соціально-політичному і культурному житті Російської імперії, як у дзеркалі, відобразились на професійній освіті в провінції. Однак, незважаючи на окремі відхилення, викликані як зовнішніми, так і внутрішніми причинами, загалом, процес розвитку системи професійної підготовки населення мав поступальний характер.

У 1912 році, з дозволу Головного управління землевпорядкування і землеробства, Херсонське середнє сільськогосподарське

училище було реорганізоване за Положенням про сільськогосподарську освіту, прийнятим 26 травня 1904 року. На його підставі, у Відношенні, датованому 28 лютого 1912 року за № 305-4827, Херсонська губерньська земська управа представила на затвердження Головного управління землевпорядкування проекти штату і учбового плану училища.

У поданому проекті учбового плану, в порівнянні із звичайним планом для середніх училищ, загальна кількість уроків була скорочена на три, але практичні заняття в зимовий період збільшено на 6 годин. При цьому тижневе навантаження з одних предметів було збільшено (наприклад історія), а з інших – скорочено (географія, мінералогія з геологією, анатомія і фізіологія тварин). У літній період було введено заняття по космографії (4 години). Загальне число практичних занять в цей період склало 95 годин на тиждень, що склало трохи менше 16 годин на клас. Розробка умов реформування училища відбувалася на засіданні під керівництвом дійсного статського радника І. І. Мещерського [16, арк. 7зв.].

Список осіб, що посідають штатні посади в Херсонському земському сільськогосподарському училищі, що підлягають Perezatverdžennyu на посадах внаслідок реформування училища з першого січня 1912 р. за Положенням 26 травня 1904 р.:

директор – дійсний статський радник Євген Лукич Рекало, інспектор училища – надвірний радник Федір Дмитрович Рубін, законоучитель – священник Олексій Федорович Михайловський, управляючий господарством ферми училища – статський радник Іван-Олександр Карлович Шиман; викладачі: колезький радник Мануїл Васильович Кірьяков (Коломченко-Кірьяков), без чину Еріх Христофорович Бурзі, без чину Василь Петрович Ємельянов, без чину Михайло Павлович Кудінов, лаборант колезький секретар Пилип Іванович Устименко; вихователі: колезький секретар Анатолій-Герьерт Карлович Кунст, без чину Василь Савович Бокий, секретар (він же бухгалтер) титулярний радник Гаврило Макарович Криволай [17, арк. 108].

Таким чином, створення та діяльність Херсонської земської сільськогосподарської школи (згодом училища) стало поворотним моментом у піднятті агрокультури в регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44-60.
2. Относительно порядка разрешения на открытие как отдельных ремесленных классов при учебных заведениях Министерства народного просвещения // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1869. – № 10 (октябрь). – Одесса, 1869.
3. Фармаковский В. И. Начальная школа Министерства народного просвещения. – СПб., 1910. – 141 с.
4. Методика ручного труда по системе Соломона // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1889. – № 9 (сентябрь). – Одесса, 1889.
5. Министерские распоряжения. Курс ручного труда // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1872. – № 1 (январь). – Одесса, 1872.
6. Об обращении внимания земств на пользу открытия курсов садоводства и огородничества для учителей, а равно устройства при школах садов и огородов // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1892. – № 3 (март). – Одесса, 1892.
7. Держархів Миколаївської обл., ф. 78, оп. 4, спр. 791.
8. Официальные известия // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1891. – № 9 (сентябрь). – Одесса, 1891.
9. Народное образование в Херсонской губернии за 1894 год. – Херсон, 1894.
10. Держархів Миколаївської обл., ф. 125, оп. 1, спр. 3.
11. О введении в курс Херсонской учительской семинарии преподавания отдельных отраслей сельского хозяйства // Циркуляр по управлению Одесским учебными округом. – 1905. – № 9 (сентябрь). – Одесса, 1905.
12. Ушкаренко В. А., Мартынова Т. Д. Херсонское земское сельскохозяйственное училище. 1874-1919 // Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. 1874-1999. – Херсон : Айлант, 1999.
13. Держархів Херсонської обл., ф. 189 Херсонське земське сільськогосподарське училище, оп. 1, спр. 866 Особова справа Самсона Щербини.
14. Держархів Херсонської обл., ф. 189, оп. 1, спр. 869 Особова справа Михайла Еміна.
15. Коник Н. В. Директор Херсонського земського сільськогосподарського училища А. О. Ніколаєв // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2005. – Вип. 12. – С. 128-133.
16. Держархів Херсонської обл., ф. 189, оп. 1, спр. 6714 Земство. Херсонська губернська управа.
17. Держархів Херсонської обл., ф. 189, оп. 1, спр. 1 Положення про сільськогосподарську освіту в Росії: доповіді, листування тощо.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

© Я. А. Нагрибельний, 2012

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2012

СІЛЬСЬКА ШКОЛА УКРАЇНИ в 1950-х – середині 1960-х рр.: РЕАЛІЇ СТАНУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Розглянуто матеріально-технічну базу сільських шкіл, особливості організації в них навчального процесу, умови, в яких сільські діти набували знань, якісний і кількісний склад викладацького контингенту педагогічних колективів сільських шкіл.

Ключові слова: українське село, освіта, сільська школа.

Рассмотрено материально-техническую базу сельских школ, особенности организации в них учебного процесса, условия, в которых сельские дети получали знания, количественный и качественный состав преподавательских коллективов сельских школ.

Ключевые слова: украинское село, образование, сельская школа.

It is examined the state of economic and technical base of rural school, the peculiarities of organization the studying process in its, conditions in which rural children had been getting the knowledge? The quality and numerical structure of the country school staff.

Key words: Ukrainian village, education, village school.

Аграрна проблематика займає важливе місце у вітчизняній історичній науці. В останній період предметом уваги науковців став соціальний вимір села у всіх його проявах. Досліджуються соціально-демографічні [12], соціально-культурні [20] зміни на селі, соціально-побутовий та культурний його стан [10]. Певне місце знайшли й питання розвитку сільської школи та її роботи [9; 11]. Проте, в них, як правило, акцент робиться на кількісних характеристиках проблем, що вивчаються, тож залишаються не висвітленими такі аспекти, як якісний склад викладацького персоналу шкіл, умови навчання сільських дітей як удома, так і в школі, умови отримання ними знань тощо. Тож запропоноване повідомлення, є спробою, до певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину.

Сільські школи за всіма своїми показниками (будівлі, приміщення, матеріально-технічна та навчальна база, рівень організації навчального процесу, якісний склад педагогічного персоналу) не йшли ні в яке порівняння з міськими. На відміну від міста, наприклад, на селі існувала градація шкіл за рівнем надаваної освіти: початкові, семи-

річки (з початку 1960-х років – восьмирічки), десятирічки. Більшість становили початкові школи, мінімум – десятирічки. Наприклад, у 1958/1959 навчальному році у Щорському районі Дніпропетровської області з 65 шкіл 36 були початкові, 14 – семирічки і 6 – десятирічки [3, арк. 84]. У Апостолівському районі тієї ж області у 1963 р. було 120 навчальних закладів, з яких 64 – початкові, 32 – восьмирічки і 24 – десятирічки [7, арк. 2-4]. З навчальними шкільними закладами, як і з дошкільними село мало серйозні проблеми. Далеко не кожен колгосп, а їх господарства склалися з двох-чотирьох сіл, мав навіть початкову школу, тому навіть семирічні дітки мусили діставатися до неї за декілька кілометрів. У середині 1950-х років, наприклад, така школа припадала в середньому на 3,6 сіл республіки [11, с. 122]. Більшість їх розташовувалися у непристосованих, часто аварійних приміщеннях, з пічним опаленням, часто без електроосвітлення. У них, за рідкісними виключеннями, було 1-2 класні кімнати, де відбувалося навчання часто навіть учнів двох класів одночасно. Непоодинокими були випадки, коли школи розміщувалися у приміщеннях, так би

мовити, подвійного призначення. Наприклад, навіть у 1965 р. Озерівська початкова школа Апостолівського району, що на Дніпропетровщині, розміщувалася в одній будівлі з колгоспним клубом [8, с. 20].

Заняття в школах відбувалися у дві зміни. Матеріальна база їх була вкрай низька. Не вистачало найнеобхіднішого. Часто одна дошка припадала на два класи. Як правило у школі був лише один учитель, який виконував водночас обов'язки завідуючого початковою школою, вчителя і завідуючого шкільною бібліотекою. Через відсутність необхідної кількості приміщень, потрібних для забезпечення навчального процесу, наочний матеріал, книжкова бібліотека часто утримувалися вчителями у себе вдома.

В аналогічному стані знаходилися і семи- та восьмирічки. У них перманентно не вистачало навчальних приміщень, що визначало необхідність навчання у дві, а то й у три зміни. До того ж вони розміщувалися у декількох приміщеннях, часто на відстані декількох кілометрів одне від одного. Нерідкими були випадки, коли шкільні приміщення взагалі були розташовані в різних селах. Так восьмирічка села Преображенка Щорського району Дніпропетровської області мала три приміщення, що знаходилися одне від одного на відстані 2-3 км. Восьмирічка села Терновате цього ж району мала чотири приміщення, два з яких знаходилися у цьому населеному пункті, і там навчалися учні 1-4 класів, а два – в сусідньому, за 3 км, де навчалися учні 5-8 класів [5, арк. 22]. Матеріально-технічна база цього рівня шкіл мала бажати кращого. Так, вони були вкрай недостатньо забезпечені наочним приладдям, не мали виробничих майстерень, а розміщувалися переважно у спорудах з глини і лампачу, пристосованих для проведення навчального процесу, а то й взагалі таких, що знаходилися в аварійному стані. На грудень 1961 р. 7 % їх взагалі підлягали знесенню, а на середину 1960-х років – ще стільки ж [16, арк. 122].

Через брак приміщень школи часто не могли відкривати останні, – сьомий та восьмий класи. І тому вони, хоч і вважалися семи- та восьмирічками, проте ці класи мали в інших школах, що знаходилися в

населених пунктах за декілька кілометрів. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області у 1960 році таких шкіл було 25 % [3, арк. 41].

Восьмирічки об'єднували кущі початкових шкіл, розташованих від них у радіусі від 6 до 15 км [11, с. 122]. У них для цього мали існувати гуртожитки, в яких перебували під час навчання учні з віддалених сіл. Проте у більшості випадків при цих школах гуртожитків не було. Тому батьки мусили винаймати у місцевих мешканців ліжко для своїх дітей. Частина батьків таких можливостей не мала. Тому питання продовження навчання для них і їхніх дітей нерідко перетворювалося на дуже серйозну проблему. Адже підвезення дітей до школи було обмеженим і нерегулярним або й взагалі відсутнє. Це призводило до масових пропусків занять, що, у свою чергу, вело до зниження успішності, якості навчання, зростання другорічництва і значного відсіву учнів.

Діти з ближче розташованих до школи сіл мусили ходити на навчання пішки у будь-яку погоду. Часто – навпростець. У пори року, коли рано темніло чи пізно світало, нерідко траплялися випадки, коли вони збивалися зі шляху до школи або при поверненні додому. Звичайно, на дорогу до школи і назад витрачалось багато часу, через що на підготовку до занять його залишалося обмаль. До того ж доводилося готуватися у дуже непростих умовах, адже більшість сіл не мали електропостачання, тому використовувалися каганець чи гасова лампа.

Для отримання повної середньої освіти існували десятирічки. Проте ситуація з ними була ще гіршою, адже їх було зовсім мало. Вони обслуговували кущі семи- і восьмирічок, розташованих у радіусі від 15 км і більше. Залежно від кількості навчальних закладів цього рівня на район. Наприклад, у 1956-1957 навчальному році у чотирьох районах республіки було лише по одній повній середній школі, у 54 – по дві, у 122 – по три і в 164 – по чотири [11, с. 130]. Відкривати гуртожитки та створювати більш-менш прийнятні умови для дітей віддалених сіл у керівництва відповідних освітянських структур можливості не мало. Практично на район існував один інтернат, в якому учні жили і навчалися.

Гуртожитків також було обмаль. Та й умови проживання у них були досить непростими. Часто вони відкривалися на базі винайнятих у людей приміщень. Учні там знаходилися практично на самообслуговуванні та самозабезпеченні, харчуючись за рахунок продуктів, що давали їм на тиждень батьки. Наприклад, у селі Дмитрівка Павлоградського району Дніпропетровської області гуртожиток був розташований у приватному будинку, в якому одну кімнату займала сім'я колгоспниці, а дві інші були відведені школярам: одна для дівчаток, одна для хлопців. Мешкало в кожній з них по 6-8 чол. Харчувалися діти привезеним з дому. *«Перші три дні було непогано, а потім асортимент продуктів катастрофічно звужувався до хліба з цибулею і варення, на яке вже дивитися не хотілося»* [20, с. 17], – згадувала колишня мешканка цього гуртожитку, а нині професор Дніпропетровського гірничого університету Г. К. Швидько. Через такі умови життя учні знаходилися у гуртожитку практично лише п'ять місяців, тобто протягом найбільш несприятливого осінньо-зимового періоду. А з настанням тепла та у вересні й жовтні намагалися за будь-яких умов проживати удома.

Додатковим ускладнюючим фактором для набуття освіти сільськими дітьми було обов'язкове залучення їх до робіт у господарствах. Всі школярі від четвертого до десятого класу щорічно працювали у колгоспах весь вересень, часто й жовтень. Траплялися випадки використання їх у сільгоспроботах і в листопаді. Учні працювали на збиранні овочів, фруктів, виламуванні кукурудзи, копанні картоплі, буряків, перебиранні й очищенні сільськогосподарської продукції і закладанні її на зберігання. Часто роботи відбувалися під дощем, снігом, при іншій несприятливій погоді. Адже виконання плану, встановленого господарству, не можна було перенести на інший час. За таких умов дітям доводилося весь час бути на ногах, руки були мокрі, червоні від холоду, ноги мокрі. Навесні ж дітей залучали до проривання буряків, сапання кукурудзи, соняшника, до інших сільськогосподарських робіт, що проводилися в цей період. При цьому не бралось до уваги наближення екзаменів,

навіть, якщо це були випускні – для десятикласників [20, с. 27-28]. Одночасно з сільськогосподарськими роботами учні залучалися ще й до ремонту своїх шкіл.

Система використання у такий спосіб сільських учнів, їхнього навчального часу серйозно позначалася на якості їхніх знань і, по суті, робила сільських дітей менш конкурентоспроможними на вступних іспитах до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, порівняно з міськими, які постійно упродовж усього часу перебування в школі, відповідно до термінів, визначених для цього, засвоювали навчальний матеріал.

Важливим фактором, що також серйозно впливав на рівень знань учнів сільських шкіл, виступав і недостатньо високий рівень викладання. Він залежав від якісного складу викладацького персоналу. Попри те, що значну частку педагогічних колективів становили вчителі з солідним педагогічним стажем, досвідчені фахівці, що любили свою роботу і добре володіли професією, високим у їх складі був відсоток осіб без належного фаху і тим більше, без належного рівня освіти. Так навіть у 1965 р. у республіці в цілому з 473 166 вчителів 87 %, або 409 116 осіб, мали неповну і повну загальну середню освіту [17, арк. 45]. Проте більшість останніх концентрувалося у сільській місцевості. Наприклад, у 1955-1956 навчальному році 20 % вчителів сільських шкіл не мали вищої освіти, а серед тих, хто викладав у 5-7 класах українську та російську мову і літературу, математику, фізику вони становили 30 %. Серед учителів німецької мови їх було аж 64 %. Серед тих, хто викладав німецьку у восьмих-десятих класах 25 % не мали навіть середньої педагогічної освіти [19, арк. 14]. Через недостатню кількість фахівців райвно залучали працювати вчителями випускниць десятих класів сільських шкіл, 17-ти – 18-тилітніх дівчаток, які самі не досить добре володіли предметом, починали викладати його, а нерідко навіть і декілька. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області вони працювали вчителями англійської та німецької мови, математики, географії, вчителями початкових класів [6, арк. 5]. Результати такої ситуації позначалися на

рівні знань дітей. Неодноразові перевірки навіть районними, тобто більш лояльними, освітніми органами свідчили, що він помітно відставав від потреб.

Додаткових турбот додавали батькам і умови перебування у навчальних закладах дітей. У першу чергу, умови харчування. У сільських школах, на відміну від міських, це була серйозна проблема. В них не було практично ні буфетів, ні їдалень. Колгоспи, на територіях яких були школи, не завжди організовували харчування дітей. Навіть учні перших-четвертих класів у вкрай обмеженій кількості отримували молоко. У більшості колгоспів керівництво їм просто відмовляло в цьому. У більшості восьмирічок і десятирічок їдальні були відсутні. У тих же, що існували, асортимент страв був дуже обмежений і неякісний. У 1957 р. у сільських середніх школах республіки було лише 166 їдалень та 4 882 буфети, в яких продавалися цукерки, пончики, пряники та бутерброди [14, арк. 14], проте, їхня якість часто була предметом стурбованості перевіряючих освітянських структур. Наприклад, у Преображенській восьмирічній школі Щорського району Дніпропетровської області на момент перевірки у 1965 р. продавалися «лише несвіжі пряники» [4, арк. 14].

Досить обмеженими на селі були можливості для розвитку здібностей дітей, їх духовних потреб. Наприклад, якщо у містах були палаци піонерів, станції юних техніків, юних натуралістів, планеристів, то в сільській місцевості існували, у кращому разі, будинки піонерів. Та й то вони розташовувалися лише у районних центрах і до того ж працювали найчастіше лише «на папері». Як правило це були невеликі приміщення і мали вони досить обмежені можливості для реалізації якихось інтересів школярів. Наприклад, у селищі міського типу Щорськ Дніпропетровської області, яке до 1963 р. було районним центром, за звітами районного відділення освіти, існував будинок піонерів. Про те, що являв собою цей будинок і які були в нього можливості, свідчать дані звітів райвно. Загальна площа цього вогнища позашкільного дитячого виховання становила 17,5 м² і в ньому було лише одне піаніно та одна ігротека. На базі цього будинку функціонувало 10 гуртків, які

об'єднували 165 учнів [2, арк. 1]. Фактично, при таких умовах духовного розвитку, сільським дітям залишалося займатися найбільш доступним: грати у футбол, карти, рибалити чи читати книжки.

Хоча з останнім також були досить серйозні проблеми. Досить складно було придбати на селі нову, цікаву або просто потрібну книжку. У 1957 р. книжкові магазини були передані з відання Міністерства культури, через неспроможність того приділяти цьому напрямку роботи в сільській місцевості належної уваги, Укоопспілці. Таких торгових точок на той момент виявилось лише 581 крамниця і 31 кіоск на всю республіку, і вони були у дуже неприглядному стані. Більше 140 розміщувалося у примітивних приміщеннях, непридатних для книжкової торгівлі, ще 56 потребували негайного капітального ремонту, а половина взагалі не мала підсобних складських приміщень [16, арк. 122]. Після передачі споживспілкам цього виду магазинів вони не покращили свою роботу. Література з баз завозилася рідко. Торгові підприємства споживчої кооперації були розташовані у містах, тож продавали там літературу за рахунок сільських фондів. В результаті сільські книжкові магазини та бібліотеки отримували не нову художню і навчальну літературу, а застарілу. Більше того, навіть замовити та передплатити книжкові видання чи іншу потрібну літературу сільські жителі не мали можливості, тому що ліміти для села розподілялися на рівні районного (у кращому разі) та обласного центрів. Сільське ж населення могло купити лише ті книжки, які йому пропонувала торгівля, тобто забезпечувалося за залишковим принципом.

Більше того, через незадовільний стан і непристосованість для продажу книжкової продукції сільські магазини даного типу просто закривалися і торгівля книжками припинялася. Нові ж відкривалися в обмеженій кількості. Так, у 1964 р. тільки у Харківській облспоживспілці припинили торгівлю книжками 87 пунктів [15, арк. 4]. А за період з 1959 по 1964 рік у Запорізькій області у сільській місцевості їх було відкрито лише 7, у Херсонській – 6, у Хмельницькій – 3 [15, арк. 42]. Практично на 1965 р.

книжкові магазини були лише у райцентрах і порівняно в незначній кількості великих сіл. Як результат у сільській місцевості один такий магазин припадав у середньому на 16,9 тис. чоловік, хоча в цілому ряді областей цей показник був значно гірший. Наприклад, у Черкаській області одна книжкова крамниця припадала на 23,8 тис. чоловік, у Київській – на 24,9 тис. [15, арк. 42]. Такий стан мережі книжкових магазинів, торгівлі літературною продукцією ніяк не задовольняв потреби як школярів, так і батьків багатьох з них.

Додавала прикрасі багатьом батькам і нерівність у можливостях в оздоровленні своїх дітей, відпочинку їх у піонерських таборах, про які селяни знали лише з фільмів, преси, радіо та телебачення. У той час, як для жителів міста було нормою брати своїм дітям путівки кожного року і не один раз на літо, до того – у різноманітні табори: розташовані у лісовій місцевості, на річці чи на морському узбережжі, працівники колгоспів і радгоспів, яку б посаду вони не обіймали, таких можливостей не мали за визначенням. Перебування улітку у справжньому піонерському таборі для сільської дитини було чимось з області фантастики. Лише одиниці могли мати таку нагоду. Наприклад, за даними звітів про стан оздоровлення дітей Щорського району Дніпропетровської області за період з 1955 по 1963 рр. було виявлено, що воно лише планувало направити своїх учнів до республіканського табору «Алые паруса», та й то в кількості лише двох чоловік [4, арк. 4].

Все, що робилося сільськими освітянськими органами у плані оздоровлення і відпочинку дітей, носило формальний характер. На початку літа районними органами склалися плани щодо кількості та форми оздоровлення дітей, вказувалися місця, на базі яких воно мало здійснюватися. Це були школи, інтернати, дитячі будинки та садки тощо. Яскравим прикладом такої організації літнього відпочинку для дітей села може слугувати ситуація у Щорському районі. У 1955 р. там планувалося оздоровити 264 школяра. З них 74 – у дитячому районному будинку, 100 – у піонерському таборі, який збиралися

упродовж літа організувати у райцентрі, 90 – у міжколгоспному таборі в одному з сіл району. У 1960 р. у планах уже було оздоровити 4 300 дітей: у районному піонерському таборі, який ще тільки збиралися організувати в одному з сіл району, – 150 учнів, у піонерському таборі на базі дитячого будинку – 140, у дитячому садку – 50, у дитячих яслах – 70, у трьох міжколгоспних піонерських таборах, що мали організуватися влітку при школах – 330, у піонерському таборі без харчування (виділено тут і нижче нами – *О.Н.*) – 100, у колгоспах – 3 200 [7, арк. 21]. Тобто це свідчило, що лише мізерна частина сільських дітей влітку мала організований відпочинок. Для більшості ж він мав формальний характер, на відміну від міських дітей, які мали для цього широкі можливості.

Більше того, далеко не всі діти з запланованої кількості мали можливість скористатися навіть такого рівня організованим літнім відпочинком, який їм пропонувався районними освітянськими органами, через завищені для певної частини їхніх батьків ціни на путівки. Навіть у цьому питанні село знаходилося у нерівноправному становищі, порівняно з містом. Батьки сільських школярів мусили платити за їх перебування у таборі значно більшу суму, ніж батьки міських. За останніх, на відміну від селян, основну частину вартості путівки – до 90 % – сплачували профспілкові організації підприємств, на яких вони працювали. Так, міським жителям путівка до піонерського табору коштувала 10-12 крб, що приблизно у сучасному грошовому еквіваленті дорівнює 80-90 грн, а мешканцю села, який відправляв свою дитину за декілька кілометрів від дому, – 42 крб 35 коп. [7, арк. 21], або приблизно 339 грн. Тож багатьом сільським дітям залишалося одне – працювати у колгоспі, заробляючи трудовні.

Таким чином низька матеріально-технічна і навчальна база сільських шкіл, непрості умови їх функціонування, складнощі в організації навчально-виховного процесу, хронічні проблеми з якісним складом педагогічних колективів, непрості умови отримання сільськими учнями знань, обмежені можливості у забезпеченні їхніх духовних потреб, оздоровленні, серйозно позначалися

на рівні і якості знань школярів, на задоволенні їхніх духовних і фізичних потреб, робили менш конкурентоспроможними порівняно з учнями міських шкіл при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Така ситуація з сільською освітою була тією реалією повсякденного буття села 1950-х – середини

1960-х років, яка викликала стурбованість багатьох батьків за майбутнє своїх дітей, за спроможність їх набути бажану професію і, зрештою, зайняти гідне місце у житті. Для певної частини працівників вона була чинником, який саме заради кращих перспектив для своїх дітей спонукав їх полишати село.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вылцан М. Н. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958) / М. Н. Вылцан. – М. : Мысль, 1969.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. 4960, оп. 1, спр. 110.
3. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 113.
4. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 114.
5. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 115.
6. ДАДО, ф. 4960, оп. 1, спр. 214.
7. ДАДО, ф. 6031, оп. 1, спр. 82.
8. ДАДО, ф. 6031, оп. 1, спр. 8.
9. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Д., 2001.
10. Рибак В. І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1922-1991 / В. І. Рибак. – К-П., 2000.
11. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
12. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етно-соціальних змін. 1959-1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 296, оп. 8, спр. 2451.
14. ЦДАВОВУ, ф. 296, оп. 8, спр. 1296.
15. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 145.
16. ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 15, спр. 4535.
17. ЦДАВОВУ, ф. 1, оп. 22, спр. 13.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 30, спр. 828.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 31, спр. 586.
20. Чишко В. С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України / В. С. Чишко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 1993. – Вип. 2. – С. 164-177.
21. Швидько Г. К. Минуле у променах пам'яті / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 2004.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., доцент **О. П. Тригуб**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балухтіна Олена Миколаївна (Запоріжжя) – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Гайдай Ольга Михайлівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії, заступник декана факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Грищенко Катерина Станіславівна (Дніпропетровськ) – аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Дорошенко Оксана Миколаївна (Первомайськ, Миколаївська обл.) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії і загальних дисциплін Первомайського інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Івангородський Костянтин Васильович (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України

Кузьменко Ірина Валентинівна (Миколаїв) – здобувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Кухарчук Ольга Степанівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Кучеренко Алла Алимівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Лаврут Ольга Олександрівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти

Литвинова Тетяна Федорівна (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Маслак Володимир Іванович (Кременчук, Полтавська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Матвієнко Людмила Володимирівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Нагрибельний Ярослав Анатолійович (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Нікілєв Олександр Федорович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Петровська Юлія Михайлівна (Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Посунько Ольга Миколаївна (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Присяжнюк Юрій Петрович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Рахно Олександр Якович (Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії та археології України, заступник директора з навчальної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Руснак Олександр Валерійович (Чернівці) – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Синявська Лариса Іванівна (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Шманько Олег Володимирович (Чернівці) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, політології і державного управління Буковинського державного фінансово-економічного університету

Шпак Юлія Геннадіївна (Запоріжжя) – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету

Якиминська Любов Вікторівна (Первомайськ, Миколаївська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і загальних дисциплін Первомайського інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Чорноморський літопис

Науковий журнал

Випуск 5, 2012

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцювально-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 20.04.2012 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 15,63.
Тираж 100 пр. Зам. № 3794.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.